Rihan Heeran Khaan vol 7 Dr NABaloch Last Instruction of Surihye Badshah Tola Tola Jangiyun of Ghazis with occupying armies: Lambrick's expedition aagainst Rajars of Jafrahu on 21 May 1942: Folk Literature, Zarafat, Mushairah, Kohistan

رهاڻ هيرن کاڻ

جلد ستون

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

ڇپائيندڙ

سنڌي ادبي بورڊ

2006

رهاڻ هيرن ڪاڻ
سنڌي ادبي بورڊ

Contents

چپائيندڙ پاران

’رهاڻ هيرن ڪاڻ‘ سنڌي ٻوليءِ ادب جي ناماري عالم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جن جي تحقيقي ڪاوش آهي. دراصل هيءَ تحقيقي ڪاوش ’رهاڻ هيرن ڪاڻ‘ جي سري هيٺ هڪ تحقيقي سلسلو آهي. جنهن ۾ سنڌ جي مختلف علائقن جي سگهڙن، شاعرن ۽ سالڪن سان ڪيل ڪچهريءَ جو تذڪرو ڪيو ويندو آهي.

’رهاڻ هيرن ڪاڻ‘ سلسلي جي هيءَ ستين ڪڙي آهي، جيڪا ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جن بورڊ کي ڇپرڻ جي صورت ۾ عنايت ڪئي.

هن پرچي ۾ سورهيه بادشاهه سائين صبغت الله شاهه راشدي، حُرن جي انگريزن سان جنگ، شاعر ثناء الله ثنائي جي ياد ۾، خواجه خضر ۽ مهتر الياس، نسب ناما ۽ قبيلا. شهر ٺٽي ۾ ذاتيون ۽ قبيلا وغيره جهڙن اهم ۽ جاندار موضوعن تي رهاڻ رچايل آهي. اُميد ٿي ڪجي ته

پڙهندڙ حضرات هن ڪتاب مان ضرور استفادو حاصل ڪندا.

چام شورو، سنڌ | اعجاز احمد منگي
اربع 6 رجب المرجب 1427 ھ | سيڪريٽري
بمطابق 2- آگسٽ 2006ع | سنڌي ادبي بورڊ

مهاڳ

هيءَ رهاڻ هيرن ڪاڻ آهي. پنجاهن سالن واري دور (1950-2000ع) ۾، سنڌ جي سچڻن ۽ سگهڙن سان ڳوٺن شهرن، واهڻن وسين ۾ رس رهاڻيون ٿيون جن جو هيءَ مواد يادگار آهي. ڪن پيارن ترغيب ڏني ته آءٌ پنهنجي سوانح عمري لکان؛ ڪنهن حد تائين هيءَ منهنجي سوانح عمري آهي.

هن ذخيري ۾ شامل ڳالهيون سڀ نيون آهن، ۽ گهڻيون سڀ نه اڳ لکيل آهن ۽ نه ڇپيل. ڪن ڳالهين کي رهاڻ واري رنگ ۾ بيان ڪيو ويو آهي ۽ پڙهندڙن کي مخاطب ٿي ڳالهايو ويو آهي. ڳالهه مان ڳالهه نڪرندي ۽ پڙهندڙ کي ڪيئي نيون ڳالهيون ٻڌايون وينديون ۽ ڪيئي نيون معنائون و هڃايون وينديون. غور سان پڙهڻ ۽ پرجهڻ

وارن لاءِ هن ذخيري ۾ سنڌ جي ماڻهن ۽ راڄن جي رهڻي ڪهڻي، ڳالھ ٻولھ، سرت سمجھ، دانائي دورانديشي، خوشي خوشطبعي ۽ شعر ادب جا من موهيندڙ مثال موجود آهن.

هن ذخيري ۾ ڪي ڳالهيون اهڙيون آهن جيڪي راقم گهڻو اڳ جدا جدا موقعن تي جدا جدا ڪچهرين ۾ ٻڌيون. ٿي سگهي ٿو ته ڪي صحيح نموني سان نه ٻڌايون ويون هجن يا نه سمجهيون ويون هجن، ۽ جيئن ته اهي هڪ وڏي وقفي کان پوءِ هت بيان ٿيون آهن انهيءَ ڪري ڪي پوريون ياد به نه رهيون هجن. پڙهندڙ مهربانن کي گذارش آهي ته جيڪڏهن کين ڪا وڌيڪ صحيح صورتحال معلوم ٿئي ته پنهنجي پيار ۽ پاٻوھ سان درستي ڪن.

هي اڻ کُٽ خزانو آهي جيڪو ڪنهن حد تائين منهنجي لکيل ياداشتن ۾ موجود آهي پر گهڻي حد تائين منهنجين يادگيرين ۾ محفوظ آهي. وقت ۽ فراغت آهر، ان کي قسطن وار شايع ڪرڻ جو ارادو آهي. پهرين ڇهن جلدن جي اشاعت بعد هي ’رهاڻ هيرن ڪاڻ‘ جو ستون جلد آهي جيڪو شايع ٿي رهيو آهي.

هي سلسلو، سنڌ جي مختلف موضوعن، سنڌ جي عوامي جذبن احساسن، ڳڻن ڳالهين ۽ مشغلن مارڪن جو آئينو

آهي جيئن اڳتي هلي اهو معلوم ٿئي ته ويهين صدي ۾ (۽ پڻ ان کان اڳ) سنڌ جي عام زندگيءَ جا ڪهڙا نقش نشان هئا ۽ ڳالهين ڳُٽن جا ڪهڙا خاص عنوان هئا.

هن کان اڳ وارين ڇهن اشاعتن ۾، سنڌ جي تاريخ، سنڌ جا قديم شهر، سنڌ ۾ ظرافت جو انداز ۽ سنڌ جي عام مقبول شاعريءَ جي مواد ۽ ٻين ادبي موضوعن ڪانسواءِ، هيٺين خاص علمي ۽ تجرباتي موضوعن کي تحقيق جي روشني ۾ بحث هيٺ آندو ويو آهي.

- سنڌ جي موسيقي 'ڪافي'
- سنڌ جي اوپڙ، نباتات (باٽني)
- سنڌ ۾ بازداري جي مهارت (زوئلاجي)
- سنڌ جو آسمان، تارا ستارا (اسٽر انامي/ اسٽرالاجي)
- سنڌ جو درياءَ ۽ ان جا وهڪرا (جاگرافي)
- سنڌ ۾ مال وارن جي مالڪيءَ جا نشان
- سنڌ ۾ هنرمندي: لوهارن جي ڪاريگري (ٽيڪنالاجي)
- سنڌ جا نسب ناما قبيلا (ايٿنالاجي)
- محبت جون مقالون (نفسيات)
- نوءَ يا وايو منڊل (Atmospherics)

هن اشاعت ۾ صدين تائين سنڌ ۾ ڪيتي جي ڌنڌي ۽ رهڻي ڪهڻي يعني سنڌ ۾ 'هُرلا ۽ نار، هاري ۽ مجيري، ونڊيون ۽ پٽيون' جي نظام بابت تحقيق کي شامل ڪيو ويو آهي،

جنهن ۾ ’سنڌي هُرلي‘ جي ايجاد کي تفصيل سان بيان ڪيو ويو آهي جيڪو، قدامت جي لحاظ سان، ’هيبرالڪ ٽيڪنالاجي‘ جو شاهڪار آهي. ان ڪانسواءِ، اُٺ جي پيدايش ۽ پرورش کي تفصيل سان بيان ڪيو ويو آهي.’چپر- ڪوهستان جي ڪچهري‘ هن سلسلي جو نئون موضوع آهي. ان کان اڳ لاڙ، ناڙي، ڪاري ۽ ناري جي ڪچهرين جا بيان اچي چڪا آهن.

20- مارچ 2006ع

خادم العلم، علامه آءِ، آءِ قاضي چيئر

نبي بخش، سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد سنڌ

تاريخ

● مخدوم بلاول ۽ ڄام نظام الدين جو شجرو
عباس فقير معروف پوٽي راهو(بن حاجي محمد موسيٰ بن محمد صالح بن محمد عبدالحڪيم بن حافظ مقيم بن محمد بن نظرمحمد) سان 26 ڊسمبر 1988ع تي ناري ۾ ڳوٺ پير بخش فقير ڳاهو ۾ رهاڻ ٿي. چيائين ته سندن ڪٽنب ۾ نظر محمد حافظ ۽ محدث هو، پندرهن ويهه سال مديني شريف ۾ رهيو ۽ پوءِ هت آيو ۽ وفات ڪيائين. سندس پٽ محمد به حافظ ۽ حديث جو ڄاڻو هو. انهن وڏن ڪان وٺي وٽن شجرو رکيل آهي جيڪو ڄام راهو تائين پهچي ٿو. ان شجري مان هيٺيون نقل ڪيو ويو.
ـــــ مخدوم بلاول نقشبندي طريقي جو هو. سندس والد مخدوم حسن هو ۽ سندس ڏاڏو مخدوم ادريس جيڪو ڄام نظام الدين جو ڀاءُ هو.
ـــــ مٿي پيڙهي هن طرح: ڄام نظام الدين بن ٻانڀڻيو بن انڙ بن صلاح الدين، بن تماچي ٻيو بن خيرالدين بن تماچي اول بن انڙ اول بن ٻانڀڻيو بن جوڻو بن لاکو بن ڳاهو بن

لاکو بن راهو. (تحقيق جي لحاظ سان، هي پيڙهي غور طلب آهي- نبي بخش)

● مقام مڪلي، ٺٽو

مڪلي جو تاريخي مقام جڏهن پوءِ تڏهن زوال پذير آهي. سنڌ جي تاريخ جا ڪيترائي حاڪم ۽ حڪمران هن مُقام ۾ مدفون آهن، جن جي تربتن تي تاريخون لڳل آهن. انهن بابت خاص تحقيق جي ضرورت آهي. ٻه حاڪم گهراڻا، سما سلطان ۽ ترخان، مڪلي ۾ مدفون آهن. ترخانن کان پوءِ، ٺٽي ۾ مغلن جا ڪي گورنر هت مدفون آهن ۽ پڻ ميان نورمحمد عباسي جا مقرر ڪيل ٻه عملدار مڪلي ۽ ان جي پسگردائي ۾ آهن. تحقيق ڪندڙ لاءِ ضروري آهي ته مڪليءَ جي مقام جو هر حصو پاڳو پوريءَ طرح جانچي. مثلاً: مڪلي جي مکيه مقام کان وڻيرڪو ڏکڻ طرف وارو مقام آهي جنهن ۾ وڏن پلارن بزرگن جون تربتون آهن پر ان ۾ ڪي تربتون ڪن حاڪمن جون به آهن. مثلاً: رضوي ساداتن جي مقام ۾، شاعر غلام مرتضيٰ شاه مرتضائي ۽ شاه زمان شاه جون تربتون معلوم آهن پر انهن جي وڏي سيد ڪمال الدين شاه جي تربت آهي جيڪو روايت موجب مغلن طرفان ٺٽي جو آخري گورنر هو، جنهن کي ميان نورمحمد معزول ڪيو. ڪمال الدين شاه جي پوٽي ذوالفقار علي شاه جي تربت

آهي جيڪو ميرن صاحبن جي وقت ۾ وزير هو؛ حيدرآباد جي قلعي جي سنڀال سندس حوالي هئي ۽ قلعي جي دروازي وٽ سندس رهائش هئي. رضوي ساداتن جي هن مقام ۾ ۽ درگاهه سيد يوسف شاهه کان به اوڀر طرف سلطان سامٽيي جي قبر آهي جيڪو ميان نورمحمد طرفان ٺٽي جو گورنر مقرر ٿيو هو. ان کان اڳ ميان نورمحمد جو ناڪام گورنر مسو فقير نوتڪاڻي هو، جنهن جي قبر مڪلي کان ڏکڻ- اوڀر ڪجھ مفاصلي تي سيد حسين جي مقام ۾ آهي.

● مير بجار خان کي نذرانو ڪيل تلوار

ڪلهوڙن جي آخري دور ۾، سيوهڻ ۽ جوهي طرف جي کوسن ۽ جمالين جي وچ ۾ جنگ لڳي. کوسن جو اڳواڻ بُلو بداڻي هو ۽ جمالين جو اڳواڻ جنگو خان جمالي هو. بلو بداڻي وڏو پهلوان هو ۽ سندس ترار جي وڏي هاڪ هئي. ان جنگ ۾ بُلو مارجي ويو، سندس ترار جنگو خان کي ملي جنهن اها مير بجار خان کي نذراني طور پيش ڪئي. (بلي ۽ جنگو خان واري جنگ لاءِ ڏسو ڪتاب ’جنگناما‘)

● ڪتاب ’تذڪرة الانساب‘

هي ننڍڙو فارسي قلمي ڪتاب مون مرحوم محمد حنيف صديقي جي ڪتابن ۾ ڏٺو ۽ شايد انهن ڪتابن مان هو

جيڪي سڪر جي خداداد خان (لب تاريخ جو مصنف) جي پوئين وٿان ڪيس دستياب ٿيا. هي ڪتابڙو، پُج (ڪڇ) جي هڪ سومري (جنهن جو نالو ڏاڻو ويو) جي چوڻ تي فقير عبدالرحمان تاريخ ڇهين محرم مهيني سنه 1224ھ ۾ پورو ڪيو. هن ڪتاب ۾، سنڌ جي ڪن بزرگن ۽ قبيلن بابت مختصر بيان هئا جن مان هيٺيان مون نقل ڪيا:

ـــــ سومره: حضرت علي جي فرزند اڪبر جو اولاد آهن: (وقوم سومره که درين ملڪ سند هستند همہ اولاد محمد اکبر بن علي رضي الله عنه هستند)

ـــــ علوي: اهي سڀ حضرت علي رضي الله عنه جي ٽن پٽن محمد اڪبر، طالب ۽ زيد جو اولاد آهن.

ـــــ سمہ: سمہ قوم جيڪا به جٿي به سنڌ ملڪ ۾ آهي سا ابو سام بن ابولهب جو اولاد آهي. ڪن جي چوڻ موجب، سمہ قوم جمشيد بادشاھ جي اولاد مان آهي. (وھمہ قوم سمہ کہ هر همہ در ملڪ سند موجود هستند اولاد ابوسام بن ابولهب مي باشند و بعضي گويند کہ قوم سمہ از اولاد بادشاھ جمشيد.......).

سمن جو وڏيڪ ويجهو ڏاڏو ڄام ڳُهڙ نالي آهي جنهن سنڌي شاعر چيو آهي ته:

ڳُهڙ سندي ڳيڙي، اچي جال جڳٽ
سما تو ســـر چـــٽ، پاڳارا پرس ٻئا.

(اصل عبارت: وجد اقرب قوم مردم سمہ جام کوهر نام است چنانکہ شاعر بزبان سندي گفته)
ـــــ مخدوم فيروز قريشي: هن بزرگ جو احوال وڌيڪ تفصيل سان ڏنل آهي ته هو عبدالرحمان بن حضرت ابوبڪر رضي الله عنه جي اولاد مان آهي. سندس مقبره مڪلي جي مقام ۾ مشهور آهي. پنجويهن سالن جو هو جو سنه 931ھ هجري ۾ عرب مان سنڌ ۾ آيو. ان وقت، شاهه ميران جونپوري (اصل. زين پوري) جي مهدويت جي دعويٰ عرب ۾ هلي ۽ عرب عالمن ان کي رد ڪيو. اها خبر (هت سنڌ ۾) مخدوم فيروز آندي. قصو مختصر ته شاهه ميران پنهنجي وطن مان عرب ملڪن ڏي وڃڻ جو ارادو ڪيو ۽ سنڌ مان ڪاغذ جي ڪرامتي ڪشتي وسيلي ٻيڙي تي سوار ٿيو ۽ ان جو رسو اولياءَ ڪرام کان پئي ڇڪايائون. جڏهن باغبان جي ويجهو پهتو ته بادشاهه جا چوبدار جيڪي سانڍس هم رڪاب هئا تن مخدوم بلال ۽ سندس مريدن کان جن مان هڪ سئو سترهن حاضر هئا رسي ڇڪڻ لاءِ زور رکيو. آخر سيد حيدر جِياڻي جيڪو سنائي سيدن جو ڏاڏو ۽ مخدوم بلال جو مريد ۽ ڪرامت وارو هو تنهن حقيقت معلوم ڪري پنهنجي ڪرامت سان (شاهه ميران جي) ڪاغذي ڪشتي کي پچي درياءِ ۾ لوڙهي ڇڏيو. ان کان پوءِ شاهه ميران عرب ۾ پهتو ۽

مهدويت جي دعويٰ ڪيائين. اها سچي پيرائتي پڪي خبر هن ملڪ (سنڌ) ۾ مخدوم فيروز آندي. مخدوم موصوف جيد عالم هو ۽ شهر ٺٽي ۾ سڪونت اختيار ڪيائين جيڪو هن طرف جي عالمن فاضلن جو مرڪز هو. شهر ٺٽي جي مخدوم حماد جي نياڻي سان شادي ٿي، جنهن مان ٻه پٽ ٿيا: مخدوم سليمان ۽ محمد افضل (جنهن جو مقبره گجرات ۾). مخدوم سليمان کي ٻه پٽ ٿيا: قاضي ابراهيم ۽ قاضي عبدالغني. محمد افضل کي هڪ پٽ ٿيو محمد ڪريم. قاضي ابراهيم ٺٽي شهر جي آگر محلي ۾، اوپر طرف، پڪي مسجد ٺهرائي جيڪا سنه 1224ھ ۾ زبون حالت ۾ موجود هئي. قاضي ابراهيم سيوهڻ ۾ وفات ڪئي جتي سندس مقبره آهي. قاضي عبدالغني (حيدرآباد ۾ شاهه محمد مڪي تي رکيل) کي ڇهه پٽ ٿيا: محمد انور، قاضي سليمان (مڪان ناهيه ۾ مدفون) فيض الله، سعد الله ۽ نعمت الله. قاضي سليمان کي ٽي پٽ ٿيا: قاضي احمد، محمد افضل ۽ محمد اڪرم. قاضي احمد جو پوٽو محمد حيات (بن محمد اشرف) مٽياري ۾ مدفون آهي. محمد اڪرم کي گهڻو اولاد ٿيو، جن مان عبدالباقي (پٽ محمد قاسم پٽ محمد اڪرم، پٽ محمد حفيظ پٽ محمد محسن پٽ محمد اڪرم) سنه 1264ھ ۾ ملان ڪاتيار ۾ رهندڙ هو.

● دارالعدالت قلعه حيدرآباد

ٽالپورن جي دور ۾، سنڌ جي وڏي عدالت (چيف ڪورٽ) حيدرآباد جي قلعي ۾ قائم هئي، ان جو خاص انتظامي نالو ”دارالعدالت قلعه حيدرآباد“ هو. اڳهم ڪوٽ ۾، مخدوم محمد اسماعيل سومره جي مجاورن جي خاندان مان ميين غلام نبي وٽ مون تاريخ 22- مارچ 1959ع تي هڪ دستاويز ڏٺو، جنهن ۾ نصرپور جي ساداتن مان مقبول شاهه جو بيان هو جيڪو ”دارالعدالت قلعه حيدرآباد“ جو وڏو قاضي (چيف جسٽس) هو. پاڻ پنهنجو سچو نالو هن طرح لکيائين:

”بنده درگاه الاهي سيد محمد مقبول واعظ قاضي دارالعدالت قلعه محروسہ حيدرآباد“

سندس سچو نالو هن طرح:

” سيد محمد مقبول بن سيد اَبُل شاهه بن سيد ميرمحمد بن سيد عبدالرسول بن سيد نعمت الله.“

● ٽالپورن جي حڪومت جو نظام

هن نظام ۾ راڄن ۽ راڄدارن کي وڏي اهميت هئي. تاريخ 26 ڊسمبر 1988ع تي ناري ۾ ڳوٺ پير بخش فقير ڳاهو ۾ ڪچهري ٿي، جنهن ۾ خيرپور رياست ۾ ميرن جي حڪومت بابت هيٺيون خاص ڳالهيون بيان ٿيون:

ـــــ خيرپور رياست جي تعلقي ناري جُبي جي حد هندوستان سان لڳي. انهيءَ حد سان ڪوٽ قلعا تعمير ڪيا ويا.

ـــــ ٽي سئو چورس ميل حد. ڏکڻ ڏانهن جوڌپور جي بکار، اتر طرف پنيرن جي زميناداري سان، ڳوراهو ۽ ڳورن واري کان ڏکڻ "ڪارو ڪبڙ"، اتي ڏوري هٽي اڳر پوريائون. اڳر ڳرندا نه, انهيءَ ڪري حد جو دائمي نشان هئا. اوله طرف ديه پير بخش ڳاهو ۽ ناري جي آبادي، اوپر طرف راجڙ ۽ پير "سِٽيهي واريون ڪنڊيون" ۽ "ميران چر". ميرن جو مختيارڪار پارهين ڪوهين تي منزل ڪندو هو. ٽي منزلون خاص هيون. ڳولهٽو، مقام واري ۽ ننگرو.

ـــــ تجل کان چودنگي يا "ٻڏي ٻائري" جتي جوڌپور، جيسلمير، خيرپور ۽ انگريزن جي علائقي جي حد ملندي هئي.

ـــــ قومن جا وڏا چڱا تن کي زمينون، سندون ۽ پروانا ڏنائون. راڄن کي صلح ۾ رهڻ لاءِ راڄوٽي قدم کنيائون. ڳاهن ۽ راڄڙن جون حدون ۽ نزاع نبيريائون. ڳاهن ۽ مهرن جا پڪا فيصلا ڪيائون.

ـــــ مختار ۽ ڪامدار نه رڳو بلوچن مان پر سيڻي قبيلن قومن مان مقرر ڪيائون. فقير پير بخش ڳاهو تنهن جو پيءُ فقير موجن، ڳاهِڪي ۽ اطراف جو مختيارڪار هو.

ـــــ ميرن صاحبن جي خاص سيڪريٽريٽ جو نالو ”شاهي دروازو“. راڄن قومن تي ٺورو ڏن ۽ محصول جنس طور مقرر ٿيل هوندو هو. فقير موجن کي ٿي سو چورس ميل کاتي ۾ ڏنا ويا. زمين ڀن کان پنجن اٺن روپين ايڪڙ تي ڏني وئي. ڪاردار سرڪاري ماپ لاءِ آيا، ويا ماپيندا ۽ ڏيندا تان جو فقير پاڻ بس ڪئي. ان جي عيوض فقير نَوَ اُٺ جنس طور ۽ فقط نوي روپيا روڪڙا ساليانو ”شاهي دروازي“ تي ڏيندو هو.

ـــــ سرڪاري فيصلي جي روبڪاري جو مثال:

”روبڪاري مورخ 18- جنوري 1912ع منزل ڪوٽ ڏجي وڏيره موجن پٽ جيئند ڳاهو زميندارن جو تڙن جي زمينداري بابت تڪرار هو، جن لاءِ تاريخ 16- جون 1899ع جي زميندارن جي روبرو هيٺيان تڙ اوهانجي زمينداري ۾ حقا ثابت ٿيا. جناب حضور وزير صاحب بهادر جي حڪم 10803 تاريخ 5 اپريل 1903ع موجب هي روبڪاري ڏجي ٿي. 20 نومبر 1904ع منزل سوراهہ.“

تفصيل تڙن جو

مانڌلو، مهڙو، وارث وارو، موڪرو، بادل وارو، ٻانڊيو، ننگرو، واءِ ۽ منڌراهو.......... جملي 63 نالا، انهن ۾ هڪ امام ڳڙه وارو ڪوٽ.

سورهيه صبغت الله شاهه جي آخري هدايت

عثمان فقير پنپرو ويٺل لڳ راڻيپور، پير صاحب جن جي خدمت ۾ هو. حمالي هو ۽ سفر ۾ محفو ڪڻندو هو. عثمان فقير سان 9- جنوري 1995ع تي ’ملڪو واهڻ‘ ۾ راقم جو ملڻ ٿيو. سندس زباني بيان ته:

پير سائين جن پهريائين ڪيٽي ۾ فقير گهرايا ۽ فرمايائون ته: ’فقيرو سر ڏيو غازي ٿيو‘. آءٌ ان وقت اتي موجود هئس. پوءِ بنگلي تي گهرايائون. آءٌ سهراب فقير راڇڙ جي سنگت ۾ هوس. آءٌ دير سان پهتس ۽ سهراب فقير جو ٽولو اڳ ۾ سڌ تي حاضر ٿي زيارت ڪري هليو ويو هو.

ـــــ ڪيٽي ۾ پاڻ چيائون ته: هي ملڪ اسان مسلمانن جو آهي، پنهنجو آهي: هن جي اوهان کي حفاظت ڪرڻي پوندي جيڪي انگريزن جو طرف ڪڻندا تن سان وڙهڻو پوندو. ٻين جو نالو نه وٺجو.

ـــــ گڙنگ بنگلي تي پاڻ چيائون ته: مڙس ماڻهو ٿجو. اوهان تي تڪليفون اينديون پر مڙس ماڻهو ٿجو. ايمان سلامت رکجو. قيامت ڏينهن ملنداسون.

ملوڪ فقير لغاري، سالم جماعت جو (مارشل لا وقت سکر جيل ۾) ويٺل گمهه جو پر چوڪي جيسلمير ۾)، تنهن ڳوٺ نڪرانو، تعلقو روهڙي ۾ 9 فيبروري 1994ع تي ڪيل ڪچهريءَ ۾ ٻڌايو ته پير سائين جن سندن ڪيٽي ۾ جڏهن ڦهريائين فقيرن کي سڏائي ’غازي‘ ڪيو، تڏهن ساڳئي ڏينهن تي ’غازي ٿيڻ‘ لاءِ ڦهريون سڏ جيسلمير وارن کي ٿيو، ٻيو سڏ گمهه وارن کي جن جو مک احمد فقير درس هو، ۽ ٽيون سڏ اچڙي ٿر وارن فقيرن کي. جيسلمير وارن جو مک غازي فقير هو ۽ اسان جيسلمير وارا سورهن سئو کن فقير هئاسون. گمهه وارا ست سئو کن فقير هئا ۽ اچڙي ٿر وارا به گهٽا هئا. پير صاحب جن غازين کي جيڪا هدايت ڪئي تنهن مان هي لفظ مونکي ياد آهن:

”فقيرو، اوهان کي جس رحمت هجي، توهان کي مان روضي ڌڻي جي جهولي حوالي ڪري ڇڏيو. جنت جي حوالي ڪري ڇڏيو، پنهنجو ايمان سلامت رکجو. فقيرو، جئن مان کي هٿ ڏسو ٿا، قيامت ۾ به ائين گڏ هونداسون.“ پاڻ سالم ۽ فرق کي هڪ صلاح ڪيائون. پير صاحب جن ايندڙ حالات جي مدنظر ڪي قدم کنيا، جن مان هڪ وڏو قدم اهو جو سالم ۽ فرق کي هم صلاح ۽ هڪ ٿي رهڻ جي هدايت ڪيائون. علي محمد فقير راڄڙ، 6-

آڪٽوبر 1994ع تي سندس اوطاق (لڳ ڪپرو) تي راقم سان ملائڻ لاءِ گهڻا فقير سڏيا. اتي باغ فقير مرحوم جي زباني ٻڌل هيٺين روايت بيان ٿي ۽ سڀني تصديق ڪئي.
ـــ سالم ۽ فرق وارا بنگلي گڙنگ واري تي سڏيائون، سالمن کي جدا ۽ فرق وارن کي جدا جدا ٻڪري ڏنائون ۽ فرمايائون ته: ”کهي وڏي ٿڪي تيار ڪري رکو، جيسين تائين مان اچان.“ پاڻ آيا ته گوشت گڏايائون ۽ هڪ ئي دولي ۾ چاڙهيائون.
ـــ گوشت چڙهيو پيو هو جو فقيرن کي سڏيائون. پاڻ هڪ ڪاٺي ڪٽي ڀڳائون ۽ چيائون ته ”فقيرو هڪ ڪاٺي هئي سا ڀڄي پئي!“ پوءِ ست اٺ ڪاٺيون کنيائون ۽ چيائون ته: ”فقيرو، گڏ اهي ڪاٺيون ڪين ڀڄنديون، پر جي اٺ مٿان ويٺو ته به ڪين ڀڄنديون. اوهان فرق ۽ سالم ائين يڪمشت ٿي رهجو، هن کان اڳتي فرق ۽ سالم ٿي نه رهجو، يڪمشت ٿي رهجو جو دشمن جو مقابلو ڪجو ته فتحياب ٿيندؤ!“
● شهادت کان اڳ هدايت
شهادت کان اڳ گڙنگ جي بنگلي تي، پير صاحب جن فقيرن کي سڏيو ۽ هدايتون ڏنيون. پاڻ جڏهن به بنگلي تي پئي آيا ته هدايتون ٿي ڏنائون، ڪي اڳ ۽ ڪي پوءِ.
بالڪل آخر ۾ ڏنل هدايتن بابت جدا جدا فقيرن جي زباني

جدا جدا بيان معلوم ٿيا. هيٺين زباني باغ فقير راڄڙ (پاڙو جمردين) جيڪو بنگلي تي موجود هو.

ـــ گڙنگ جي بنگلي تي، وريام فقير خاصخيلي، محبت فقير بهڻ، عبدالله فقير راڄڙ، شيخيو راڄڙ ۽ عمر ورياهه به هئا جو فقيرن کي هدايت ڪيائون ته: انگريزن ۽ انگريزن جي پوئلڳن خلاف جدوجهد ڪجو! پر ڪڏهن به لچائپ نه ڪجو ۽ ننگن جي لڄ رکجو.

● ڏُرو فقير ڪارڙو (ڳاهو) جي زباني (تاريخ 25 فيبروري 1996ع، اوطاق قائم فقير پنپري تي ڪيل ڪچهريءَ ۾ بيان. پاڻ چيائون ته:

”جيڪي خيال ۽ خطرا اوهان جي دلين ۾ آهن، تن کي اسان سمجهون ٿا.“

ـــــ وريام فقير کي چيائون ته: ”اسان توکي شينهن ڪري اٿاريون ٿا.“ وريام فقير پوءِ سڀ ڪجهه ترڪ ڪيو.

● بُرهان فقير راڄڙ (پاڙو هاشم جا) ٻڌايو ته: بنگلي تي پاڻ فرمايائون ته: ”اسان کان هاڻ پويون وقت آهي. اوهان پنهنجي همت ڪجو، مقابلا جاري رکجو.“

ـــ آخري وقت ۾، بنگلي تي پاڻ چيائون ته: ”اسان فيصلو ڪيو آهي ته اسان هتي ئي هونداسون، ميدان نه ڇڏينداسون، پر جيسين تائين اسان سر نه ڏينداسون تيسين تائين انگريز نه ويندو.“ اهو ٻڌي غازي رنا.

تڏهن پاڻ چيائون ته : ”اوهان پاڻ کي مضبوط ڪريو، همت نه هارجو، مقابلو جاري رکجو“
(انهيءَ هدايت موجب فقيرن سندن شهادت بعد به مقابلو جاري رکيو تان جو انگريز ويو ۽ پاڪستان ٺيو).

حرن جي انگريز حڪومت سان ٽولا ٽولا جنگ

1942ع ۾ حرن فقيرن انگريزن سان ’ٽولا ٽولا‘ ٿي ’گوريلا جنگ‘ ڪئي، ۽ پنهنجو سالاراعظم ’سورهيه سائين صبغت الله شاه‘ کي ڪري سمجهيائون: سندن صورت مبارڪ ۽ سندن هدايت جا الفاظ هر حال ۾ فقيرن لاءِ رهنما رهيا.’حرن‘ مان مراد سالم جماعت وارا ۽ فرق وارا ٻئي شامل هئا. جدا جدا علائقن ۾ پنهنجا جدا جدا ’ٽولا‘ ٺاهيائون. ان کان اڳ، انگريزن طرفان فقيرن خلاف جيڪي قدم کنيا ويا تن ۾ جدا جدا جاين تي فقيرن جا ’ٽولا‘ ٺاهي انهن تي ڪيس هلايائون ۽ هر ٽولي کي ساڳي سزا ڏنائون. پوءِ حرن فقيرن انگريزن جي حڪومت سان جنگ جو فيصلو ڪيو ۽ پنهنجا ٽولا

ٿاهيائون ۽ انگريزن جي حڪومت سان گوريلا جنگ ڪيائون.

پير صاحب جن جي مقدمي ۽ شهادت واري وقت ۾ جماعت جا ٻئي طبقا سالم ۽ فرق هم صلاح ۽ هڪ صلاح ٿيا.مقابلي جي تياري لاءِ اهو هڪ وڏو قدم هو. فرق وارن مان وريام فقير خاصخيلي، سنجراڻي، چانگ، نظاماڻي ۽ ڪي ٻيا فقير، ۽ سالم مان راڄڙ، ڳاها ۽ ڪي ٻيا، چار پنج سو کن فقير خيرپور رياست جي ٽپي جُبي جي ’تڙ وَرياهو‘ وٽ گڏ ٿيا. فيصلو ڪيائون ته وڙهنداسون، مقابلا ڪنداسون.

هن صلاح کانپوءِ اوپر ڏي ڪپري، ناري ۽ اچڙي ٿر طرف وارن ٽولن هيٺيان قدم کنيا: اوله طرف سانگهڙ، ميرپور ڏانهن ٻيا جنگي ٽولا هئا.

ــــ چور- گدڙي واري گاڏي ڪيرايائون

ــــ راڻاهو ۽ رابلاهو تي ملٽري سان مقابلا ڪيائون ۽ ست اٺ فوجي ماريائون، ٿي چار راڄڙ فقير به شهيد ٿيا. رابلاهو تي لئبرڪ به موجود هو.

ــــ جيٺهار تڙ وارو مقابلو ڪيائون جنهن ۾ سيڪيو فقير راڄڙ شهيد ٿيو.

رابلاهو تڙ وارو مقابلو:

فقيرن انگريزن جي حڪومت سان وڙهڻ جو پڪو فيصلو ڪري ڇڏيو هو. اجان شروعات هئي. فقيرن وٽ هٿيار ڪين هئا. ڪپري ڪان اتر-اوپر چوڏهن ڪوه رابلاهو (تپو ڪپرو) جي تڙ تي پوليس عملو رهندڙ هو. حڪومت ٻيا وڏيڪ فوجي به پاسي وارن پٽن تي ٻئي ويهاريا ۽ ليمبرڪ به اتي هو. راڇڙن فقيرن جي ٻن ٽولن عبدالله فقير جي ٽولي ۽ سهراب فقير جي ٽولي، رابلاهو تي حملي جي رٿ رٿي ته پوليس کان هٿيار ڦرجن.هيٺيان ۽ ٻيا فقير شامل هئا.

ـــ عبدالله پٽ دَلوءَ جو، (هيٺ دَلواٽي، مٺي ڏاريجو راڇڙ)

ـــ سيڪيو (شيخيو)، پاڙو راڇپار راڇڙ

ـــ عمر فقير، عبدالله جو پاٽيجو

ـــ بُرهان فقير، پاڙو هاشم جا

ـــ فقير لال شاهه

ـــ اسحاق فقير، پاڙو راڇپار

ـــ سهراب فقير سندس سنگت جي ڏهن فقيرن سان.

انهن مان سيڪيي وٽ پنج فيري بندوق هئي، ٻئي هڪ فقير وٽ منهن پرڻ واري. باقي ٻين وٽ لٺيون ڪهاڙيون هيون. فقيرن رات جو حملي جي رٿ ڪئي. حملي واري

رات لئمبرڪ اتي هو ۽ پٽن تي فوجي ويهاريا هئائون. پوليس به اصل جاءِ مٿائي ٻئي هنڌ وجي ويٺي هئي. فقيرن کي اڳواٽ اها خبر نه ملي، پر وڏو حملو ڪيائون ۽ ست سپاهي ماريائون. پر ٻاهران پٽن تي ويٺل چوڪي وارن ٻرندڙ گولا مٿي اڇلي فائرنگ ڪئي جنهن ۾ لال شاهه ۽ اسحاق راڇپار اتي شهيد ٿيا عبدالله فقير جي پائيٽي عمر، بُرهان ۽ اسحاق (ناٿو راڄڙ) کي گوليون لڳيون، پر سڀ همت سان نڪري آيا. عمر کي اڳتي نڪرن جي ڳوٺ مان پاڻي آڻي پياريائون پر هو اتي گذاري ويو ۽ عبدالله فقير ان کي ڪٽائي ويو. سيڪيي چيو ته اوهان هٿ بيهو ته حملي واري جاءِ تي ڏسون ته متان اتي پوليس ڪي هٿيار ڦٽا ڪيا هجن. پاڻ ۽ ٽي فقير ويا ۽ جتي مقابلو ٿيو هو اتان چار رائفلون هٿ ڪيائون. بُرهان کي پُٺيءَ هيٺيان گولي لڳي پر هو ڏک جهلي همت سان اڌ ميل کن اڳتي نڪري آيو. فقيرن پوءِ ان کي جيسلمير ۾ سندس ڳوٺ وجي ڇڏيو. جتي اسپتال ۾ سندس علاج ٿيو. راجا جئار سنگ چيو ته تنهنجي ٻانهن انگريزن کي نه ڏيندس.

(برهان فقير پاڻ هن مقابلي جي ڳالهه اڄ 1994-10-6 تي ٻڌائي ۽ پٺيءَ کان هيٺ لڳل گولي وارو نشان ڏيکاريو).

جيٽهارتڙ وارو مقابلو

رابلاهو ڪان ٿي ميل اولهہ اتر جي ڪنڌ تي جيٽهار جو تڙ جتي رمضان مهيني جي 14 جي رات هيٺين فقيرن مقابلو ڪيو:

— عبدالله فقير راڄڙ
— شيخيو ۽ شيخيي جو پاءُ محمد صالح
— چنيسر راڄڙ (پاڙو راڃپار)
— پيراڻو درس
— ننگر هگورو
— لقمان (راڃپار راڄڙ)
— محمد بخش فقير راڄڙ

فقير جيٽهار ڪان ميل ڪن پنڌ تي گڏ ٿيا، پر هنن ڪي پوري خبر ئي ڪانه رهي ته انهن ڪان اڳ جيٽهار تڙ تي انگريزن جي فوج قبضو ڪري وئي هئي. جيٽهار ڪان اتر ٻرن ۾ ڪندو بيٺل هو اتي مقابلو ٿيو. تازو ڪپري واهہ جي پر ۾ نئن پاسي جهازن جو آڌو ٿاهيو هئائون اتان به جهاز مٿان آيا ۽ شيخيي گوليون هنيون ته مٿي چڙهي ويا پوءِ مقابلي ۾ فوجي مُئا ۽ شيخيو به شهيد ٿيو. عبدالله ڪيس ڪٽڻ جي ڪوشش ڪئي پر به جهاز گوليون وسائيندا آيا سو هن کي اتي چڏيائون. عبدالله شيخيي واري بندوق جهازن کي هنئي ته جهاز مٿي چڙهي ويا. پوءِ فقير هٽيا، ۽ جهاز

وري وري پئي آيا ۽ گوليون وساياڻون پر فقير نڪري آيا. (محمد بخش جيڪو مقابلي ۾ گڏ هو تنهن پاڻ اچ (1994-9-(6) پنهنجي زباني هي خبر ٻڌائي)

پاجهري جي تڙ وارو مقابلو:

هي مقابلو دوسو فقير راڄڙ (اگهم جو) جي ٽولي ڪيو.
صالح پڊ جي حد جي پوليس ۽ صوبيدار سان پڊ ڪان اوپر ضلعي سکر ۾ مقابلو ڪيو. صوبيدار ملڪي ماڻهو هو پر انگريزن جي خير خواهي ۾ فقيرن جو دشمن ٿي بيٺو.
دوسو فقير واري ٽولي هن کي ختم ڪرڻ جي رٿ بحال ڪئي. جمال، برهان، غلام حسين ۽ ٻيا جملي تيرهن فقير تن وڃي پاٽيءَ جي ترائي جهلي ۽ مورچا ٺاهي ويٺا.
برهان ۽ غلام حسين اٿيا جن وڃي پيٺهارن جي ڳوٺ مان چغل (پوليس جي جاسوس) جي ٻانهن ڪنئي. هنن رپورٽ داخل ڪئي ته صوبيدار تيرهن سپاهين سان چڙهيو.
فقيرن انهيءَ واٽ جي ڀرسان پاسن مورچا جهليا. مقابلو ٿيو ۽ بندوقون هليون. اتي جمال ۽ غلام حسين اٿيا ۽ ٽئين پاسي کان بندوقون هنيائون. ٿي چار ڪلاڪ مقابلو هليو ۽ ڏهه پوليس وارا مُئا. اتي صوبيدار هٿيار ڇڏيا ۽ پنهنجي

جان بچائڻ لاءِ زاريون نيزاريون ڪيون، پوءِ فقيرن هن
کي ماريو ڪونه باقي هن جا ٻ ٻچيل پن سپاهين جا نڪ
ٻ چپ وڍيائون.

سورهيه سالاراعظم جي شهادت کان پوءِ هيٺين چئن
ٽولن، ناري کان اپرندي ٻ اچڙي ٿر ۾ حملا جاري رکيا:

دوسو فقير (اگهم پاڙو) راچڙ جو ٽولو،

جمال ا(ڳهم)، منٺار عرف لونگ، برهان هاشم جو، وريام
(اگهم)، چنيسر راچپار، غلام حسين هاشم جو، علي محمد
راچپار (شيخيي جو پائٽيو)، خليفو آچر (ڏهرجه)، سائينداد
(جمر دين)، ساڌو (اڳهم).

يار محمد مگريي جو ٽولو:

الهڏتو، حليم مگريو، رايڏڻ مهر ٻ ٻيا.
ـــــ ڦوٽو فقير چانگ جو ٽولو، مير دوس ماڪاٽي ٻ ٻيا

رحيم هگوري جو ٽولو،

علي خان هگورو، انب ڳاهو، ڪرڙ راڇڙ، طالب درس، جعفر ڪاڙت.

انگريزن جي جاسوسن، پوليس ۽ فوجين کي ماريائون، باقي ٻئي ڪنهن جو به نالو ڪونه ورتائون. وقت سر مظلومن جي مدد ڪيائون. جڏن ته جيسلمير جي حد ۾، ايس پي گومان سنگهه پاتي جيڪو مريد هو تنهن جي پٽ ماڌوسنگهه کي نڪر ڌاڙيل ڪيسن سنگ ڪٽي ويو. دوسو فقير واري ٽولي کي چيائين، هنن مقابلو ڪري ڌاڙيلن کي ماريو ۽ پٽ کي ڇڏايو.

سنگهار فقير پٽ واليڏنو ڳاهو، پاڙو سُرطاڻ جا،

جڏهن ناظم ماريو تڏهن جوان مڙس هو، ويٺل تڙ نيندرو تڙ، تيو نارو جبو، تنهن جي ملڻ لاءِ فقير عبدالرحمان سنجراڻي ڪان نشاني وٺي آءٌ (نبي بخش) 20-11-1999ع تي نيندرو ويس، قائم فقير پنپري (لگ چوندڪو) مونکي اتي رات جو پهچايو. مون احوال پڇيو. سنگهار فقير چيو ته: پير سائين پهريائين غازي ڪيا ۽ پوءِ ٽولا ڪيا، ڪنهن ٽولي ۾ ست، ڪنهن ۾ اٺ، ڪنهن ۾ نو يا ڏهه فقير رکيائون ۽ انهن جا اڳواڻ مقرر ڪيائون. غازي پهريائين

ڪيٽي ۾ گهرايائون ۽ پوءِ انهن جي لڪت بنگلي تي ٿي.
ناري ۽ اچڙي طرف وارن ٽولن مان ٻن جا مک اڳواڻ هئا. علي محمد ڳاهو (مراد جو پيءُ) ۽ سومر فقير ڳاهو (وِيسو پاڙو موجناڻي).

ـــــ سومر فقير ڳاهو، مُبئي پوٽو، به ٽولي سان هو. ڪلنگي ساڻ هئس. هن ٽولي جو آخري مقابلو نيندري جي تڙ ڪان ٿي ڪوهه اولهه طرف ترائي ۾ اُن ملٽري جي ٽولي سان ٿيو جيڪا 'منڍ جمڙائو' ڪان چڙهي آئي هئي. ملٽري وارا ماريائون ۽ سومر فقير پاڻ به شهيد ٿيو.

ـــــ علي شير فقير خاصخيلي ٽولي جو اڳواڻ هو پر سنگت ۾ پاڻ ۽ سومر فقير گڏ هليا. چنو خاصخيلي ۽ ڪاهوڙي فقير موچي علي شير جي ٽولي ۾ هئا. اهي ٻئي فقير مقابلي ۾ شهيد ٿيا. سندن تربتون ترائي ۾ آهن.

ـــــ اسماعيل فقير چانگ جو ٽولو: پاڏو ڳاهو ۽ ٻه ٻيا فقير هن ٽولي ۾ هئا اهي مقابلا ڪري، سنگهار فقير وٽ آيا هئا.

مٿيون بيان ناري ۽ اچڙي ٿر طرف جو آهي.

سانگهڙ، نواب شاهه، حيدرآباد ۽ ميرپور طرف ٻيا مک اڳواڻ ۽ سندن ٽولا هئا جن مقابلا ڪيا.

پني عاقل طرف جن ٺولن مقابلا ڪيا تن بابت عثمان فقير پنپري جي زباني (9-1-1990) ته:
ـــــ احمد فقير درس، گمھ جي چوڪي جو مک هو. پني عاقل طرف ٺولي جو اڳواڻ هو. هڪ مقابلي ۾ ڪٿي شهيد ٿيو ۽ اتي دفنايائون.
ـــــ گمھ جا غلام نبي ۽ الاهي بخش ڪٽپر، ڪٽپرن جي ٺولي جا اڳواڻ هئا. غلام ڪٽپر به هن ٺولي ۾ هو.
ـــــ رَبو ٿانوري پنهنجي ٺولي جو اڳواڻ هو ۽ پچاڙيءَ تائين وڙهيو. موجوده پاڳاري سائين (شاھ مردان شاھ) جي حڪم تي حاضر ٿيو هو.
ـــــ ڪمال مگّڻيجو، ان جو ٺولو نئين ديري طرف هو.
ـــــ انب ڳاهي جو ٺولو. هن ٺولي ۾ انب، تاجو ملون ۽ مگّريو مک هئا. جيڪي پهريائين رستم فقير جي سنگت ۾ هئا.
تاجو ملون 'لَڪَ' جو ويٺل هو ۽ 'حڪيم جن' جي پاڙي مان هو.
شريف راڄڙ چغل هو جيڪو فقيرن کي جهلائيندو هو. انب جي ٺولي هن کي ماريو. جيسلمير واري پاسي پوليس سان مقابلو ڪيائون ۽ پوليس وارا ماريائون، پر ٺولي جا به فقير شهيد ٿيا. انب آخر ۾ موجوده پاڳاري سائين جي حڪم تي درگاھ تي پيش پيو.

رستم فقير نظاماڻي جو ٽولو،

جنهن ۾ پارهن ڇڙا هئا؛ جن ۾ انب ڳاهو، تاجو ملون، الله بخش مگريو، مبارڪ هگورو ۽ ٻيا هئا. هنن وريام فقير جو پلاند ڪيو. وريام فقير، 'ندي پارڪر' واري پاسي (تعلقو ڇهوڻڙ) ۾ رهيل هو. جتي سميجا، مگريا ۽ دل ويٺل هئا. دل جاسوس ٿي فقير کي جهلايو اها حد ٻاهڙ مير جي. نو ماڻهو ماريائون. پوليس جون گاڏيون اچي پهتيون جن سان مقابلا ڪندي جيسلمير جي حد ۾ گهڙيا ۽ اتي هڪ ٻئي کان جدا ٿيا. رستم فقير نظاماڻي ويٺل 'توڳاچي' جو، مقابلن کانپوءِ آخر جهليو. حيدرآباد جي جيل ۾ هو ۽ پاڪستان کانپوءِ ڇٽو. جنبر پيهڻ کان انڪار ڪيائين. بيد هٽنس مارينس ته ننبر پئجي وجي. (محمد پناه فقير نظاماڻي جي زباني ڪڇهري اوطاق قائم فقير پنپرو 25 فيبروري 1996ع).

سنجراڻي فقيرن جا ٽولا:

نور خان فقير سنجراڻي جو ٽولو،
امام بخش فقير سنجراڻي جو ٽولو.
ميري فقير نظاماڻي جو ٽولو.

رحيم هگوري جو ٽولو.

هن ٽولي لئمبرڪ واري وقت ۾ ڪارروايون ڪيون. راقم (نبي بخش) کي لئمبرڪ پاڻ ٻڌايو ته هو پاٿوين ۾ هو جو ڪيس اطلاع مليو ته رحيم جو ٽولو سانگھڙ ۾ ڪارروائي ڪندو. لئمبرڪ سانگھڙ پهتو. سڀ تياري ڪيائون، پر رحيم وڏي حرفت سان ڦلاٽي کي ماري هليو ويو.

ڦوٽي چانگ جو ٽولو.

هن ٽولي وڏا مقابلا ڪيا ۽ پوليس کي ماريائون. ڦوٽي فقير کي راقم ڏٺو ۽ سندس زباني گھڻن ڪامياب مقابلن جون ڳالهيون ٻڌيون. سندس همت ۽ بهادري جي هڪ ڳالھ اها جو ناري جي پريان ’رتني جو تڙ‘ ۽ ’رتني جو ٻرنء‘ اتي اڪيلي سر پوليس جو مقابلو ڪري پوليس کي ڀڄايائين. مونکي ٻڌايائين ته: ”منهنجن ٽنگن ۾ وڏي طاقت هئي ۽ پيرن جو ڇُوٽ هوس. پوليس کي هڪ هنڌان بندوقون هٿي وري ٽڪڙو ٻئي هنڌان ٿي هنيم. ايترو ٽڪڙو جو پانيائون ته هڪ ڪان وڌيڪ ماڻهو آهن.“ جڏهن موجوده پاڳاري سائين جي حڪم تي هڪ ٻئي ٽولي جو اڳواڻ رحيم هگورو پيش نه پيو ته ڦوٽي فقير جو

ٿولو سندس پٺيان پيو ۽ جيسلمير ۾ اهي ٺڪر ماريائون جيڪي رحيم هگوري جا ساٿي هئا. رحيم پوءِ حاضر ٿيو ۽ گرفتار ٿيو. حيدرآباد جي جيل ۾ هو جو راقم (نبي بخش) سندس بچاءُ لاءِ قاضي احمد محمد کي وڪيل ڪيو. جيل مان ڇڏائڻ جي ڪوشش ڪيائين ۽ ڪامياب نه ٿيو. پوءِ کيس ڦاسي ڏنائون.

افسوس جو پاڪستان جي قائم ٿيڻ کانپوءِ به پنج ست سال کن انگريزن جي قانون مطابق حرن خلاف ڪارروايون ٿينديون رهيون، اجان آزادي جو واءُ نه وريو هو.

ويا سي وينجهار

وڏيو ديدڙ

ميرپور ماٿيلي ۽ اوٻاوڙي طرف جو، 19- صدي جي آخر ۾ ٿي گذريو.

1. سچ لڳو ڪين ڪري، ڪوڙ لـڳو ڪورو
چغل ۽ چاڏُـــونَ جو تــڪو ٿيو تورو
جن سان پلائي پورو، سي ويا وينجهار وڏو چئي.

2. سچ لڳو ڪِين ڪري، ڪوڙ لـڳو هيهات
زمانو زبـــون ٿيو، بره مـٺائي بات
وارِي سي وڏيو چوي، چوڻ ڪان چپات
هاڻ ڪَچن سان ئي ڪاٺ، ڪي دم ديدڙ چوي.

(ڪين (ن غنو) ڪري= چا ڪري. 2. واري سي= اسان اختيار ڪئي.)

ولي محمد بڪيرو

ميرپور ساڪري جو، 20- صدي جي پهرين ڏهاڪن ۾ ٿي گذريو، حاجي طاهر گراٽي جو ساٿياري هو.

لڙڪ لکڻ نه ڏين، ڪريو پون قلم تي
وهيو ولي محمد چئي پنا پُسائين
اهڙائي آهين، آلا ڦٽ فراق جا.

بچو رجيرو

بچو رجيرو ڪلمتي ميرپورساڪري جو. 20- صدي جي شروع ۾ ٿي گذريو.

ڪجل ڪڪورين ۾ ٿورو ٿورو پاءِ
ماٺهو مڙيا آهن ملڪ جا تنهنجي ڏسڻ لاءِ
پيرن ۾ پدمڻي تون هلين هنجهين گهاءِ
بيحد سهڻو بچو چئي تنهنجو ڳڻن پريو ڳالهاءِ
ماٺهو مارينداءِ، نازڪ پرين نظر ۾.

حسين ديدڙ

هي بيت تعلقي سنجهوري جي سگهڙ لونگ فقير جوکيي ٻڌايو. معنيٰ وارو بيت آهي ۽ ٿي سگهي ٿو ته وڏي شاعر حسين ديدڙ جو هجي.

سَڏون ٿي ڪيئي ساهه، ته ڪندس عرض عجيب ڪي
سو دوست آيو اٿئي دام ۾، چئه چست چلي مان چاهه

پرچ پرين ڪر ڳالهڙيون، اٿئي وهم انهيءَ جـو واھ
موٺــــي پوءِ ارواح، هــٽنـدون هــٿ حســين چـئـي.

حاجي محمد علي ٻير

ٿٿي ضلعي جو، ارباب عمر جي ڳوٺ جو هو. 1955ع ڌاري اسي ورهيه جي عمر ۾ گذاري ويو، سگهڙ سالڪ هو.

واڳيون ڏنم ور سان، سدا مـنجهه سکن
جي نيئي نينهن نهوڙيون ته به قطر ڪين ڪچن
عشق پيچ عجيب کان ٿــيون گهورن ساڻ گهرن
انهن اکڙين، مونکي سوين سور چکائيا.

الله داد پنپرو

الله داد پنپرو مَياٽي، ويڻل ڳوٺ پياري جو ٺوڙ (تعلقو روهڙي؟)، ڪوڏر کٽي پٽون پيو پچندو هو ته ماٽهن لاءِ واٽ ٺئي. ماٽهو چونس چريو. تڏهن چيائين ته:

ماڻهو چون چريو چريو، ۽ چريا سڀ چڱا
اوکي واٽ الله داد چئي، آءٌ پٽون سڀ پچان
انهيءَ وَڏِ وچان، جت ميڙو محمد چام جو.

(وڍ= رستو)

امين مگريو

شايد اصل جيسلمير جو 19- صدي جي آخر ۾ ٿي گذريو.

آشنائي اصيل جـــي مٿـــي مـيوا تــاءِ
پويس اوگڻ امين چوي ته به سائو مٿي نه ساءِ
هاٿي جي هيٺو ٿئي ته به ٻئي زناور زوراءِ
ڳمي ڏيندو ڳــڙھ کي مٿــوئي مــاڳاءِ
پير سڪجي پونءِ ڪان جنهن کي سرس صبر جو ساءِ
لتڙ سهي لوڪ جي ڪچي ڪين مُهاءِ
انڌي اڳيان آئينو ڪارو ڪٽـچيءَ ڪاءِ
سيهي ۾ سون جو ڳار مـڙيئي هڪ آءِ
پر هو پئسي وڪامي پاء، هن جون رُپئين وجن رتيون.

صابر درس

ڪڇ جو سالڪ شاعر هو.

سڪ سڪي ٿي سڪ کي، سڪ جو ناهي سياءِ
توريءَ منهنجا سپرين وسريو سپ وياءِ
هاڻ نبيريو نياء، دلاسي جو درس چئي.

نصير رند

نصير رند، ويٺل ڳوٺ اميد علي رند، تعلقو چاچرو، مير بجار خان جي وقت ۾ (18- صدي جي آخر ۾) هو.
ڪالهه وڃين ها ڪونجڙي تنهنجا وڳر پئي ويا
ڇُٽيو ڦٽيو چنهبن ۾ توکي مٺا لوڙهه لڳا
ننڊر نه ڪرين ها نصير چئي، ڏين ها اکين اوجاڳا
تنهنجا تو وٿاء، ولر ڪالهه وهي ويا.

ساهو (شاهو)

ساهو جو هيٺيون بيت مخدوم محمد هاشم رحمة الله عليه جي ڪتاب راحة المومنين (قلمي لکيل 1276ھ) جي مٿئين ورق تي لکيل هو جو مون سنه 1970ع ۾ اتاريو. اندازو ٿيو ته ساهو تيرهين سنه هجري جي آخر ۾ ٿي گذريو.
جنبڻ جاءِ مَ جت، تون ڏس پنهنجي ڏيل ڏي
سالڪ سخن صريح جا تان جي چيا تو تت
اڳيون مورک مجي ٿو ڪينڪي موڳو موڙهيءَ مت

تون چوندين تفسيرن جو آڻي آيتون البت
ڪا نه پوندي پليت کي پوزي جيڏي پت
ولهو وعظ کي ڪيو ٿو پانئي چاڻ پڳت
تنهن ڪميٽي کي ڪين ڏبي ڪا ساهو چئي سِکت
نور نه ريجهي راڳ تي، ڪا ڪانوَ اڳيون ڪيرت!
ڳوهن اڳيون ڳت، تان نه جڳائي جوڳيين.

اَنَس

ميرپور ماٿيلي ۽ اوباوڙي طرف جو، 19- صدي جي آخر ۾ ٿي گذريو.

1. محبت پانءِ مَ مشڪري، محبت مارِي من
ٿانڊا ڪانڊا ڪوئلا اندر جهڙڳا جهڙڳيون ڪن
ٻاهر ٻاڦ نه نڪري، اندر دود دکن
اندر ۾ اَنَس چئي، ٻاريا ٻهڳڻ
رب اجهاڻي اجهمن، نه ته ڪير اجهاڻي آڳ کي.

2. محبت پانء مَ مشڪري، اجان عشق اڳي
عشق جي انس چئي جنهن کي لنئون لڳي
هوس اڪابر اڳي، پر متيون عشق منجهائيون.

احمد لغاري

احمد پٽ سونو خان لغاري، ڳوٺ محمود خان لغاري تعلقو ماتلي، 1975ع ڌاري گذاري ويو. سندس پيءُ سونو خان وڏو سگهڙ شاعر هو جنهن جا قصن بابت چيبل ڪلام مشهور آهن.

جي هيري گهورا هنجهڙا، سي ٿر بحر ٿورا
موتين جا مستان چئي، ميڙيندڙ مورا
راجا ويا، راڳ ويو، ويا سمجهو سگهورا
جي گفتي جا گهورا، سي گوهر گذاري ويا.

• حيات لغاري

ڳوٺ پليو خان لغاري، تعلقي سنجهوري، ضلعي سانگهڙ ۾ 19- صدي جي آخر ۾ ٿي گذريو.

مڃ محتاجي تن جي، روح غريبي رهه
ورچ نه تن جي ويڙ مئون، سامٺهان ئي سهه
رات اتي وڃي رهه، هنئڙا گهار حيات چئي.

● نصرالله راشدي

پير راشدي نصرالله، هُلين جو (تعلقو قنبر) تنهن هيٺيون بيت چيو پر نالو پنهنجي پٽ عين الدين شاهه (عينل) جو وڌائين.

وحدت لڳو واءِ، وڻ ٽڻ همه هيڪ ٿيو
نڪو دور درياءَ ۾، نڪو بحر پَراءِ
نڪو تاءُ تنور ۾، نڪو شمس شعاع
نڪو ماضي مستقبل، نڪو سمجھ صباح
عَينل هڪ الله، جان جمال جهان جي.

نٿالو رند

نٿالو رند ويٺل ڪڪراند تعلقو ميرپورساڪرو، 1890ع ڌاري ٿي گذريو.

بت مڙيئي بت منهن موچارا گهڻا
لڳي نينهن نٿالو چئي، جتي روح ٻٽا
درسن پيو دوست جو، اتي پاڻ هٽان
پنبٽيون جي پريت جون، ٿو خماريون ڪٽان
موتي ماڻڪ تن کي هئا لائق لال گهڻا

آن تنهن کي ٿو وڻان، جنهن کي حال حـــوال جي.

● سائينداد

سالڪ سائينداد، دادو طرف جو هو. 19- صدي ۾ ٿي
گذريو.
ٿَر وٺي، ٿانهر تون ناحق ڏار مَ ڏور
لڙه لڳي لامن جي تون پورا من مَ پور
سوئي صاحب سور، جو سپني جو سائينداد چئي.

● قاسم

هي بيت، دادو طرف ڪڇهريءَ ۾ سگهڙ پڙهيو، پانئجي
ٿو ته قاسم ان طرف جو هو. 20- صدي جي شروعات ۾
ٿي گذريو.
هن بت بانور چڙيو، ويو ڪَــنُه ڪَنن
عضوا سپ اڪڙي پيا، هيٺا هٿ ڏڪن
ٿنگون انهيءَ ٿاه ۾، ٿاڀن ۾ ٿڙڪن
نچنديون هيون چوقبليون، تِڏون پيون تِرڪـــن
جهڙ جئن اڳئيون جهانورا، نٿيون اڪيون ڏيل ڏسن

ڪل نه پئي قاسم چوي، ويو ڪري جاڙ جوين
لکيو منجھ ڪرمن، پوڳي سپ پُري ويا.

● خيرمحمد

خيرمحمد فقير مگڻهار جوهي جو، 20 صدي جي پهرئين اڌ ۾ ٿي گذريو.

وڻ مون پن ڪري پوي، سو ڳنيجڻ ڳوري ڳالھ
شيشو شڪستو ٿئي سو ثابت اچي نه سال
دل تئون دلبر لهي وڃي توڙي گڏيو گهمي نال
پرجهي پريت پال، متان خم پوئي خيرمحمد چوي.

● طالب

طالب 1950ع ڌاري ضلعي دادو ۾ (ڳوٺ حاجي خان لغاري ۾ استاد هو.
پچي پچي ٿيءُ پاه، جئن لهس نه اچئي لڱن کي
ساڙي ڇڏ سڪ مئون رت رڳون ۽ ماه
طلب انهيءَ طالب چئي، محب ملنڊءِ ماه

اڪيون ۾ ارواح، ڪر حوالي هوت جي.

● صادق پنپرو

ويٺل ڳوٺ پنهنجو، تعلقو ڪپرو، راضي فقير لاشاري جو ٻالڪو، 1953ع ۾ راضي فقير سان ڳنڍجي مونکي سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ملڻ آيو. سمجھ ۾ سلوڪ وارو، گهٽو ڪلام چيو اٿس. 25 فيبروري 1995ع تي سنڌس ڳوٺ وجي ساٽس مليس. رات جو ڪچهري ٿي ۾ پنهنجا بيت ٻڌايائين. سندس چيل هيٺيون بيت شاھ ۾ سچل جي پران:

پينر بر چڙهي وئا بيراهي بانڪا
ڪاهلندي ڪچ ڏي، ڪري هلڻ جي هاڪا
منزل دور، آف ني، ٿا فنا ڪن فاقا
رندان روان ڳِندان چمان نوٽين جا ناڪا
ذوبڻ ڪي ڏاڪا، صادق سامهان سرتي.

غوثي طريقي جا چار مٿير مهندار

اهي هئا

- جَرڪَس ڏِناٽي،
- راڄسِين سومراٽي،
- ابراهيم ناگوراٽي ۽
- ڳاڙهو صدر.

انهن جي هاڪ ۽ همت جون ڳالهيون جيتوڻيڪ سنڌ جي لاڙ واري پاڳي ۾ مشهور آهن، پر روحاني راهه جي انهن مانجهي مڙسن جي گهڻن کي پوري خبر ڪانهي. هن رهاڻ ۾، لاڙ واري پاڳي مان، غوثي جماعتن جو راهه جي پنڌ سان ملتان پيئڻ ۽ ڪشالا ڪيڻ، هڪ وڏي حادثي سببان راهه واري واٽ جو جهلجڻ ۽ انهن مٿير مهندارن جي همت سان راهه چڏائڻ جو بيان ٿيندو.

اي سچڻ! چاڻ ته هجري ستين سَن ۾ سُهروردي طريقي جي عالم ۽ عارف غوث بهاو الدين زڪريا، ملتان ۾ اسلامي تبليغ جو چراغ روشن ڪيو ۽ سندس طريقي جي تلقين جو فيض سنڌ ۾ به عام ٿيو. پاڻ سنڌ ۾ آيو ۽ پوءِ

خاص طرح سندس پوٽي شاھ رڪن الدين جو سنڌ ۾ وڏو مان مرتبو ٿيو جو سندس ڪوشش ۽ سفارش سان (سومرن ڪانپوءِ) سمن کي ٺٽي جو تاج تخت مليو. اهڙي عنايت ۽ اهڙي وڏي احسان جي ڪري، ٺٽي جي سمن سلطانن ۽ سندن تعلق وارن قبيلن کي غوثي درگاھ جي سجاده نشينن لاءِ وڏي محبت پيدا ٿي. غوث صاحب جا سجاده نشين به وڏي فيض وارا هئا ۽ سندن فيض سان سنڌ ۾ سندن خليفا ۽ مريد به وڏي فيض وارا ٿيا. اتر سنڌ ۾، اهي خليفا ’مشائخ‘ جي لقب سان مشهور ٿيا، يعني ته مقامي طور، غوثي طريقي ۾، انهن کي ’شيخ ۽ مرشد‘ وارو مرتبو عطا ٿيو.

لاڙ واري پاڱي ۾، غوثي طريقي جا اهڙا پلارا فقير ’درس‘ جي لقب سان مشهور ٿيا. انهن کي ملتان ۾ مرشدن روحاني فيض جا ’درس‘ ڏنا، يعني سبق سمجهايا، ۽ انهيءَ امانت جي ڪري اهي ’درس‘ سڏجڻ لڳا.

’رهاڻ هيرن ڪاڻ-6‘ ۾ ’درسن‘ جو تفصيلي ذڪر ٿي چڪو آهي جنهن ۾ اها ڳالھ سمجهايل آهي، ته ”جن غوثي طريقي جا سبق ورتا ۽ نيڪ ۽ صالح ٿيا تن کي ’درس‘ سڏيائون، يعني مٽياوارا يا الله وارا درويش. گهڻو پوءِ، علم جي گهٽجڻ ڪري، عام ماڻهن ۾ اهو خام خيال پيدا ٿيو ته

’درس‘ اهو آهي جيڪو ڪاني ڪرامت وارو هجي ۽ جيڪو دعا ۽ پٽ پڙيءَ تي ڪري ڏيکاري.
سنڌ ۾ غوث صاحب جي تبليغ ۽ تلقين سان وڏا عابد زاهد پيدا ٿيا جن سنڌ ۾ ۽ ڪڇ ۾ اسلام جي عملي ۽ روحاني فيض کي عام ڪيو. خاص طرح هيٺئين لاڙ ۾ غوث صاحب جي حياتي واري وقت جو وڏو خليفو پير پٺو سلطان هو جيڪو پاڻ جماعت ڪري ملتان ويو ۽ جنهن جو پانداري ڪڙيو يا ڪرهيو هو جنهن جي درگاهه ’ڪرهيي پانداري‘ جي نالي سان بدين کان ڏکڻ طرف موجود آهي. اتر ۾ به وڏا خليفا ٿيا، جهڙوڪ جهنڊو مشائخ، شيخ مَهائي (وفات 878ھ) ۽ ٻيا.
لاڙ ۾ درس
- راڄپال وجھ دين (جيڪو نئين ڪوٽ لڳ مدفون آهي)،
- ۽ درس سَومو (جيڪو حسن باغبان جي مقام ۾ مدفون آهي).
- ’مشائخ هوٿي‘،
- شيخ پرڪيو آچاري.
- ”ملوحسڻ درساڻي، پهرئين سڌ سان ساڻي“ (ڪورو واهه لڳ)،
- ميون شيخ موسو ۽ ٻيا.

گهڻن درويشن جو ذڪر ميين شاھ ڪريم جي ملفوظات بيان العارفين ۾ آهي، جن ۾ جَرڪس ڏناڻي ۽ راڄيسين سومراڻي جو به ذڪر آهي. انهن جا ٻه ڀيا ساٿي هئا ابراهيم ناگوراڻي ۽ ڳاڙهو صدر.

بيان العارفين جي حوالن مان لڳي ٿو ته اهي فقير جن راھ جو پنڌ چڙهيو، سي نائين- ڏهين صدي هجري ۾ هئا.

ٽالپورن جي دور ۾، شيخ عيسيٰ وڏي مٺيا وارو خليفو ٿيو. هو لواري جي بزرگن جي وڏي ميان عبداللطيف واري ڳوٺ جو هو (جيڪو بدين کان نو ميل ڏکڻ- اولھ ۽ لواري کان اڍائي ميل اولھ ڏکڻ ڏي آهي). اهو اصل ۾ هوٿي نهڙيي جو ڳوٺ هو ۽ اڄان تائين ڳوٺ وارو دڙو هوٿي نهڙيي جو دڙو سڏجي. عيسيٰ پهريائين ڏاڍو مڙس هو پر پير سائين سيد محمد راشد رحمة الله عليه روضي ڌڻي کان فيض مليس. هو پوءِ ملتان ويو ۽ اتان وري به پير سائين محمد راشد رحمة الله عليه وٽ آيو ۽ فيض پرايائين، پر غوثي طريقي ۾ ئي رهيو.[1]

1راڄيسين کي ٻه پٽ مبارڪ ۽ پکريو. مبارڪ جا چار پٽ صالح، سرماڻ، امي ۽ ابن. مبارڪ جي اولاد مان ڪامل شخص ٿيا جيئن ٻَني ۾ خليفو عبداللطيف ۽ ڀيا. پکريي کي چار پٽ ٿيا: آرادين، سپڙ، سومار ۽ الله ڏنو. انهن جي اولاد مان به ڪامل درويش ٿيا، آرادين جي اولاد مان،

اوائلي دور ۾، راھ جي پنڌ سان سنڌ مان ملتان وڃڻ ۾ گھڻي تڪليف ھئي. ھڪ پيري ملتان مان سجاده نشين جڏھن ٿئي ۾ آيـل ھو تڏھن سچي سڪ ۽ محبت جي گھٽتائي سببان يا گھڻائي ۽ غلبي سببان، ٿئي ۾ ڪن مريدن صلاح ڪئي ته: سائين غوث صاحب ھينئر پاڻ وٽ آيل آھي. ان کي شھيد ڪري ھتي ئي دفن ڪريون ۽ درگاھ بنايون ته گھر ويٺي پيا زيارتون ڪريون ۽ ملتان وڃڻ واري ڏکيي پنڌ کان ڇٽي پئون. ھڪ سچي مريد جيئي حجام نالي سندن ڳالھ ٻڌي ورتي سو ان رات مرشد کي مجائي ٻي جاءِ تي سمھاريائين ۽ پاڻ سندس کٽ تي سمھي رھيو ۽ سازش ڪندڙن اچي کيس شھيد ڪيو. پوءِ مڪلي جي مقام ۾ کيس رکيائون، جتي ھو 'جيئو مڪلي جو ڏيئو' جي برڪت پريي نالي سان مشھور ٿيو.

غوثي طريقي جي جماعت جي روايت موجب جن مريدن پير کي ڪُھڻ جو ارادو ڪيو ھو سي 'نورسيا' ۽ 'لاکاٽيا' ھئا. مرشد سان محبت ۽ سندس مان مرتبي موجب، سوني ڳن سان ڇري ٺھرايائون ته جيئن ادب ۽ احترام جو حق ادا ٿئي، پر تمام تکي ٺھرايائون ته متان اڌ-

---

خليفو عامر ميرن جي صاحبيءَ ۾ لڏي وجي ڪڇ ۾ تڙ پيندبيارو (تعلقو لکيت) تي ويٺو. سندس اولاد مان خليفو صابر ننيو، پاڪستان کان پوءِ سنڌ ۾ آيو ۽ سانس راقم ڪچھريون ڪيون.

ڪُنو پير ڳالهائي وجهي ۽ پاراتو ڏئي. هن روايت موجب ملتان مان نڪتي ۾ آيل پير ’بهاوالدين‘ هو (پوئين دور جو، پر سندس نالو وڏي غوث صاحب جي نالي سان رکيل).

غوثي جماعت ۾ هلندڙ ان قضيي جو يادگار مشهور بيت ته:

نورَسيا نه رسيا، لَٽو لٽو لاڪاٽِن
دغا رکي دل ۾، جيئو ڪنو جن
تڏهن لڳو تن، پونبو بهاودين جو.

هن قضيي جي ڪري، سجاده نشين مرشد اعلان ڪيو ۽ بندش وڌي ته اڳتي لاءِ لاڙ مان ڪابه جماعت ملتان نه اچي، ۽ جي ڪا اچي ته واٽ وارا پيا خليفا ان کي روڪين ۽ اچڻ نه ڏين. ان اعلان کان پوءِ، لاڙ مان ويندڙ جماعتن کي آڏو راهه ۾ ويٺل پين مريدن منع ڪئي ته نه وڃن ۽ پوئتي موٽن، پر جيڪي نٽي مڙيا ۽ اڳتي ٿي ويا تن کي اتان جي ڪاني ڪرامتن وارن پنهنجون خوفناڪ شڪليون ڏيکاري پئي ديڇاريو ۽ پوئتي ورايو. انهن خوفناڪ ڏيکارن ۽ ديڇارن سببان، ملتان وڃڻ لاءِ راهه جي پنڌ واريون واٽون بند ٿي ويون، ۽ ويچارا فقير مرشدن جي سڪ ۾ رئندي رهجي ويا.

اها حالت ڏسي، لاڙ جي چئن ڪاني ڪرامتن وارن مٿير مڙسن **جرڪس ڏناڻي، راڃسين سومراڻي، ابراهيم ناگوراڻي ۽ ڳاڙهي صدر،** صلاح ڪئي ته هو مقابلو ڪري به راهه جو پنڌ چڙهائيندا ته جئن لاڙ جون جماعتون ملتان وڃي سگهن.

● راڃيسين سومراڻي: راڃيسين پٽ سومري جو، ذات جو دَل، پاڙو لنجا، ڳوٺ پرنديارو، ملڪ ڪڇ. راڃسِين جو پيءُ سومرو، لنجي جو پڙ پوٽو هو. راڃيسين، غوثي طريقي جي عوام ۾ ”راڃيسين سومراڻي، شينهن جو سوار“ جي لقب سان مشهور ٿيو. ملتان ڏانهن ويندڙ غوثي جماعتن جو اڳواڻ هو. سندس مقبرو ڪاڪ مڪان، نِدي جي شهر کان ٻه ميل اتر- اوپر آهي. راڃسِينءَ جو اولاد موجود آهي 2(1)

● جرڪس ڏناڻي(2) جرڪس پٽ ڏني جو، ذات جو راٺوڙ، پاڙو سرڪي، نُهٽي جو هو ۽ نهٽو اصل راٺوڙن جو شهر هو (هاڻي تعلقو عمرڪوٽ آهي).

ڏنو ۽ ايسر ڀاءُ هئا، غوث صاحب جي برڪت سان ڏنو اسلام تي آيو. ايسر هندو رهيو سندس اولاد پوءِ اسلام

2(1 ڪيس چار پٽ ٿيا: 1. محمد رجب (بنا اولاد گذاري ويو) 2. حاسد، 3. قادر بخش (اولاد قادواڻي)، ۽ عاقل (بنا اولاد). هي بيان خليفي باجيد جو، حامد جي اولاد مان.

قبوليو. جرڪس نالي درويش ڏني کي دعا ڪئي ته: توکي پٽ ٿيندو پر تنهنجي پٽ تي نالو اسان جو ۽ اسان جي مڪان تي نالو تنهنجي پٽ جو. پوءِ جرڪس انهيءَ ماڳ تي ڇائو جيڪو پوءِ 'ڏيئي جرڪس' سڏجڻ لڳو. پنگريي کان ٿي ميل ڏکڻ طرف آهي. ديهه جو نالو به 'ڏيئي جرڪس' آهي. درويش جي مزار ۽ درگاهه به اتي آهي، جرڪس جو اولاد موجود آهي.3

هڪ روايت موجب اوليا جرڪس ترڪيار (تعلقو ڏيپلو) ۾ رهيو ۽ اولاد وارو ٿيو؛ سندس اولاد جا ڳوٺ ڏيپلي ۽ مٺي تعلقن ۾ آهن. اتان پوءِ ڏيئي (تعلقو ٽنڊوباگو) ۾ آيو ۽ "جرڪس ڏناٽي، ڏيئي جو ڏاتار" جي لقب سان مشهور ٿيو. سندس اولاد مان، خليفي باجيد کان (جنهن سان 15-آڪٽوبر 1972ع تي نئون ڪوٽ ۾ راقم جي رهاڻ ٿي). معلوم ٿيو ته مٺس غوث جي به ڦڙڪي هئي ۽ ميين ڪريم جي به ڦڙڪي هئي. جنهن جي معنيٰ ته ميين شاهه ڪريم جي وقت ۾ هو. بيان العارفين ۾ سندس ذڪر موجود آهي.

● ابراهيم ناگوراٽي: چون ٿا ته اصل ۾ ناگور شهر (مارواڙ) جو شهزادو هو. سنڌ ۾ ٿيبن نپايو ۽ انهيءَ

---

3 (1) روايت سائين شهاب غوث (غوث صاحب جي اولاد مان)

ڪري مشهور ٿيو ٿيبو. سندس درگاهه تعلقي ٻگهڙي ۾، دونهائي کان ٽي ميل اوڀر- ڏکڻ، پُراڻ جي اوڀر واري ڪنڌي، ڍنڍ سَڪرياڙي واري اراضي ۾ آهي.

- ڳاڙهو صدر (يا ڳاڙهو سڌر): يعني ڳاڙهو پٽ صدر جو اوٺو، فقير قاسم ’ڪيٽي‘ وارو تنهن جو وڏو ڏاڏو هو.

’ڪيٽي وارو‘ يعني ٻڪيرن ۾ قريشي پيرن وٽ هلندڙ ’ٻٽي‘ وارو. سندس مزارٽنڊي الهيار کان ڏهه يارهن ميل اوڀر ڪدر (خضر) اوٺي جي ڳوٺ ۾ آهي.

انهن چئن درويشن ’راهه چڙايو‘ يعني آزاد ڪرايو. جڏهن ٽئي ۾ خليفن مرشد کي ٽي ڪٺو، تڏهن ان وقت گادي واري پير لاڙ وارن مريدن جي ملتان اچڻ لاءِ راهه بند ڪري چڙيو هو. راهه ۾ ٻيا ڪاني ڪرامت وارا فقير شڪليون بدلائي وڙهندا هئا.

- گهوٽاٽو هالن وٽ وڙهندو هو؛
- هڪ پان فقير پاڙو جکيو، گهٽو ٽي وڙهندو هو؛
- ۽ يونس پٽ اسمٰعيل جو سنجرپور وٽ گڏهه کُرو تي وڙهندو هو.

جڏهن مقابلي لاءِ سنيريا ته ابراهيم ناگوراٽي کي پويان راکو ڪري، سنيال لاءِ چڙيائون ته متان سنڌ کي نقصان پهچي. فقير چيو ته: ”مون کان ڪا جَرُ به ضايع ٿئي ته ساري وٺجو“. هن وعدو پورو ڪيو جو جڏهن فقير واپس

آيا ته ڏٺائون ته چرون سپ وٽن تي ٿنگيون پيون آهن.
چيائين ته: ”مون کان ڪا هڪ ڇر به ڪتو يا گدڙ کائي
ڪونه ويو آهي.“
راڄيسين انهيءَ شرط تي هليو ته سپني جي خدمت هو پاڻ
ڪندو. هالن واري منزل تي هئا جو گهوٽاٽي فقير مقابلو
ڪيو ۽ پنهنجي گودڙي اڇليائين ته سپ بي وس ٿي ويا.
پوءِ راڄيسين ڪاني هنيس. گهوٽاٽو به وڏي ڪرامت
وارو هو ڇڻ سمنڊ هو، پر راڄيسِين ايٺ تارو ٿي اپريو
جو هن کي پورو ڪري ڇڏيائين:
ايـــــٺُ تارو اپـــريو، لقاپـور مـــٿاءَ
سهسين گز سمونڊ جا، ٿو سوسيو ڪڍي ساه
گهوٽاٽي کي گهاءُ، پهرئين سان پورو ٿيو.

اڳتي ڪنهن منزل تي ويا ته پان فقير گهٽو بنجي گهيرو
ڪيو. راڄيسين ان وقت ننگر لاءِ ڪاٺيون ڪرڻ ويو هو.
جرڪس مقابلو ڪيو پر گهٽي جو گهيرو
مضبوط ٿي ويو. جرڪس تڏهن راڄيسين کي سڏ ڪيا ته:
ور ڪاٺيارا، ور پاٽيارا، ور منهنجا پاءَ
گهٽي گهيرا لائيا، ڪانهي جرڪس جاءِ
راڄيسين پهچي ويو ۽ پهچڻ ساڻ ڪاني (پٽَّ) هنيائين
جنهن سان گهٽو پورو ٿي ويو. جڏهن ڏهرڪي ٿپي

سنجرپور وٽ پهتا ته پريان اسماعيل جو پٽ يونس راهه جهلي بيٺو هو، جيڪو گڏهه ڪُرو ٿي وڙهندو هو. هن کي پير پاڻ اتي بيهاريو هو. هن پيغام موڪليو ته مقابلو ڪرڻو آهي ته تيار رهو. اها خبر رات جو پهتي ۽ فقيرن چوڪي رکي؛ راڇيسِين ٿي ستو ته جرڪس ٿي جاڳيو، ۽ جرڪس ستو ته راڇيسِين جاڳي ويٺو. پرهه ڦٽي ته جرڪس کي سجاڳ ڪيائين:

”جرڪس اٿي جاڳ، ڏناٽي ڏينهن ٿيو!
تو جيڏا تو يار، آرڻ ٻڏي آئيا“

يونس فقير ’گڏهه ڪرو‘ ٿي آيو ته جرڪس ڪاني هنيس جو اتي جو اتي ڪريو ۽ چڙيون هڻڻ لڳو.

هاٿي ٻيو ڪو مقابلي لاءِ اڳو ڪونه آيو ۽ هي چارئي اڳواڻ جماعت سان اچي ملتان کي ويجها ٿيا ۽ مرشد جي ديدار لاءِ ماندا ٿيا. ٻئي طرف پير کي به خبر پهتي ۽ پاڻ دري ڪان اچي بيٺو ته جماعت کي ايندو ڏسي. آخر ڪيس ٻڌايائون ته هاٿي ته بنگلي کي ٻاهران ويجهو اچي پهتا آهن! تڏهن پير دريءَ مان منهن ٻاهر ڪڍيو ته فقيرن جون نظرون سندس ديدار ۾ کپي ويون. سائين اجان پوئتي ٿيڻ لڳو ته سندس مٿي تي وڏا سونا سڱ اڀري ويا ۽ پوئتي هٽي نه سگهيو، ۽ فقيرن جي ديدار ڪيس اتي بيهاري ڇڏيو. تڏهن چيائين ته ”هُڻ بس!“

فقيرن به چيو ته: ”سائين بَسِ، ته هُڻ بس!“ 4
هاڻي جڏهن مرشد مجيو ته پوءِ اڳتي لاءِ سنڌ جي جماعتن لاءِ راهه جو پنڌ کلي ويو.ان وقت عوام ۾ مثيون روايتون مشهور ٿيون ته فقيرن ڪيئن مقابلا ڪري راهه جو پنڌ کولايو. ان وقت کان وٺي ’راهه جي پنڌ‘ جي اهميت ٻيهر قائم ٿي ۽ غوثي طريقي جون جماعتون ملتان وڃڻ لڳيون.
هن وقت تائين غوثي طريقي جا فقير ملتان وڃن ٿا ۽ اڳين روايت کي قائم رکڻ لاءِ ٿورو گهڻو راهه جو پنڌ ڪن ٿا پر گهڻي پاڳي ريل ۾ سفر ڪن ٿا.
هن پوئين ويجهي دور تائين، جماعتون ڪهڙي طرح تيار ٿي، ڪهڙين واٽن سان وينديون هيون، ان کي سمجهڻ لاءِ ڪافي پڇا بعد هيٺيون احوال معلوم ٿيو جيڪو گهڻي پاڳي خليفي محمود نوحاڻي مرحوم جي روايت مطابق آهي.

---

4 (1) روايت ڪندڙ وڏو غوثي خليفو مرحوم محمود نوحاڻي، ترائي، تعلقو بدين.

غوثي جماعتن جو راه جي پنڌ سان ملتان وڃڻ

غوثي جماعتون، سنڌ جي مختلف پاڱن مان، جتي به غوثي طريقي جي مريدن جي گهڻائي هئي، اتان هلنديون هيون. اپرندان ٿر ۽ مهراڻي مان جيڪي جماعتون هلنديون سي اڇڙي ٿر مان، مير جي رياست جي اپرندين پاسي کان، پوءِ نُور پٽون، پوءِ پاڳ نئن ۽ پوءِ گهلو درياهه. وٺان وڃي وچ سنڌ جي جماعتن واري واٽ وٺنديون.
ٻي راوَلي واري واٽ يا راوَرو گس هو: نبي سر، عمرڪوٽ، ڪپرو، کوڙي، فرش، ٽنڊو مٺا خان، ٻڪار، اَوُڍ، توڳاچو، مَيد جي ڏڪن تي، پاڊي، ڪڪڙي ڪوٺي، هيڪل جو ٿوڙ، تجل، جهڙيارو، سائدو، لئي واري، مُرادي تي، ڦلو، مامڙو، مهرن وارو ڏيرڙو، وس، نڪرانو جتي وڃي وچ سنڌ واري واٽ سان گڏبا هئا.
لاڙ مان ٽنڊي باگي ۽ بدين تعلقن جون جماعتون بدين کان 9- ميل ڏکڻ- اولهه شيخ عيسيٰ جي زيارت ڪري اتان هلنديون هيون. اڳ مهيني جي ستين تاريخ مقرر هئي، جنهن تي جماعت وارا اچي، مقرر ماڳ تي گڏ ٿيندا هئا. لاڙ وارا فقير جدا جدا ماڳن تان هلندا هئا ته به آخر وچ سنڌ ڏاري پهچڻ کان پوءِ ٻن راهن مان ڪابه هڪ راهه وٺي هلندا هئا.
* هڪ ’مَندي منزل‘ واري راهه

۽ ٻي ’سِري واري راهہ‘ (ڏسو هيٺ).

● فقير جماعت ڪري هلندا ته جماعت ۾ ٽي فقير مک هوندا:

● هڪ خليفو جو مڙني جو اڳواڻ،

● ٻيو پاندارِي جو ڪاڏي پيتي ۽ جماعت جي پرگهور ۽ سنڀار ڪري،

● ۽ ٽيون ذاڪر جو ذڪر جي اڳواٽي ڪري.

هر فقير سان اڪثر پنج ٿول هوندا:

* ڪُندري،

* ڪاري ڪٺي،

* ڪَندِيل،

* ڪِشتي ۽

* ڪَرِي.

ڪندري لوهہ واري يا بانس جي لٺ هوندي،

ڪنديل ٻڪريءَ جي چم جي سڄي کل مان ٺهيل ڳوٿري جنهن ۾ اٽو، ٻَدَر (ڪاڏي جون شيون) ۽ ٻيو ٿمر هوندو.

● قطار ڪري هلندا. هرڪو پوٽيءَ سان گهُنڊ ھڻي قطار ۾ هلندو ۽ سڄي سفر ۾ شروع ڪان جتي ٻيٺو ان مقرر جاءِ تي هلندو.

● ذڪر ڪندا جيڪو ٻه قسم:

* هڪ تهليل جو ذڪر

۽ ٻيو ڏهر جو ذڪر.

تهليل[5] جي ذڪر جون ڇهه تسبيحون.

1. لا الہ الاالله

2. الاالله،

3 . الله الله،

4. لله لله،

5. لہٗ لہٗ،

6. هُو هُو

(هر هڪ يارهن پيرا).

ڏهر جو ذڪر ٽي تسبيحون:

1. لا الہ الا الله،

2. الله الله،

3. هُو هُو.

ان ۾ لا الہ الا الله جي تسبيح پڙهي وايون پڙهندا (اڪثر ميين شاهه عنايت ۽ شاهه عبداللطيف جون).

5(تهليل، ''هلل'' مان يعني ''لا اِلٰه الا الله''، (يعني ڪلمي طيب جو ذڪر) ''تسبيح'' معنيٰ ''سبحان الله'' جو ذڪر، تحميد معنيٰ ''الحمد لله'' جو ذڪر، ۽ تڪبير معنيٰ ''الله اڪبر'' جو ذڪر: سهروردي طريقي جون هي ڇهه ئي تسبيحون ''هلل'' يعني ڪلمي طيب جو حصو آهن. م.ع.چنڊ)

اهي ’چوٿ وايون‘ يا ’لسيون وايون‘ (ٿوري الحان سان)، مثلاً هڪ وائي ته:
اُٿي چرخو چور، سُتين سور پرائيا
ائين وائي چئي وري تسبيح پڙهندا ۽ وري وائي چوندا. ٻي تسبيح پوري ڪري ڏناسري جا بيت ڏيندا. بيت ڏيئي وري تسبيح ۽ وري بيت.
دستور اهو ته فقير اڪيلو هجي ته تهليل جو ذڪر ڪري ۽ جماعت ۾ هجي ته ڏهر جو ذڪر ڪري.
● بدر پچائڻ ۽ بدر وراهڻ: يعني مانيون پچائڻ (آڏو منزل جي ٺمر طور)، بدر پچڻ يعني مانين کي ٽڪرا ٽڪرا ڪرڻ (اڳ مانيون چانورن يا ٻاجهريءَ جي اٽي جون هونديون هيون) ۽ بدر وراهڻ يعني اهي ڀڳل ٽڪرا ورهائڻ. ورهائيندو ڀانداري. اڳ وارا فقير (ٽالپورن جي دور تائين). اٿين پهر بدر ورهائيندا هئا ۽ هڪ هڪ مٺ ٽڪرن جي هر فقير کي ڏيندا هئا. ڏينهن جو پنڌ ۽ رات جو ائين سمهي رهندا هئا ۽ صبوح جو بدر ورهائيندا هئا. اندازا انگريزن واري دور کان وٺي ورچ وڏايائون ۽ سانجهي توڙي صبوح چئن چئن چٽن کي مُني ڪشتي ڪري ڏنائون. اڳيان فقير جيڪا مٺ ملندي هئي تنهن مان پهريون ٽڪر ڀانداري کي ڏيندا هئا. ڪو ڀانداري به ايڏي صبر وارو هوندو هو جو اهو ٽڪر وري ڪَنديل ۾ وجهي

ڇڏيندو هو ۽ ڪائيندو ڪونه هو. پڇيائونس ته چيائين: ادا اوهان ٺڪر ڏنو پر ائين ڪونه چيو ته کاءُ، تڏهن مون امانت سمجهي رکي ڇڏيو.
فقيرن جو ’ٿاري ٻڌڻ‘ يعني ٿولي ٻڌي ويهڻ پر ان ۾ عدد مقرر ڪونهي، پر ڇئن فقيرن جي گڏجي ويهڻ کي ’رومال‘ چوندا.
بدر ورهائڻ وقت چوندا ته ’رومال ٺاهيو‘، يعني چار چار ڇٽا گڏجي ويهو.
ساڳئي راهه واري پنڌ ۾ جيڪي پهرين ڏينهن رومال ۾ گڏيا سيئي پوءِ هميشه رومال ٺاهيندا.
● راهه جي پنڌ ۾ جتي ٽِڪندا اتي ٻه فقير گڏ فقر (گدائي) لاءِ نڪرندا. چوندا: ”ٻه فقير ٿي دعا.“
ڪستي ۾ ڪَنَ وٺندا، يعني هر جاءِ تان ماني وٺندا، (اصطلاح ڪن اڳاڙڻ معنيٰ ته هر گهر مان ٽڪر وٺڻ).
فقرڪري موٽندا ۽ سلام واريندا ته چوندا:”ننگرصلات!“
ويٺل چوندا: ”نعمت عشق الله“.
● راهه جو پنڌ: راهه ۾ تکو تڪڙو، صبر ۽ سنگت سان هلڻ اها ڪِري (رک)، ۽ انهيءَ ۾ ئي امانت. فقيرن جي روايت ته غوث صاحب چيو ته امانت مون ڪئي ٿي پٽيون.
* هڪ جهليم پاڻ وٽ،

ٻي چڙيم پونيرن (اولاد) وٺ،
۽ ٽري چڙيم راھ تي.
جيڪو راه ۾ هلندو سو رڱبو. چوندا ته: جي سون جي سِر
بيٺ تي ٻڌل هجيوَ ته به پڇو ۽ هلو، راھ تي بيهو نه،
ترسو نه. راھ هلندن جي آهي، ويٺلن جي ڪانهي. انهيءَ
معنيٰ ۾ ڀٽائي صاحب جي بيت جي سٽ ته:
توڙي لهين نه پير، ته به راحت آهي رڙھڻ ۾
● راھ ۾ جيڪو فقير گذاري ويو، تنهن کي راھ جي سڄي
پاسي دفن ڪندا. پيشاب ٿورو راھ جي کٻي پاسي ڪندا.
● ’منڊي منزل، واري راھ‘
’منڊي منزل‘ يا ’منڊي واري منزل‘ (هاٽوڪن شهدادپور
۽ سنجهوري تعلقن جي حدن ۾) ڏُنڙي، ٻرهون، پاڄي ۽
ڪڏڙي کان شروع ٿي واهوند تي پهچندي هئي.
فقير ’منڊي واري‘ کان وٺي ’واهوند جي منزل پريندا‘،
يعني منڊي واري کان وٺي واهوند جون منزلون ڪندا.
واهوند (تائين پهچڻ) جون جملي چار منزلون.
1. ڏنڙي، ٻرهون، پاڄي ۽ ڪڏڙي کان وٺي ’گڏھ ڪُري‘
تائين؛ نالو ان جو منڊي منزل يا منڊي. واري منزل.
2. گڏه ڪري کان وٺي گينبڙائو يا لئي واري يا ٻير واري
تائين ٻي منزل.
3. اتان کان وٺي فقير جو ڍورو يا سائدو ٽري منزل

.4. اتان ڪان ’وس جو ڪوٺ‘ يا ٺڪرياڻي جو اوڪار (يعني ٿر جي آخري حد). منڊي ڪان وٺي ٺڪرياڻي تائين اهو لاڙائي فقيرن جو راهه، اها واهوند جي مسافت يا مسافري.

● پيو ’سري وارو راهه‘، جنهن جو نالو شاهه جي نالي سان ڇيل هيٺين بيت ۾ آيو آهي ته:

واهوند ۾ وس ٿي، سِري پيو سُڪار
لاٿائين لطيف چئي، مٿان ڏيهه ڏڪار
وحدت جو واپار، روضي شاهه رکن جي.

’سِري واري راهه‘، يعني سنڌ جي سِري يا مٿئين پاسي واري واٽ جيڪا ٽنڊي آدم، هالا، سڪرنڊ، موري ڪانپوءِ اتر ڏانهن روهڙي ۽ اتان پني عاقل، گهوٽڪي ۽ ماٿيلي ڪان اچي ڏهرڪي ۾ ’واهوند‘ واري واٽ سان گڏبي هئي. هالن ۾ پَٽي بزرگ ۽ سڪرنڊ طرف ونجهيري وارا پير غوثي طريقي جا خليفا هئا. ونجهيرين وارا پير جماعت جا اڳواڻ ٿي هلندا هئا ۽ لاڙ مان ڪنگوري وارا نوحاڻي فقير سندن جماعت سان هلندا هئا.

ٺِڪرياڻي تائين چوٿين منزل ڪان اڳتي اٺ منزلون ’پنجاب جون‘ ڪري سارينڊا جيتوڻيڪ ٺڪرياڻو ۽ ڏهرڪي سنڌ جي حد اندر آهن.

5. ٺڪرياڻي ڪان جروار،

6. جروار ڪان خيرپور ڏهرڪي، ريتي يا ڍنڍي. خيرپور ڏهرڪي کي سڏيندا ’آڏي واري‘ يعني اڌ پنڌ واري منزل. چوندا ’خيرپور آڏي واري‘
7. اتان ’روڙي جو ڪوهه‘ سنجرپور جي پريان،
8. اتان خان ٻيلو،
9. اتان اچ شريف جي آسپاس،
10. اتان اڳتي گهَلُو (درياء جو پيٽ) مٿي ويندا جلالپور پير واري،
11. اتان شجاع آباد (جي اوريان يا پريان ٽڪندا)،
12. اتان ڪان ملتان. *

● ملتان ۾ زيارتون ڪندا ۽ خاص طرح ڇهَٻچي ۾ وهجندا. ڇهٻچو (يعني چاهه جو ٻچو يا ڪوهه جو ٻچو). هڪ هودي آهي جيڪا ملتان ۾ اسٽيشن لڳ. پاڪن جو تڙ (باغ ۽ ڪوهه) وٽ آهي. ان ۾ وهنجڻ هڪ وڏو درجو آهي. جن ملتان پيٺيو سي فخر مان چوندا ”اسان جو ڇهٻچي ۾ تڙ ٿيل آهي.“[6]

---

6 * راهه جي پنڌ‘ جو تفصيلي بيان 1965ع ۾، ملتان جي خليفي محمود نوحاڻي عمر 75 سال (ولد خليفو سائين ڏنو ولد خليفو محمود ولد خليفو الله رکيو جيڪو 1843ع ۾ انگريزن سان وڙهندي شهيد ٿيو). کان معلوم ٿيو، فقير وڏو سچاڻ ۽ عابد هو. ’شاهه جي رسالي‘ جو به ڄاڻو هو. پاڻ ’راهه جي پنڌ‘ سان ملتان ويل هو.

● راهه جي انهن منزلن بابت فقيرن جا چيل ڏهر جا بيت ته:

پري پنڌ پنجاب جو، آڏو اُباڙو
ڪوريو قاسم چئي گهلوءَ جو گهارو
پيراٺو پاڙو، مئي سين نه مٺيان.

روضو شاهه رڪن جو، جڙي ڏنو جن
قرض مرض جي قاسم چئي تنگي لٿي تن
ڪوٺيو پير پچن، درد تني جي دل جا.

---

3. درد دلاسي ڪاٺيا ويا ڏک لهي
پسنداسين پيرن کي قاسم چئي ڪهي
روهن رات رهي، مون بهاوَ الدين پيٺيو.

واهند ۾ وَسون ٿيون، نسوري نيهان
اچان شال اڪنديو جيسين ٿو جيان
هلي هٿ ڏيان، پلي پاون شاهه کي.

گهلو گهوٽ لنگهيا، گهڙيا منجهه گهاري

وڻون پير وراهيون شاهه رڪن ساري
پانڌي پهرائي، واريا پير وطن تي.

گهلو گهوٽ لنگهيا، پتڻ پهرئين پور
بادشاهه بهاو الدين ڏي، مانو هل مَ مور

....

جُنبي جلال پــور کان پانڌي کڻ پيرو
بادشاهه بهاوالدين جو ديک هلي ديرو
غوث گڏبئه گس ۾ ساٿي سويرو
مدعي سو ميرو، جو مچھ ڪري ملتان کان.

جُنبي جلالپور کان، پانڌي ڪٽج پڳ،
اٿي رڙهه راول چئي، دولهه مٿي دڳ،
جاٿون ڪن جڳ، روضي شاهه رڪن جي.

سنڌي نظم جي صنف ’منظوم بند‘

مولانا محمد نورنگزادي جو لکيل ”منظوم بند“

سنڌيءَ ۾ ’علمي ادبي شاعري‘ جي شروعات، عربي قصيدي وانگر، منظوم سٽن سان ٿي، ۽ ڪن جي آخري لفظن جي پڇاڙيءَ ۾ ’الف‘ آڻي، قافيي جي صورت قائم ڪئي وئي. اهي ’الف اِشباع‘ وارا قافيا هئا جن سان هم-آواز سِٽن جوڙڻ ۾ سولائي ٿي ۽ نظم واري صورت پيدا ٿي. ’الف اشباع‘ جي قافين وارين سٽن جي بندش سان ”منظوم بند“ جوڙيا ويا، جن ۾ شروعاتي ننڍا رسالا ۽ ڪتابڙا ۽ پوءِ وڏيڪ وڏا ڪتاب منظوم ٿيا. جئن پوءِ تئن، ’الف اشباع‘ بدران لفظن جي آخر ۾ ’و‘، ’ي‘ يا ’ن‘ جي حرفن وارا قافيا آڻي ’منظوم بندن‘ ۾ ڪنهن حد تائين شعريت پيدا ڪئي وئي. ٻوليءَ ۾مهارت سان، جيڪي فڪر جا صاحب هئا تن جي منظوم بندن جو معيار ويتر وڏيڪ بلند ٿيو. گرهوڙي صاحب ٻوليءَ ۾ سلاست، لفظن ۾ ڪفايت، ۽ پنهنجي فڪري قوت سان منظوم بندن کي اعليٰ معيار تي پهچايو.

تاريخي لحاظ سان، ٽالپورن جي دور جي پڇاڙي ڪانپوءِ به 13- صدي هجري جي آخر تائين ’منظوم بندن‘ جي صنف مقبول رهي. 14- صدي ۾ ان جا ڪي ٿورا معياري مثال ملن ٿا. مخدوم محمد نورنگ زادي جو هيٺيون ’منظوم بند‘ جيڪو هن پاڻ پنهنجي هٿ اکرين تاريخ 27- شوال مَڪرم سنه 1368ھ تي لکيو سو هن صنف جي آخري جهلڪ جو يادگار آهي. مخدوم محمد ميرپور بٺوري ۾ ڪورواهه جي نورنگ زادن مخدومن جي گهراڻي جو آخري روشن ڏيئو هو. هو وڏي عالم فاضل علي محمد مهيري جو شاگرد هو، جنهن جي سوانح پڻ لکيائين.

اظهار محبت محمدي

در نظم ازدل و زبان مخدوم صاحب

مولانا مولوي محمد نورنگ زاده كورواهي

بسم الله الرحمان الرحيم

غالب غني موڪليو غيثا مُغيثا
مِينهن وٺا ملڪ ۾ ٿيا ساونڊ سُڪارا
رحمتئون رحمان جي وڻ ٽڻ واسيا
لٿي ڌُرت ڏيهه تان ٿيا عالم آسودا
وَٺا مينهن من المعصرات گهٽا ۽ گهاٽا
ٿڏا ٿربر ٿيا ساوڪ منجهه صحرا
سونهن ساوڪ وچ ۾ پکا پنهوارن جا
متارا ڏسجن ملڪ ۾ ڏٽ ڌراڙن جا
پهري پيا پٽن تي گوڙ گولاڙا
وچين ويل وٽي ٿي چڙن چونگارا
ڪن كي محبت مال جي ڪن بنيون ۽ پارا
ڪي زميداري ذوق ۾ ڪي هاري هوشيارا

پسيو پوڪون پانهنجيون ٿين خورم خوشنودا
ڪِن ڪيا شوق شڪار جا پوڻن تي پهريا.
مون ڪي اچي اندر ۾ پرين پور پيا
سدا ساريان سپرين ساقي سُلم جا
هجر حضرت حبيب ڪريم جي ڪيو هنيون حيرانا
اُڪنڊ عربي چام ۾ اڌمـــــن اوڙاها
”العشق نار يحرق ماسوي الله“ اندر آڙاها
مديني جي مير لئي وجهلي وُجودا
ڪجيو ڪامـيو ڪنپ ٿيان آٿان اداسا
جي جلـــي جدائـــي ۾ ڦاٿـــي فِـراقا
هِتي قيد الماءِ جا زبر زنجيرا
عُمرِ انهـيءَ انتظار ۾ گهاريم گوندرا
ته مِلان ڪيئن محبوب سان جو منور مصطفيٰ
تڪي سير سمونڊ جي ۽ لهرين جا لوڏا
ڪنڌي ناه ڪاڪ جي اپر عميقا
موجن مٿو ناهه ڪو چولين چوهه ڪيا
ساهـڙ رســج سير ۾ اهڪيءَ احمدا
رسينهم رسول رب جا ورنه وريامــا
آســر پريو آهـيان اپــر امـــيدا
واحد آنجي وجه جي ڪي والضحي ۾ وصفا
منهن مُبارڪ آنه جا والليل اذا سجي

تاريڪيءَ ۾ طلوع ٿيو سندوءِ شمس شعاع
چوڏس م چمڪاٽ ٿيو عالم ۾ اهاءُ
آئي احمد ﷺ جي ڪُلي قحط لٿا
معمور ٿيا محبت ۾ ملڪ ملڪو تا
آيو وارث دين جو رهبر رسول الله ﷺ
حُسن حضرت حبيب جي ملڪ مڙ موهيا
عالم ۾ اسلام جا پيا پرتوا
شرڪ ويو، شر لٿو، ٿيا خير خيراتا.
حاجي هوت حبيب کي ڪج عرض احوالا
ته گولو گڏيو گوندرين احمد ﷺ عجيبا
ساريو سدا سڄڻ کي ڏي اندر اُچنگارا
ور وسيلا ولهن جا شافع شِتابا
اڪين سُرما سڪ جا پلپل مون پاتا
دائم دُکن دل مٿي دونهان درد سندا
وِسرن نٿا ويل ڪنہ پرين پاڙيچا
ديد پسايو دادلا مشفق محبوبا
ڏَڏُ ڏُهاري آهيان ڪرت نه چاٽان ڪا
عمر ساري مون ڪيا نت عيب عصيانا
’شفاعتي لڪبائر اهل امُتي‘ وعدا ڪِجا وفا
’ولسوف يُعطيڪ ربڪ فترضيٰ‘ قادر ڪلاما
اسان اَپرن عاصين کي اهي ئي آسرا

ڏاتار مون ڏيکاريين روضو رَسولا
پيرانديءَ پرين رسول جي ڪريان جان فدا
جسم جان جندڙو ڪريان قرُبانا
جي ديد پسن دلبر جو بخت تني بالا
’مَن زارني ڪان في جِواري يوم القيمة‘ دلبر دلاسا
مون نماڻي نصيب ٿئي دولت ديدارا
ناقص هن ”نورنگ“ تي مولا مهر ڪجا
چوان صلوات سرور اتي دائم درودا
ويندا سي ايمان سان ڪلمون جي پڙهندا
لااله الاالله محمد رسول الله صلي الله عليه وسلم
بقلم ڪان الله له محمد نورنگ زاده
تاريخ 27 شوال المڪرم 1368سنة هجريه

جَمل ڪيئن جڙيو!

اي سڄڻ! تو ڪڏهين سوچيو آهي ته جَمل ڪيئن جڙيو، يعني اٺ جي جوڙ ڪيئن ٿي! سوچ ته اڃان به وڌي ڪرڻ گهرجي ته جڳ جهان ڪيئن جڙيو، جو شاهه سائين سبق سمجهايو ته:

ڪري پاڻ ڪريم، جوڙئون جوڙ جهان جي

چاڻ ته صحيح لفظ ’جوڙئون‘ آهي ۽ نه ’جوڙون‘.

’جوڙئون‘ معنيٰ جوڙي (نر ماد) مان: يعني ته موليٰ مهربان جوڙي مان ٿو جڳ اپائي. البت عبرت انهيءَ ۾ آهي ته ڪائنات ۾ جيڪي عجيب شيون نظر اچن ٿيون، سي ڪيئن جڙيون! سنڌ ۾، ڪوهستان جي سالڪ شاعر ٻَبر سوٺهيري پروچ (وفات 1919ع) عجب ۾ اچي، سوال ڪيا هئا ته اي سائين:

عَرش ڪُرش آسمان، اهي آڏاٽا ڪيئن اڏياءِ!

زمين زمن لوح محفوظ، جبل ڪيئن جوڙياءِ!

اها مخلوق ساري منهنجا ڏٽي، خاوند ڪيئن خلقياءِ!

جي ’اٺ جي جوڙ‘ جو به پڇي ها ته چڻ قرآن شريف جي آيت ٿي پوي ها، جنهن ۾ چيل آهي ته ”ڪائنات جي تخليق تي غور ڪريو ۽ سوچيو ته زمين، آسمان ۽ جبل

ڪيئن جڙيا ۽ اٺ ڏي ڏسو ته جمل ڪيئن جڙيو، اهو اِبل ڏاگهو ڪيئن اَڏيو!“ جڏهن منهنجو انهيءَ آيت ڏانهن ڌيان ويو ته مون اٺ جي ڦرجڻ ۽ وڏي وڏي ٿيڻ بابت پڇا ڪئي ته من ڪنهن حد تائين اٺ جي جوڙ کي ڏسڻ واري هدايت جي پوئواري ٿئي.

اي سڄڻ! چاڻ ته لاڙ ۾ جَت اڪثر ڏاچيءَ کي ’اُٺِ‘ (’ٺ‘ جي زير سان) چون. ننيڙو مادي ڦر ڪيئن ٿو وڏي وڏو ٿئي ۽ ويامي، ۽ پوءِ ان جو ’نر ڦر‘ ڪيئن ٿو وڏي وڏو ٿئي ان بابت گهڻي پڇا کان پوءِ جيڪي مونکي معلوم ٿيو آهي، سو ٿو توکي سڻايان. ته:

ـــــ اٺُ سياري ۾ مست ٿئي ۽ اٺِ به سياري ۾ ويامي. اٺ سال ۾ هڪ ڦر ڏئي، پر هن مال ۾ برڪت آهي. جت سياري جا ٽي مهينا سانھ اٺ کي وڳ سان گڏيندا ۽ وڳ کي گڏ رکندا يعني گڏ چاريندا ۽ گڏ هلائيندا ته اٺيون لڳنديون. ڪاري وارا، گهوڙا ٻاري ۽ شاهبندر تعلقن جا فقيراڻي جت سڻي ڦر لاءِ چونڊ سڻي سانھ جو گهڻو خيال رکن. سڻو سانھ نه هوندو ته سال وڃائيندا پر سڻو سانھ وهاريندا.

ـــــ اٺ جو مادي ڦر ڄائو ته پهرئين سياري پوري ٿيڻ کان ٻئي سياري تائين ’لور‘ سڏبو.

ـــــ ٻئي سياري (ٻارهن مهينن) کانپوءِ ٿيو ’ٻِنئارزِي‘ يا ’ٻهاڻ‘.
ـــــ ٽئين سياري کان چوٿين سياري تائين ’رَسمي‘.
ـــــ چوٿين سياري ۾ اٺ ويهندس. پنڌرهين ڏينهن تائين ڏُڪائي جي خبر ڏيندي ته ڳِپ جهليائين يا نه. جي ڳِپ جهليائين ته اٺُ يا ماڻهو ويجهو ايندس ته پڇ مٿي ڪندي ۽ چئبو ته ’پڇ ڏئي ٿي‘. جي ڳِپ نه جهليائين ته پڇ ’ڪانه ڏيندي‘ (ڪانه ڪٽندي).
ـــــ جي ڳِپ جهليائين ته پهريان ڇهه مهينا ٿي ’نئين ڏُڪي‘ يا ’مٿيتي ڍِڪي‘، ان بعد پيٽ ڪيندي ۽ اوهه ڪيندي ته چئبو ته: ’تَر ڪري آئي آهي‘، هاڻي ٿي ’وِيينڊڙ‘ ڍِڪي (ويامڻ واري ڍِڪي) ۽ چئبو ته پاڳهار ڪيا اٿس يا تر ڪيو اٿس.
ـــــ باقي مهينو ويامڻ ۾ ته چئبو ’اوهي آهي‘، يعني پورو اوهه ڪيو اٿس.
ـــــ باقي هڪ يا ٻه ٿي ڏينهن ويامڻ ۾ ته چئبو ’پوڻي‘ ٿي آهي. ان وقت اٺِ وڳ کان پئي ڇڏي ٿيندي ۽ پڇڻ جا خيال ڪندي. پوءِ ڏٽي نظر رکندس.
ـــــ ويامڻ وقت، پهريائين ’گهڙو ڪيندي‘ پوءِ ڦر ايندو، پوءِ ڄر ڏيندي، يا ڄر ڪيندي يا ڄر ڇڏيندي يا ڄر لاهيندي.

ـــ پهريان ڏينهن آلوڙي يا پاچالي ۽ پوءِ هيٽرن يا هيئرن مهينن جي سُئا.
ـــ ان وقت جالنگ چاڙهيندا ته ڦر نه ڏائي. جالنگ ’چڪي‘ وانگر جيڪو اٿِ جي ٿڻن تي چاڙهي، ان جون ٻه ٽٽيون (ڏورون) ماءُ جي پني تان واري ٻڌي ڇڏيندا. ڪاري وارا جت ’جالَئه‘ به چون (جالنگ جو ٻيو نالو اُوٺه). ان وقت چئبو ته اُٺِ ’ڪوٺيلي‘ آهي يعني ڪانگهاري، پر اُٺِ کي ’ڪوٺيلي‘ چئبو.
ـــ ڪجھ وقت کان پوءِ ڏسي چئبو ته ’رَسيل‘ آهي، يعني ته وڙ پئي ڪري. اٺِ کي وهِر ڪونه ٿيندو، وهر ڪانه ڪندي. پر بت ۾ رسيل (ٺهيل، متاري) هوندي ته اُٺ جي آڏو ويهي رهندي. اٺ به ٿي پيرا ٻوڙائيندس ته چئبو ’اٺ تي لڳِل آهي.‘
ـــ اٺ ڊِڪي ٿي ته ٻارهن مهينا ڪيندي. اٺ مٿس ويهندو اڪثر سياري ۾، ۽ ٻئي سياري ۾ ويامندي.
’مادي ڦر‘ جو بيان مٿي ڪري آيا آهيون. هيٺ ’نر ڦر‘ جي ڄمڻ ۽ وڏي ٿيڻ جو ذڪر ته:
ـــ نر ڦر ڄائو ته ٿيو مَزات (مازاد) ۽ وڏو ٿيو ته گورو يا گونرو، ٻارهن مهينا پورا ٿيا ته ٿيو ’اُٺوڙ‘، يعني ماء کان اُٺڙيو (جدا ٿيو).

ـــــ ٻئي سال جي شروع کان اٺوڙ ٿي ’ٻهاٽي‘ ۾ شروع ٿيو، ۽ ٻه سال پورا ٿيا ته ٿيو ’ٻهاڻ‘.
ـــــ ٽئين سال جي شروع کان وٺي ٽن سالن جي پوري ٿيڻ تائين ’ٽِهاڻ‘.
ـــــ چوٿين سال جي شروع کان چوٿين سال جي آخر تائين ’چَٺُ‘ ’ٽِهاڻ ۽ چٺ‘ وارن ٻن سالن ۾ چئبو ته ’ڪنواٺ‘ آهي، يعني چڙهي جي لائق آهي.
ـــــ پنجون سال سچو دوڪائي جو.
ـــــ پنج سال پڪا ٿي ويا ته چوڳائي جا چار ڏند ڪيندو ۽ ڇهون سچو سال چوڳائي جو، يعني ’چوڳو‘.
ـــــ ڇهه سال پڪا ٿي ويا ته ڇڳائيءَ جا ڇهه ڏند ڪيندو ۽ ستون سچو سال ’ڇَڳو‘.
ـــــ اٺين سال جي شروع ۾، نيشائي وارا ڪاٽينا ڪيندو ۽ اٺون سچو سال ’نيش‘ يعني پورو جوان ۽ وڏي طاقت وارو.
ـــــ نائون سال ’نيشن‘ جي وڏڻ جو، ۽ نائين سال جي آخر ۾ ’پور نيش‘ يا ’پڪو نيش‘ ٿيندو.
ـــــ ڏهين کان ٻارهين سال تائين ’نيش‘، ۽ پوءِ ٿيو ’اَرموش‘. تڏهن نيشن کان پوئتي ٻيا ڏند ڪيندو.
هيٺئين بيت ۾ شاهه صاحب انن جا عمر جي لحاظ سان نالا آندا آهن ته:

گورا هلن نه گس، ڏوڪ ڏهليا جت
چوسال ئي نه چلٽا، ٿي تنگ نهاري تت
سوڏي ات سيد چئي، پوءِ پانجارن پرت
ان اڻانگي پنڌ جي ڪا نيشن پوءِ نرت
سسئي وڏي ست، جا ايهيءَ پر پنڌ ڪري.
’مادي ڦر‘ (اٺ يا ڏاچي) به مٿئين طرح ائين ڏند ڪيندي پر عمر جي لحاظ سان نالا پيا ٿيندا جيئن مٿي بيان ٿيو. ويامڻ کان پوءِ، هڪ پيٽي، ٻه پيٽي، ٽه پيٽي سڏبي. ننڍي ته گوري، وڏي ٿي ته ڏاچي ۽ گهٽو وڏي ته پوراف.
اٺ جو ڦر ننڍو هوندو ته ٻُوري ڪندو، ٻڌل يا پوريل هوندو پر جڏهن کلندو ته ٻُوٿي ٿوري ڪري وٺي ڊوڙندو.
ان وقت ساڇه ڪانه هوندس. بهتر ته ماٺهو پڇي پري ٿئي. جڙي ڪنواٺ کي تاڙَ هٽندا، يعني منهنار تان ۽ پويان ڪنڌ تان رسو ورائي ٻڌندا ۽ پوءِ ان ۾ ٻيو رسو وجهي ٻئي زبردست اٺ جي ڳچيءَ ۾ ٻڌي چڙهيندا. انهيءَ ضابطي سان جڙو ڪنواٺ جڙائي چڙهيندو. وڏي اٺ کي ناڪيلي هٽندا ته ضابطي هيٺ رهي.
اي سڄڻ! چاڻ ته اُٺِ جو ڪير نِرويو آهي ۽ ’ٻَرهال‘ لاءِ مفيد علاج آهي:
اٺ کي بيٺي ڏهندا، پهاڪو مشهور آهي ته:
مال هرڪو ويٺي ڏيي، بيٺي ڏيي اٺِ

ڏهڻ وقت گورو ’چوڪيندا‘ يعني ڏائيندڙ گوري کي چڪي پري ڪري ٻڌندا. اٺِ وڏي ٿان ۾ ڏيپي جنهن جا جدا جدا جاين تي جدا نالا. هڪ ڏَري (ڪاٺ جو وڏو پيالو)، ٻيو ڇَنڙو جيڪو ڪنجهي جو وڏو تانگهو تاسرو، ٽيو ’ٽوپ‘ جيڪو ٽامي يا ڪوپر جو هنديءَ مثل ٿانءَ. هڪ پيري ساڪري ۾ مرحوم حسن علي خان بگهياڙ وٽ ڪچهري لاءِ ويل هوس جو اتي محمد اسماعيل ۽ مون ڏاچي ديگڙي ۾ ڏڌي.

سنڌ ۾، هن ويجهي پوئين دور تائين، ميرپورساڪري ۽ لاڙ، اولهندي طرف چپر-ڪوهستان، ۽ اوپر ڏانهن ٿر، سانگهڙ ۽ ناري- ڄُبي ۾ اٺن ڌارڻ ۽ پالڻ جو سلسلو هلندو آيو آهي. انهن علائقن جي اٺن کي، اتان جي نالن سان سڃاتو وڃي ٿو. اتي جي سانديل اٺن جا نسل به اتي جي نالن سان سڏبا.

● اٺ جو کاڌو

اٺ جهنگ چري ۽ سپ وڻ کائي. اٺ ۽ ٻڪر ٿڪيي ڪين مرن، چو جو گاهه ناهي ته وڻ چرن. اٺ جو کاڌو پهريون نمبر پسند لاٺو ۽ ڪٻڙ، ٻيو نمبر ڪرڙ ۽ ڪنڊي. گاهه سپ چري. ٿر ۾ وس جا گاهه تن ۾ اٺ لاءِ سَيَڻُ ۽ ويڪر پهريون نمبر؛ ٻئي نمبر ۾ ڏڪڙي، ڏامٽي، چپري،

يَڪُڙو، پنگُري، پُرٽ، سَرينَ، هِلڙو، لانيو (جيڪو ڳائي مال لاءِ نقصانڪار). اٺ سڄو سال هر حال ڪاڏي ۾ خوش هوندا جو گاهه نه هوندو ته به ڪونه ڪو وڻ هوندو. ٻيو سڀ مال گاهه تي، جڏهن گاهه هوندو ته سپرا نه ته اپرا. چيٺ ۾ ٻڪري لاءِ گاهه ۽ ٻڪرار خوش، سانوڻيءَ ۾ ڳئون لاءِ ۽ ڳنوار خوش، سَرءُ ۾ جڏهن ڪانهه ۽ سر ڦٽن ته مينهون ۽ ميهار خوش، ڪتي ۾ رڍون سرهيون جو پٺيون ڪترجن ۽ ريڍار خوش، باقي اوٺارِ ڪي ڪڏهن به ڪا ڳَٽتي ۽ سار ڪانهي.

چيٺ ادائي ڏينهڙا، پڏي ٿي پنهوار
ٻه مهينا سانوڻي، ڳاڙهي ٿي ڳنوار
ڪانهن ڪُنديون ڪيون، موڙا ڏئي ميهار
ڪِليو ڪٺيون وڪٽي، ڪتيءَ ۾ ريڍار
اَسارِي اوٺارِ، ڪَرَ نه آهي ڪڏهين.

يعني اوٺارِ ڪي ڪا سار ۽ ڳَٽتي ئي ڪانهي، جو ڏڪار ۾ به انهن لاءِ وڻ آهن.

● اٺ لاءِ پاڻي

ٿر ۾ جتي پاڻي ناهي، اتي اٺ ٻه ڏينهن تسا ڪڍن (پاڻي ڪين پين). وڳ هڪ ڏينهن پاڻي تي ايندو ۽ وچ ۾ ٻه ڏينهن پاڻي تي ڪونه ايندو، يعني ٻه تَسا ڪڍندو ۽ ٽئي ڏينهن پاڻيءَ تي ايندو.

● اٺ ۾ عيب

اٺ نر توڙي مادي ۾ ڇم ڪان وٺي ڪي عيب ٿين ٿا ۽ ڪي پوءِ ٻين سببن جي ڪري ٿين ٿا. جيئن ته:

ـــ ڪنڌ ۾ ڪُرنگي: يعني ڳچي ڪوته ۽ پوئتي وريل

ـــ اڳ تي اُونداڇي: اڳ تي نميل

ـــ ٿڻ ۾ مٽيو: ٿڻ جي سوراخ ۾ ننڍي ڳنڍ، جو کير جو گوهو سولو نه نڪري.

ـــ مُڄ: ٿڻ واري سوراخ ۾ ٻگهي نس، جو کير بندجي وڃي.

ـــ رَنڊ: ٿڻ جو سوراخ صفا پوريل

ـــ پُوزو: پير جي وٺ سان سوڄ ۽ ڳڙ

ـــ تَريو: پير جي هيٺان گاٺ ترهاٺ

ـــ سَٺ: پير ۾ موڙ

ـــ ڪُولو: لڙيل ڪن

ـــ نسَڙ: گر مان نسڙ (لا علاج گر مرڻ واري)

ـــ گر: جسم تي مر

ـــ ڪيڻ ۽ ڪاڻ: بدن ۽ ڳچيءَ لڳ ڳوڙها (ڏنپ ڏيندا ته ڪاڻ ڦاٽي پوندي، يا سُسِي ويندي).

ـــ ريهڙ: پيٽ جو ساڙو

ـــ رَندو پيٽ ۾ ڳوڙهو: چوندا، ’اندر رندو اٿس، ڏنپ ٿوهي جي پويان ڏجو‘

ـــــ مُشڪ ۽ مهٺ: ڪارس جنهن لاءِ بغل ڪان ٽُڪا (ڏنپ) ڏيندا.
ـــــ وَرُ: تڪڙي اٽڻ تي ٽنگ ۾ ور، جنهن ڪان آڏو آڏو ڪنڌي ڪري هلندي. (ٽنگ جي مٿان ڦر ۾ ور جو ڏنپ ڏيندا).
ـــــ ٽوپو: وچين ڪوڙيءَ ۾ ڳنڍو، ڪوڙي جي مٿئين پاسي يا پچ جي مٿئين پاسي ٽوپي جو ڏنپ ڏيندا.
ـــــ پڙڳاهي: پڙڳاهيءَ ۾ تڪليف ته پڙڳاهي تان ڏنپ.
ـــــ سَر ۽ بَدَ (ساڪري طرف اهي نالا): 'سَر' يعني ڪچ ۾ سَرينِ وانگر بگهيون ڏنيون، بد يعني ڳوڙهيون.
چاڻ ته اٺ جي عضون جا ۽ جسم جي ڪن جاين جا جدا جدا نالا آهن. هڪ پيري مون اهو ذڪر ڪيو ته منهنجي ميزبان مرحوم عبدالمجيد ٻانڀڻ (ڳوٺ وڏيرو جلال ٻانڀڻ، ضلعو خيرپور) مون ڪان پڇيو ته: پلا اٺ جي پچ جي پاسي وارن وارن کي ڇا چئجي؟ آءٌ ٻڌي حيران ٿيس ته انهن وارن جو به ڪو نالو هوندو! منهنجي اڻ ڄاڻائي تي، ٻڌايائين ته انهن وارن جو نالو آهي'وارَنه' (نون غنو).

● اڻن جا رنگ

اڻن جا رنگ گهٽائي آهن پر ڪڪڙا ۽ ڪارا عام آهن. ڪَڪا يا ڪڪڙا ساڳي ڳالهه. ڪارا هڪڙا بُرونگ ڪارا (گهٽو ڪارا) ٻيا ڪٺا ڪارا. ميين شاه ڪريم، جي بيت ۾ ڪار- ڪَنا ڪڪڙا اٺ (ڪرها) تن جو ذڪر آيو آهي ته:

ڪارين ڪنين ڪڪڙا ڪَره وِلاڙ وڃن
ويلو ڪن نه وچ تي، نه اوڳار پچن

● اٺ جا مرض ۽ علاج

اٺ جا مرض گهٽا آهن جيئن ته مَهٿ، موڙ، رَندو، چيرو يا ڪيڻ (مچر ڪيڻ)، پوچو يا پُوزو (پير ۾ سوج ۽ منڊ)، شالو (ڪوڙيءَ ۾ سوج ۽ سور)، هَرِه (مغز ۾ سور)، ساڙ، گر وغيره. انهن ۾ بين بيمارين جا علاج سُڄاڻ جت پاڻ ڪن. مثال خاطر، پوين ٻن مرضن ساڙ ۽ گرَ جا ڪي علاج جيئن معلوم ٿيا، تيئن ڏجن ٿا.

● ساڙُ: مچرن ڏنگڻ کان يا ڏينهن لڳڻ (ڏينهن جي گرمي کان اٺ جو تئجي پوڻ. سجاٽپ اها ته جو کاڌو چس

ڪري نه ڪائيندو، بعضي اوڳر ورائيندو ۽ بعضي نه ورائيندو. متارو نه ٿيندو، اکين مان پاڻي وهندو ۽ وار مئل هوندا، سَرها نه هوندا. مرض سجاڻڻ ڏاهي جو ڪم آهي، جي خاطري ٿئي ته سڙيل آهي ته هيٺيون علاج ڪارگر. ٻنهين ڪنن جي پاڙ ۾ منڍاڻي داغ ۽ سنها ڏنپ، پڇ جي پاڙ ۽ چوٽيءَ ۾ ٻه ڏنپ. ڦٽڪي ٻه سير، لوڻ ٻه سير، ڳڙ هڪ سير، هڏ رس اڌ سير ۽ آفيم سپ ڏڏر ڪري ملائبا ۽ ڪاڙهبا. آخر ۾ هڏ رس ملائي جلد باهه تان لاهي رکجي. ٺرڻ بعد ڳنڍيو ٿي پوندو. ان مان روزانو هڪ پاءِ وزن ڏڏر ڪري، سانجهيءَ جو اڌ سير ڳڙ سان ڪنگر پاڻي ۾ ملائي رکجي ۽ ٻئي ڏينهن صبوح جو سويل ملائي حل ڪري اٺ کي پيارجي. وري ٻيو وزن ان وقت پچائي چڏجي ۽ ورندي صبح جو پيارجي. ويهه ڏينهن پيارجي. ان سان گڏ هيٺين ترڪيب سان کير واري لسي به ٿاڌل طور پيارجي. ڳڙ اڌ سير، هڪ سير پاڻيءَ ۾ ملائي شربت ڪجي ان ۾ هڪ سير ٻاڪرو کير ملائي لسي ڪري شام جو پيارجي.

● گرَ: بت تي مَر ۽ علاظت چڙهندي، خارش ڪندي، چمڙي کي ڪائيندي، وار ڪسندا ۽ اٺ ڏٻرو ٿيندو. گر جو علاج آهي پاهه، يعني لاٽي جي ڪار ۽ ڪٻڙن جي چار تيل ۾ ملائي مک ڏيڻ ته چمڙي صاف ٿئي.

اٺن جا نسل

● ڪِيتلوري: يعني ڪيتلور جو اٺ. ڪيتلور مڪان، تڙ ۽ ڏهر، ديهه ’راڻڪ ڏهر‘ تعلقي ڪپري (ضلعو سانگهڙ) ۾ آهي. اهو مڪان ’پٽ پائٽي‘ کان پنجاهه ميل کن اپرندي آهي. اتي جا راڄڙ (پاڙو راڄپار) ۽ سوڍا تن جا سانڍيل اٺ ڪيتلوري سڏجن. ڪيتلور جي سِيم، تلي ۽ ڏهر ۾ ڪونپٽ جو وڻ گهڻو ۽ گهاٽو آهي جيڪو اٺ چرن ۽ ميا متارا ٿين. تڙ واري ڏهري جي زمين (پٽن جي وچ ۾ پر) پڪي، اتي ڏاچي جيڪا اڇي ويامي ان جو گورو سانڍين. ڪيتلوري اٺ قد جو چوٿو، بت ۾ سنهون، منهنار نندڍي، ڪن ڪنڍا، پير نندڙا، اوڙي (ڪوڙي) نندڙي ۽ سهڻي، پڇ به نندڙو ۽ پڇ ۾ به چڙيون. (يعني به وٽ يا گهنج) پيٽ لڪدار ۽ ران ٿلهي يعني هرڻ- پندو. ڪيتلوري اٺ سواريءَ جو سهڻو ۽ تکو.

● ڍاٽي: ڍاٽي يعني ٿر واري علائقي ڍٽ يا ڍاٽ جو. ڍاٽ ۽ کاهڙ ساڳي ڳالهه جنهن ۾ شامل: عمرڪوٽ تعلقي جا به تپا دينور ۽ ڪپلور ۽ چاچري تعلقي جا تپا ڏاهلي، گڏڙو، پارٿو، منڙيو، کينسر ۽ تڙ احمد (جو اڌ) ۽ پڻ ڪجهه حصو هندوستان واري لاڳو سرحد جو. ڍاٽي اٺ قد بت ۾ لانيو سنهو، مچي ٿلهو ڪونه ٿيندو. گرهوڙي صاحب جو بيت آهي ته:

عاشق ڏاٿي اٿ جيئن، مڇي ماس نه ڪن
توڙي وس چرن، ته به رت نه رتيءَ جيترو.

● ٻرانئي: يعني ٻِرنءَ جو، اتر طرف اچڙي ٿر جو (جتي ’ٻرنءَ‘ آهن). ٻرانئي اٺ قد جو پورو سارو، سنهڙو، پنڌ ۾ تکو. ٻرانئي اٺ منزل گهٽي ڪيندو ۽ سهڪو نه ڪندو. ٿيه پنجٿيه ڪوھ پنجن ڇهن ڪلاڪن ۾ ڪڍي ويندو.

اچڙي ٿر ڪان مٿي اتر ڏانهن اٺ جدا جدا ننڍن علائقن جي نالن سان سڏجن جيئن ته:

ـــ ڳاهڪي جو اٺ، يعني ڳاهن واري علائقي جو (روهڙي ڪان هيٺ ناري تائين). ڏسڻ جو ڪوجهو پر منزل ڪرڻ وارو.

ـــ ريٽي جا، يعني اپاوڙي- مير ماٿيلي ۽ ان ڪان هيٺ ريٽي واري علائقي جا، ڏسڻ ۾ ملوڪ.

ـــ ٻهِڙائي، جيسلمير- بيڪانير سان لاڳو سنڌ جي سرحد جا، اهو ٻن پاسن جو گڏيل نسل، ٻهڙ يا ٻسر. بيڪانيري، تن جا ڪن اڪثر ڪارا ٿين ۽ رڻ جو پنڌ تکائيءَ سان ڪڍن.

ـــ سهاڳٽي، شاھ ڳڙھ واري علائقن جا، شاھ ڳڙھ يعني جيسلمير جو اهو علائقو جنهن جي حد سنڌ جي خيرپور ضلعي ۽ روهڙي وارن پاڳن سان ملي.

● جالوري، ڏکڻ ڏي ننگرپارڪر جي پريان هندوستان جي جالور ضلعي جا، جيڪي اڳ سنڌ ۾ آندا ويندا هئا.
● مڪراني: وزن جو ننڍو، وزن سارو بار گهڻو ڪٽندو، منزل جو ڏاڍو، ٿڪندو ڪونه، چڙهي ۾ سهنجو، لر پيو ويندو ته به سوار نه ٿڪندو. مڪرانين ۾ اول نمبر ”باوا“ جا، ”باوا“ ڪو علائقو آهي. باوا جو اٺ پنڌ ۾ خارج ڪو ورلي هوندو. عام مڪراني نسل ڏسڻ ۾ ڪوجها، پر باوائي البت ڏسڻ جهڙا.
سنڌ ۾ اٺن ڌارڻ ۽ سنڀالڻ جو وڏو ماڳ مرڪز ٺٽو ضلعو، تعلقي ميرپورساڪري کان تعلقي جاتي تائين. جت بلوچ قبيلا جيڪي اوٺار سڏجن، سي انهون ڌارين ۽ سانڍين.
ٺٽي ضلعي ۾، اتران ٺٽي طرفان هيٺ ڏکڻ ڏي هلبو ته وچ وارين پيٽين جا اٺ تن جا قسم يا نسل مقامي طور سلسليوار هيٺين نالن سان سڏجن.
● سنڌي: داڀيجي، جنگشاهي واري طرف جيڪي مٿي جبل چرن. ڪڏهين ساڪري ۾ به لهي اچن. پير وڏو، ٿلها عضوا، مٿو وڏو، بي ڊولو، پڇ وڏو، وزن جو ڳرو، نار ۽ بار جو ڏاڍو، طاقت وارو، پچندو نه.
● ساڪرائي ٻسر: ساڪري، گهوڙاٻاري، شاهبندر ۽ جاتي، انهن تعلقن ۾ سُڪي جا چاول ۽ رهاڪو، پر ڪارو به چرن. منزل ۾ ڪاراين کان وزندار ۽ سهٽا.

● ساڪرائي ڪارائي: ڪاري ۾ فقيراڻي جتن جا اٺ، گهوڙا
باري ۽ شاهبندر تعلقن جا. ٻيا ڏٻائي جتن جا، جيڪي
’جهور ملوڪ شاه‘ (تعلقو گهوڙا باري) ۾؛ پئيثاڻي درياء
تي رهندڙ پانڌياڻي ۽ لٽاڻي جتن جا جيڪي واڳوري (واڳو
در) جو پاڻي پين. انهن جا اٺ هميشه ڪاري ۾ ئي چمن،
ويامن، وڌن، ڪاري ۽ تعلقي ميرپوساڪري جي حد ۾ تِمر
چرن ۽، ڪاري جي مينهين وانگر، ڪاري جا درياء تري
وڃن. مٿين ٻن واڙن وارا اٺ ڪي ٿورا ڏينهن ڪنڌيءَ
تي سڪي تي چڙهن، باقي گهڻو عرصو اهي به ڪاري ۾
رهن.
فقيراڻي جت سانه جو تمام گهڻو خيال رکن. سانه مري
پوي يا نه ملي ته سال وڃائيندا پر سانه پنهنجي وڳ جو
وهاريندا. انهن ۾ ڪڇ جي سانه جو اثر، ڪنين سهڻا،
سونهن ۾ اول نمبر.
ــــــ نار (واڳودر) وارا يا پئٿياڻي وارا: اهي وزن ۾ سپ
ڪان هلڪا، سينو ڪشادو، بج گهڻا، پير ننڍا، پڇ ننڍا. نار
وارن (واڳودر) ۾ ڪڇ ۽ ڪوڙي ڪانه ٿئي. سر ۽ بد
انهن ۾ ڪانه ٿئي، يعني ته ڪڇ ۾ سرين وانگر ٻڳهيون
ڏنيون يا بد يعني ڳوڙهيون ڪين ٿين. انهن ۾ تمام گهڻو
تيز.

ـــــ جهور وارن جون ساڳيون وصفون، پسر واريون.
سپني نسلن ۾، هلڻ ۾ تيزي وارو اٺ، ويٺو هوندو ته به پيو 'جُوڻ هڻندو'، يعني اٺڻ ۽ هلڻ لاءِ پيو لڏندو ۽ پاسا چوريندو. اٺ جو 'جُوڻ هڻڻ' خاص اصطلاح آهي.

● گهڙَياتِڻ يا گهِڙياچِڻَ نسل جو اٺ جنهن تي راڻو مينڌرو رات جو روزانو چڙهي ڪاڪ تي ويندو هو، ۽ جنهن لاءِ چيل ته اٺ رڳو ناگر وَل چري اهو خيالي نالو. سگهڙن جو چوڻ ته گهِڙياچڻ اٺ، واسينگ نانگ ۽ پدمڻي جوءِ هن وقت ڪين آهن، ناپيد آهن.

'جواني جي اٺ' جي بي پرواهيءَ جو شاهه عبداللطيف رسالي جي سر 'ڪنيات' ۾ ذڪر آندو آهي پر آخرڪار پوڙهو ٿي ڪاڏو ڪوڙي ٿو:

جنهن ميي ٿي مڻ ڪنيا سو رڙهڻ ڪان رهيو
اٺيارانس نه اُٺــيي، پلاڻيان پيو.

ٿر، ڏونگر، بر، روهه، ميي سپ مناڙيا
هاڻي اگهڻ اسي ڪوهه، ڪرهي ڪشالو ٿيو.

ظرافت، خوش طبعي

سوڍي فقير خاصخيلي جو اوتارو خيرپور تعلقي ۾، ڳوٺ حاصل خاصخيلي، سوڍي فقير مرڻ کان اڳ چيو ته:

”نڊڙڪو ناهيان؛ منهنجا
ڪانڌي ٿيندا ڪَڪلاٽي، منهن ويهندا ميلهاٽي ۽ پٽ ڪندا بچڙاٽي“ (اهي ٿيئي پاڙا چانڊين جا اتي پسگردائي ۾).

● درويش درس بديڻ وٺ ماٺهو ويا ته: سائين دعا گهر ته مينهن وسي! درس بديڻ ڏٺيءَ کي سوال ڪندي چيو ته: ”مولىٰ مينهن وساءِ نه ته سهاڳڻيون ٿيون چوڙا پڃن!“

● 31- آگسٽ 1962ع تي، ٺٽي (مڪلي) ۾ محترم محمد اسماعيل خان نون (ڊيپوٽي ڪمشنر) جي بنگلي تي وڏي ڪچهري ٿي. سگهڙ عبدالله جوکيي چيو ته: ڪي ڏينهن اڳ فلاڻي هنڌ ڳائڻ ڳايو جن کي ٻين روپيا ڏنا پر مون ڪونه ڏنو. هنن پوءِ گهر ڪئي تڏهن مون چيو ته اوهان چئن وڏن راڳن مان ته هڪ به ڪونه ڳايو سو اوهان کي انعام نه ڏنم. پڇيائون ته ڪهڙا؟ مون چيو ته: هڪ جو پيڙو ٿڦي ٿو دانگيءَ ٿي وجهجي ۽ اهو ٿو ٿڦ ٿڦ ڪري، ٻيو ولوڙڻ وقت منڌي جيڪو گهوگهاٽ ٿي ڪري، ٽيو ڪير سان ماني ڪائيندي، جيڪو سُرڪي وارو منو آواز ٿو

ٿئي، چوٿون ڀو ڪري ڪاڻ ڪانپوءِ اوڳرائي جيڪو سُر ٿي ڪري!

• وڏن جا وڏا چرچا ويهين صدي تائين سگهڙن جي ڪچهري ۾ بيان ٿيندا هئا جئن هيرن ڪاڻ-1 ۾ ٻن اميرن گولا شاهه قهيري ۽ بچل شاهه مهاولي جا آمهان سامهان سوال جواب مثال طور ڏنا ويا آهن. هيٺيان گفتا چام بجار جوکيي ۽ مير مزار ڪلمتي جا ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جي ڪچهريءَ ۾ ٿيا. ان وقت ٻنهي ۾ صلح هو پر چام بجار نٿي چاهيو ته مير مزار ميان صاحب وٽ ايترو گهڻو مقبول ٿئي. چام بجار کي ميان غلام شاهه پاڻ مانائتو ڪيو جو هن ڏاراجا جي راڻي کي ماريو هو. مير مزار پيڙهائتو سردار ۽ جاگيردار هو ۽ سندس وڏا مغلن جي دور کان وٺي طاقتور رهيا هئا. ميان غلام شاهه ٻنهي کي گڏ سڏيندو هو پوءِ هڪڙي ڏينهن هڪ ته ٻئي ڏينهن ٻيو سندس ڪچهريءَ ۾ سلام تي ويندو هو. ميان غلام شاهه چام بجار کي وڏي کينڪار ڪندو هو پر ويٺي هٿ ڏيندو هو، پر مير مزار کي اٿي ملندو هو. هڪ پيري چام بجار ميان غلام شاهه کي چيو ته: ميان صاحب، تون جو مير مزار کي ايتري عزت ٿو ڏين سا ٻئي ڪنهن ٻروچ کي ڏي: مير مزار ته گدڀيءَ جو پٽ آهي. ميان غلام شاهه اها ڳالهه دل ۾ رکي ۽ جڏهن مير مرزا سلام تي آيو ته

پڇيائينس ته: هي ڳالهه سچي آهي ڇا؟ مير مزار ڳالهه جو سُر سمجهي ويو، سو ڪلي ڏنائين ۽ چيائين ته: اهو چاچي (چام بجار) چرچو ڪيو هوندو، جو هو اهڙا چرچا ڪندو آهي ۽ چوندو آهي ته غلام شاهه پٽ آهي گلان ڪيريءَ جو. ميان ڪٽي ماٺ ڪئي. ٻئي ڏينهن چام بجار سلام تي آيو ته مٿس ڏمريو ۽ ڪيس نظربند ڪرايائين. اهو ٻڌي مير مزار وچي چام بجار سان مليو. تڏهن چيائينس ته جئن ميان کي ڪاوڙايو اٿئي تئن پرچاءِ ۽ ڇڏاءِ. پوءِ مير مزار سلام تي ويو ته چيائين: ”ميان صاحب، چاچي کي بند مان يڪدم ڪڍ نه ته ماڻهو سندس چرچي کي ويتر وڌيڪ چوريندا!“

● ڪچهريءَ ۾ عاشقن جي ڳالهه هلي ته هو سڪن ٿا سهن ٿا ۽ ڪين ڪا شيءَ ڪانه ٿي وٽي، تڏهن لونگ فقير جوکيي چيو ته:

”عاشق ان نه ڪِين، سٺون ڪڍن ساڳ کي“

● ڪچهرين ۾ عاشقن جي سورن سختين جون ڳالهيون هلنديون هيون ۽ سگهڙ به مرچ مصالحا وجهندا هئا. 24 جنوري 1959ع تي ميرپور ٻرڙي (تعلقو ٺل) ۾ وڏي ڪچهري هئي. عاشقن جو ذڪر آيو ته سگهڙ محمد يعقوب ٻرڙي چيو ته:

عاشق سپ سڏي، سوري اوليائون سمنڊ ۾
جيڪو ڪين ٻڏي، تنهن کي پٽر ٻڏائون پيٽ سان.

● حاجي مرادبخش مري (ڪپرو) وٽ مڱڻهار فقير خيرات لاءِ آيو. سندس گهوڙو ستار پيشاني وارو هو، سو چيائينس ته: فقير اهو نڀاڳو گهوڙو ته ڪڍي ڇڏ! تڏهن مڱڻهار چيو ته: سائين پنان ائين ئي پيو، وڏيڪ نڀاڳ کهڙو ٿيندو! (جنهن گهوڙ جي ٻاني تي ننڍڙو اڇو ٽڪو سو ستار پيشاني وارو، جنهن کي گهوڙن وارا نڀاڳو ڪري سمجهن).

ڪڇهريءَ ۾ سگهڙ خاقل ٻرڙي هڪ رواجي معنيٰ وارو بيت پڙهيو ۽ وري هڪ ڊگهي ڳالھ ڪڻ جي شروعات ڪئي. تڏهن ٻئي سگهڙ جو نالو وٺي مون چيو ته: ”خاقل بيھ ته هن جو گفتو ٻڌون.“ تڏهن چيائين ته: ”بيت لکين ته لک، نه ته ڳالھ ته ٻڌ؛ ٻنهي کون ته نه وڃاءِ.“

● دُراني فقير چيو ته پٺائي پنهنجو راڳ دنبوري ۾ آندو؛ (پير صاحب پاڳاري جي) جماعت جي فقيرن راڳ گوڏي مان ڪڍيو (يعني بنا سازن جي گوڏي تي هٿ هڻي، تار جهلي، راڳ ڪيو)؛ سانوڻ پنهنجا بيت نڙ ۾ آندا؛ باقي

صوفين جو ڳائڻ سو دڙي تي پاڻي چاڙهڻو آهي (يعني صوفي ڪلام مٿي چوٽ تي وڏي هُل سان هلندا).

● ڪچھريءَ ۾ ربنواز کان نالو پڇيائون، چيائين ته نالو اٿم رب نواز پر رنن ڪَٺي سٺي ڪٽي ’ربو‘ ڪيو آهي. (جو پھريائين پيار مان گھر ۾ ڪيس ربو سڏيائون).

● مير محمد خان نظاماڻي وٽ ٺري ۾ (30 جولاءِ 1968ع) وڏي ڪچھري ٿي جنھن ۾ سگھڙ مٺي فقير دلواڻي بيت ٻڌايا پر وڏيون ڪنڌيون ڪنيائين، هڪ پيرو ۽ وري ٻئو پيرو به. مون چيو ته: مٺا فقير، وري ڪا ٻي ڪنڌي ڪڻ. تڏهن چيائين ته: سائين ڏيڍ سئو بيتن جو اوهان منھنجو اڳ ۾ ئي گم ڪري ڇڏيو، هاڻي هي ڪنڌي ته پوري ڪرڻ ڏيو. جڏهن بس ڪيائين تڏهن مون پڇيو ته: مٺا فقير، پٽائي صاحب جي بيتن کان به واقف آهين يا نه؟ تڏهن پنھنجو هٿ ڪٽي آڏو ڪري چيائين ته: آءٌ پاڻ شاعر آهيان.،

● 1969ع جي ڪچھريءَ ۾ ٻروچ چيو ته: ”اڄ ڪله بخت مون کان پٺيرو آهي، جو جڏهن جھيڙو ٿو ٿئي تڏهن آءٌ حاضر ناهيان.“

● ڪچھري ڳوٺ شير محمد عارباڻي (11-4-1955) ۾ ڪنھن چيو ته: اسڪول جا استاد رُول کي (جنھن سان سزا ٿا ڏين) سڏين ’مولا بخش.‘ تڏهن سگھڙ دائم عارباڻي

چيو ته: ولي محمد ٻڙدي پنهنجي لٺ جو نالو رکيو آهي ’جهٽ پٽ‘، جو چوي ٿو ته دير ئي ڪانه ٿيندي، هڪ جي مثان ٻي لڳندي. تڏهن ٻئي سگهڙ چيو ته: ”فلاڻي پنهنجي ڏنڊي جو نالو رکيو آهي ”دم گذر“.

● ماين جي نيڪي جون ڳالهيون ٿيون ته هڪ سگهڙ چيو:: ”اسان جي ڳوٺ هڪ چوڪري ٻاهران پرڻجي آئي هئي. هڪ پيري پيڪن مان ڪي مايون ڪيس ملڻ آيون ته انهن کان پڇيائين: ابو خوش هو! چيائون ته خوش آهي جو راڄ ڪيس پڳ ٻڌائي آهي. تڏهن چيائين: ”اڙي مُنيس! پيو ڪو ماڻهو ڪونه رهيو هو جو ابي کي پڳ ٻڌايائون.“

ـــــ ٻئي سگهڙ ٻڌايو ته: فلاڻي ڳوٺ ۾ فلاڻي جو مڙس مري ويو. جيڪو ماڻهو اچي ته: چوي رضا الله جي! تڏهن چيائين ته: ”الله سائين جي جيڪا رضا، باقي مونکي ته مڙس ڪانڊين مان ئي ملي ويندو.“

سنڌ ۾ ظرافت ۽ خوش طبعي جي رنگ ڍنگ کي سمجهڻ لاءِ، ’رهاڻ هيرن ڪاڻ‘ جي پهرئين جلد کان وٺي ڇهين جلد تائين جيڪي مثال ڏنا ويا آهن، سي جيئرن جاڳندن ماڻهن جي گفتن يا هڪٻئي سان منهن مقابل ڪيل سوالن جوابن جا مثال آهن. مٿيان مثال به انهيءَ نوعيت جا آهن.

اها هر ڪنهن جي ذاتي ذهني خوش طبعي ۽ گفتي جي ملوڪت آهي.
ظرافت جا ٻيا رخ ۽ انداز اهي آهن جن ۾ ارادي طور، سوچي سمجهي، ڪل خوش طبعي پيدا ڪئي وڃي، جيئن هڪٻئي سان عام سامهان چرچا، يا حال حوال جي ڏي وٺ جنهن جو هڪ مثال رهاڻ هيرن ڪاڻ-6 ۾ آندل آهي ته ڪيئن گلڻ مستوئي ٿو پنهنجي وچايل مينهن جا پار ڏئي. ظرافت جي رنگ ۾ جڙتو ڳالهين کي جَتائڻ جا به ڪيئي رخ ۽ انداز آهن جن مان هڪ رنگ اهو آهي جنهن جي ابتدا عام نقل نظير ۽ انتها خاص مهارت واري مسخري آهي.
نقل نظير ظرافت جو بنياد آهن، جن جا به گهڻائي موضوع آهن؛ هڪ اهو جو جانورن جي حوالي سان ڳالهيون جوڙي ڪچهريءَ ۾ ظريفانه انداز سان ٻڌايون وڃن. هيٺيان مثال اهڙين ڳالهين جا آهن. اهڙين ڳالهين ۾ ” ڳالهه جي ٻَڌڻي“ يعني بيان جي ملوڪت کي وڏي اهميت آهي.

- سانڊو ۽ ڏيڏري

سانڊي پڇيو ڏيڏريءَ کان ته: ”ماسي! حور حور پياڪن، اها ڪهڙي ۽ ڪٿي؟“ چيائين ته: ”ابا اهو شڪ مون ۾ اٿن.“

● لومڙ ۽ ڳوھ

لومڙ کي آڻي ڪتن کنيو سو هنيائين ڳهت ڳوھ جي ڏر ۾. آڏو ڳوھ ڳاٽ کڻي پڇيس ته: ”خير ته آهي جو پنهنجو گهر ڇڏي هت گهڙي پيو آهين؟ چيائين ته: ”ماسي سڳ تان تڪرار آهي، مون وڙ ڪري ڏي ڏني پر گهوٽيتا ٿا وڙهن ته هينئر جو هينئر پرڻائي ڏي.“ اتي ڳوھ وڏو ساھ کڻي چيو ته: ”ابا نندين وڏين سپ ڪنهن اٿاريون پر اهڙي تڪڙ ڪٿي ڪانه ڏني سون!“

● لومڙي ۽ اٺ

هڪ لومڙي دڙي تي ڏر کنئي ۽ ٻچا ڪيا. ڪنهن وقت اٺ به اتي اچي ليٽيو. لوڪاڙي وجھ ڏسي اٺ جي پڇ سان پنهنجو پڇ اٽڪايو ته گهلي اندر ٻچن کي ڪارائي. اٺ جي پڇ ۾ جو نهندون لڳيون سو اٿي کڙو ٿيو ۽ لڳو جهنگ ڏي هلڻ ته لوڪاڙي به پويان لڙڪندي وئي. آڏو گدڙ ٻيٺل ڏٺائين ۽ چيائينس ته: ”ماما، وارو ڪر جند ڇڏاءِ.“ گدڙ اوکڙو ويهي، کنگهڪار ڪري، جواب ڏنو ته: ”چوري، تو وچي وڏن سان پڇ اٽڪايو آهي، اتي اسان جي پڇڻ پيٺي ڪانهي!“

● خوش طبعي وارن نقلن نظيرن جي موضوعن مان هڪ موضوع ’نالي پڇڻ‘ وارو آهي، جيئن ته:

ـــ هڪ نوجوان وڏي اڇي پير مرد کي هٿ ڏنو. هن پڇيس ته: ”ابا! نالو ڇا اٿئي. چيائين ته ’جبل‘. پٽ ڪنهن جو؟ چيائين ته ’پاهڙ‘ جو. ڏاڏهن جو نالو؟ چيائين ته ’ڏونگر‘. تڏهن پير مرد چيو ته: ڏٺي وڏي حياتي ڏيئي، باقي منجهنءِ ڪُنئراڻ سا گهٽي آهي.

ـــ وِڇون خان بُليدي کان ڪنهن نالو پڇيو، چيائين ته: ”وڇون خان“. وري پڇيائين ته ”ويٺل ڪٿان جو؟“ چيائين ته ”لنبدي تي.“(لنبدي برابر سندس ڳوٺ جو نالو هو). تڏهن پڇندڙ چيو ته: ”مار! بلا تي بلا!“

● ڪي نقل نظير ڪنهن جي موڙهائي ۽ موڳائي بابت آهن، جئن ته:

ـــ انڌو ڪري پيو کوهہ ۾ ونئي واهر لاءِ سڏ ڪيائين، پر ڪنهن ڪين ٻڌا. آخر زور سان واڪو ڪري چيائين ته: ”ڪڍو، نه ته ٿو منهن ڪريان.“

ـــ ڪنهن کي موڪليائون ته وڃي شادي جي ڪوٺ ڏيئي اچ. ڪوٺ ڏنائين ته راڄ وارن مان ڪنهن پڇيو ته: ”ڪير ٿو پرڻجي!“ چيائين ته: ”جان آءٌ، جان ادو صوف!“

ـــ ڪنهن گهوٽ کان وڪالت پڇيائون ته: ”فلاڻي توکي قبول آهي؟“ چيائين ته: ”جيڪا راڄ جي مرضي!“

● سِٽ يا ڪُوار جو موضوع ٿوڪ ۾ نِدا آهي، يعني ڪنهن جي ناشائسته عمل ڪي ننڊڻ، يا مخالفت سببان ڪنهن جا عيب ثواب ڪڍڻ. هي هڪ سماجي هٿيار آهي، جيڪو ڪنهن ڏاڍي يا زوراور، يا سماجي قدرن ڪي ٽوڙيندڙ خلاف استعمال ٿئي ٿو. سِٽ جا ڪردار خيالي نه پر جٽرا جاڳندا ماڻهو هوندا آهن، مثلاً:

جاني فقير پان (پاڙو موريي پوٽو، ٽنڊوباگو، حاجي يوسف پان وارن مان) ڪي سندس راڄ مان ٽن پائرن گبر، هگوري ۾ آمراڄ سپان جا دلاسا ڏنا ته ”توڪي وڏاڻو وچارائي ڏينداسون“ (يعني مگٽهار تاريخ تي ڪري ڏيندا سون جو وڏاڻو وچائيندو)، پر ٽنهي رڳو دلاسا ڏنا ۾ اڄ سپان جا بهانا ڪيا. تڏهن فقير چيو ته:

گبر پر گيسي ڪي، هگوري ڪِي هيارَ
پچي جي جوار، ته آمر چٺي آءُ به ڪريان.

سِٽ جو باب بيان وڏو آهي، چاڪاڻ جو هن ۾ شاعري جو عنصر سمايل آهي. اڳ ماڻهن ۾ جيورَت هئي ۽ سهندا هئا، هاڻي ڪنهن جي ڪوار ڪرڻ دائمي دشمني پرائڻ جي برابر ٿيندو. لوڪ ادب سهيڙڻ وقت، سنڌ جي جدا جدا پاڳن مان گهڻيون سِٽون دستياب ٿيون جن ڪي هڪ جدا جلد ۾ مرتب ڪيو ويو، پر سهپ جي ڪمي سببان اهو جلد شايع نه ٿي سگهيو.

● چرچا خوش طبعي ۽ ظرافت ۾ شامل آهن، بشرطيڪ شانائتا هجن. راقم لوڪ ادب سهيڙڻ وقت مخدوم صاحب مرحوم طالب المولىٰ جي معاونت سان، حيدرآباد ۾ هڪ ڪانفرنس ڪرائي جنهن ۾ ان وقت جا ڪي وڏا چرچائي آيا جن هڪ ٻئي سان آمهان سامهان چرچا ڪيا. شرط هو ته چرچن ۾ ڪوبه گٿل گفتو نه هوندو. ان ۾ ڪوٽڙي جي گلو مگٽهار ۽ بدين جي قادو شيدي پاڻ ۾ پيٽان پيٽ ڪئي ۽ هڪٻئي تي نقل نظير وسايا. گلو گوءِ کنئي جو چيائين ته: قادو چائو ۽ ٻئي ٽئي ڏينهن ماڻس کيس کنيو ته ڪنهن چيس: ”اهو ڪارو سليپر چو هنجه ۾ ڪيو اٿئي؟ ڪجهه وڏيرڙو ٿيو ۽ ماسي جي گهر کڻي ويس جتي مينهن نه پئي مِڙي جو ڦر مري ويو هوس. هي بانبڙا ڏيئي ويو ته مينهن مِڙي پئي ۽ هن کي چٽڻ لڳي.“ ائين لاڳيتي قادو جي سوانح عمري بيان ڪيائين.

شاعر ثناء الله ثنائي جي ياد ۾

گذريل 20- صدي جي وچ ڌاري، ٻه عالم شاعر مولوي احمد ملاح ۽ ثناء الله ثنائي، اخلاقي ۽ سماجي اوڻاين جا تنقيدنگار هئا. نثر ۾ اهو ڪردار محمد عثمان ڏيپلائي ادا ڪيو.

جيترو ياد آهي ته سنه 1930ع کان وٺي، ثنائي جا خوش طبعي وارا ظريفانه شعر سنڌ ۾ مشهور هئا ۽ پڻ سندس عاشقانه ڪافيون عام هيون. سندس زبان عوامي ۽ عام فهم هئي، ۽ سندس گفتا وڻندڙ ۽ دلپذير هئا. سندس تنقيدي ۽ تفريحي شعر نوجوانن ۾ گهڻو مقبول هئا. هن شعر ڻاهيا ڪونه ٿي، پر ڇڻ سندس زبان تي ٺهي ٿي آيا. ان دور ۾، اتر سنڌ ۾ مولوي ثنائي ته لاڙ ۾ مولوي احمد ملاح عام مقبول شاعر هئا. شعر جي ڪسوٽي تي سندن ڪلام معياري هو. 1950ع ۾، ڪتاب ’پيلاين جا ٻول‘ جي مقدمي ۾ مون لکيو ته ثناء الله ثنائي: ”ثنائي“ سان 1944ع ۾ جڏهن علي ڳڙه ۾ پڙهندو هوس تڏهن آريجن ۾ مليو هوس ۽ گهڻو متاثر ٿيو هوس. ڪتاب پيلاين جا ٻول جي ڇپجڻ ڪانپوءِ هو پاڻ مون سان 1960ع ڌاري، بزرگ پير مثل راشدي سان گڏجي، سنڌ يونيورسٽي ۾ ملڻ آيو.

مهرباني ڪري هڪ رات مون وٽ رهيا ۽ وڏي رهاڻ

ٿي. ان ڪانپوءِ تاريخ 23 سيپٽمبر 1965ع تي صبوح جو سائين ثنائي ۽ سندس ننڍڙو پٽ عبادالله (عمر 12 سال ڪن) آيا. هڪ ڏينهن ۽ رات مهمان ٿيا. رات جو سائين ثنائي سان وڏي رهاڻ ٿي.
معلوم ٿيو ته اڳين ملاقات ڪانپوءِ هيٺيان ڪتاب منظوم ڪيا اٿس:
ــــ شاهنامو شريف، پهريون حصو (ابراهيم خليل الله تائين) جيڪو ڇپجي ويو آهي. 9 حصا ٻيا به جوڙي ڇڏيا اٿس ۽ فتح مڪہ تي ختم ٿئي ٿو. ڪيس باقي هڪ حصو وڌيڪ منظوم ڪرڻ جو ارادو آهي.
ــــ وهابي ۽ بدعتي جو مڪمل مناظرو پورو ڪري ڇڏيو اٿس.
ــــ پيامِ صلح: مولوين جي وچ ۾ نفاق جي اصلاح لاءِ لکيو اٿس.
ــــ حليما: ڪريما شيخ سعدي جي، رحيما شمس الدين بلبل جي ۽ حليما ثنائي جي.
پنهنجي هيٺين ڪافي ٻڌايائين، جا چيائين ته پاڻ تندو سائينداد ويو هو ته اتي بزرگن به ٻڌي هئي.
ٿلهہ: ڪو ڪونه اسان جان ڦاسي، هِن پاسي ۽ هُن پاسي
لُڇ لوريءَ ۾ ليٽياسي، هِن پاسي ۽ هُن ۽ پاسي

1. اڄ رات ڳڻيندي تارا، پرڀات ڦٽي وئي پيارا
سک ساڻ گهڙي نه ستاسي، هِن پاسي ۽ هُن پاسي

2. اڄ رات ٿئي ها جاني، هم خواب سڄڻ لاثاني
هنڌ هوند ڪٿوري واسي، هِن پاسي ۽ هُن پاسي

3. ....
ٻيائي ٿي ته مُٺاسي، هِن پاسي ۽ هُن پاسي

4. دلدار ثنائي ايندو، سو ڏينهن سڀورو ٿيندو
ڪل اهنج اڇلبا پاسي، هِن پاسي ۽ هُن پاسي

اڄ (24-9-65) صبوح جو موڪلائي روانا ٿيا. شام جو آءٌ موٽيس ته ڏٺم ته هيٺيون شعر اگر سان جاءِ جي پٽ تي لکي ڇڏيو هئائين؛ تازو اسان سڪندر نالي هڪ بورچي رکيو هو، ان ۾ انهيءَ ڏانهن اشارو ته:
نبي بخشيو علم جنهن کي ڪٽي، سڪندر سندس بورچي ٿيو ٻٽي
ثنائي سندي يادگيري اها، اهو علم اعليٰ ٿيو بي بها.

تاريخ 10- جون 1972ع تي فقير ڪريم ڏنو ملاح ”صدائي“، ميهڙ کان آيو. سندس پائٽيي جي نوڪري جو مسئلو هو. صدائي اسان جي عمر رسيده شاعر ثناء الله ثنائي جو خاص شاگرد آهي. ثنائي جا سلام آندائين ۽ ان سان گڏ ملڪ جي حالات خصوصاً سياسي حالات تي سندس چيل هيٺيون شعر تحفي طور آندائين. ان وقت پيپلز پارٽي جي ڪامياب ٿيڻ ساڻ ڏنگا ماڻهو پنهنجو زور ڏيکارڻ لڳا هئا ۽ چڱ قاعدي قانون جي ڪا پرواهه ئي ڪانه هئي: ”جيئي پٽو، جوڙو چٽو“ جهڙا پهاڪا عام ٿيا. ثنائي پنهنجي شعر ۾ ان حالت جو نقش چٽيو ته:

اُڙهو درياء دهشت جو، نڪا پيٽي نه پر پيدا
بڏي بيڙي ٿي رعيت جي، نڪو ترهو نه تر پيدا
ڪبوتر هنجهه ويا هليا، ٿيا ڪارا ڪانء ڪبر پيدا
ٽُٽو ماڪيءَ جو مانارو، ڦِري ٿي آ ککر پيدا
نه آهي اٺ ۽ گهوڙو، گڏهه ٿي ٻي خچر پيدا.

زنا زورو، دغا، ذاڙيل ٿي ويا در به در پيدا
حڪومت پانهنجي لئي پئي ڪري ٿي زور زر پيدا
نه پٽڪو واءَ ويلا جو غريبن جي آ گهر پيدا
بنا فَرياد جي، فرياد خاموشي جي، ڪر پيدا

جگر جي خون مان ٺيندو آ نورِچشم تر پيدا

نه آيو مينهن فلڪن کان ته قدرت بند ڪيو پاڻي
نه سارين ۾ اڳين سبزي، اجهو ٿي سنڌ ٿئي ساڻي
اڳيون ساريون، پيا ساريون، نه ساري ٿي نه ساماڻي
وساريون ڪين سي ساريون، هٿن مان ٿيون وڃن هاڻي
ڪسي درياء ويا هندو، ته تون ڪر ٻي نهر پيدا.

سُڌاري سنڌ جي ڪارڻ لڳو وارو وزيرن کي
نذر ۽ نياز اڳتي ڪونه ڏئي پيرن فقيرن کي
خبر پئي خلق موڙهــــيءَ جي اها روشن ضميرن کي
وٺي دستــيــون دنيا جون پوءِ ڪندا آجو اميرن کي
چگو چورن جي چاچي جو ٿيو پختو پدر پيدا.

ٿيو شاهي شجر پيدا، مگر ناهي ثمر پيدا
پوي برسات باغن ۾، ڦري ٿئي ٿو ڪلر پيدا
ڪٿي آ قهر جو پاڻي، ٿيو موذي مڇر پيدا
اَذان جو آ نه آوازو، ته دهلن جو ڏچر پيدا
هلي هندو ويا توڙي، ته بي تن جي آ پر پيدا.
لکيو مون حق هي آهي، اندر ۾ ترس پي هوندو

جو هر ڪنهن ۾ رڪيل آ روح، سرڪش نفس پـي
هـوندو
ٿئي ٿي شعر ۾ شهرت، چون ٿا نـحس پـي هـوندو
جتي جو شينهن ٿيندو آ، اتي ڪو خرس پـي هونـدو
ڪُراڙپ ۾ ’ثنائي‘ چئي، سچو ڪرڪو صدر پيدا.

● ثنائيءَ جو منظوم خط

پهرئين پيري جڏهن مهرباني ڪري ملڻ آيو هو، تڏهن مون تاڪيد ڪيو هو ته پنهنجي شعر جو خزانو لکي گڏ ڪري ته ڇپائجي. ان لاءِ خط ۾ پنهنجي مجبوري جو ذڪر ڪيو اٿس ۽ پڻ معاصرن جي بي قدري ۽ پنهنجي پريشان حالي ڏانهن اشارو ڏنو اٿس. افسوس اسان جا ڪهڙا نه لائق ماڻهو ائين اسان کان جدا ٿي ويا!

زماني کان نه هڪڙي وقت وسرن. پيو هلندو نه موٽي ڪنڌ
گڏهه ڏبرو تکو تـوڙي نه بوڙي،
اٿم اميد ٿيندا نيٺ صـافي
خطا ڪاري ڪندا اشراف معافي

اڳـي آواز تنهنـجو زلزلو هـو،	سٿيندو ملڪ اندر غلـغلو هو
اڳيون آواز سو وسري ويو ٿـي،	خبر ناهي ته آخر ڇـا ٿيو ٿي
زماني ڪانڪا ڪئي قدرداني،	سبـب جنهـن جي فنا ٿي وئي

	جـواني
نه آ رستم ويو رهجي رخش پوڙهو،	سجاڻي ڪـير پوءِ گهوڙي جو دوڙو
بحـمـدالله پاڪـســتان آهــي،	ڦري ڦيرو ڦري اسباب ٿاهـي.

پچاڙيءَ ۾ ملي من گاهه داڻو،

وري جيئرو ٿئي شاعر پراڻو.

حياتي بخش ڪي اشعار نـڪرن

بخدمت علم جو علام اعليٰ،

منور قلب جنهن جو بخت بالا

سجاڻي شاعرن جو شعر سارو،

پروڙي ڳِلٽ وارو غير ســارو

نبي بخشيو جهين ڪــي هوش ســالـــم،

حڪومت ساڻ حاڪم آه حاڪم

سلامن بعد هيءَ منهنجي دعـا آ،

ڏٺيءَ جي در اهائي التجا آ

ڏٺي بخشي اوهـــان کي عمر خضـري.

پوي ظلمات هن مان آب نـڪري

وٺي موڪل اسان ٿياسي روانا،	هئو رايو پَسئو دانہ ديوانا
هُجي مرفوع القلم مجنون آهن،	دنيا کان دور ۾ مفتون آهن
ڪجي تن جي وجي ديدار بازي،	رضا ۾ بيوَسِي جي رند راضي
مگر مون وقت رلندي ۾ وڃايو،	نه قدرت پو گدوبندر گهمايو
چڙهي منجهہ ريل جي ٿياسي روانا،	ڏٺا سي ڪيترائي ڪارخانا

اسر جي وقت ’سيتا روڊ‘ آيو، اسان هڪ شعر عبرت جو ٺهايو
اچي آخر لٿاسي باقراڻي، ملياسي پير سان ۽ پو پٺاڻي
بقائي پير هي درويش آهي، حقيقي عشق ۾ دلريش آهي
پٺاڻن ۾ وڏيرو آهہ صوفي، خدا وارو نه ڄاڻي فيلسوفي
انهيءَ سان پيِ ڪيم هلندي ملاقات، ٻڌايائين لڳين صوفين سندي ٻلت
وٽس آ خيرمحمد جو خزانو، ٻيو بيدل سندو پي داستانو
اتي ڪي ديدڙن جا ٻول آهن، ته مصري شاهہ جا ڪي قول آهن
سچل جو يار بيدل همعصر آ، زمانو ڳالهہ هن کان بي خبر آ
ڏٺم بيدل سندو آ شعر اعليٰ، پڪئي ءَ ۾ سچل کان سمجهہ بالا
اُتارڻ جو ڏنو آ تنهن دلاسو، مگر ڪو وقت حاصل ٿِئي خلاصو
هينئر مون شهر پنهنجي ۾ رهان ٿو، پراڻا شعر پيو ڳولي لهان ٿو
لکان ٿو پيو غزل ڪفيون ٺهاڙيون، جني جي عشق جون آهن اُماڙيون
غزل مولود ڪفيون گڏ ڪيان ٿو، صحت جو رنگ سڀني کي ڏيان ٿو
جمع پيو ٿو ڪيان بالفعل يڪجا، خلاصا جوڙبا پو باب برپا
جدا توحيد جا اشعار ٿيندا، وري مولود تن کان ڌار ٿيندا
نصيحت جا ڪبا نروار جوڙي، ظرافت جا خلاصا خوب ٿوڙي

مجازيءَ جا به بيحد باب ٻڌندا، اٿم اميد ڪي ارباب سڻندا
ڪهاڻين ۽ قصن جا پي جدا پو، ته خطبن جو به آ حافظ خدا پو
مگر ماڻهو نه ڪو اهڙو ملي ٿو، رهيمنوٺلڪيمنهنجيلڳيلجو
قبولي ماستر ٿو ڪونه ڪوئي، رهي مان وٺ لڪي جو شعر گوئي
پڙهائڻ جو سپن ڪي آهه ڏنو، لڪن پرپٺ ته ٿيندو سخت سنڌو
اسان جو آ سچو دفتر پراڻو، نه غلطي سمجهندو ڪوئي سياڻو
وري منهنجا اکر آهن ته اهڙا، لڪان ٿو پيو ڪيل تقدير جهڙا

لڏي ٿم شاهه محمد جي مدح سا،	مثل ان جي لڪي مسڪين آ جا
مگر هي سوال پاڻي لاءِ آهه،وري	ڪيو مون عرض شاديءَ لاءِ آهي
مصرع سندس آهن نه پورا،	سچا قافيا چڏيل آهن اڌورا
نه غلطي مور شاعر جي آ ڪائي،	مگر آ چوندڙن پلجي وجائي
صحيح ڪي بند آهن چار يا پنج،	نموني جي پسڻ لئي سمجهبا گنج
اها ڳولا ڪندي جي دست آئي،	تہ لڪندو ذوق سان سمجهي ثنائي
اڳين جي نانوَ کي ڪر جوان جاري،	ته تنهنجي نانوَ جي ٿئي يادگاري
پلن جي نانوَ جو ڪر نانءُ بالا،	ته تنهنجي نانوَ جو ٿئي عز اعليٰ

”نام نيڪ رفتگان ضايع مڪن
تا بماند نام نيڪت برقرار“

هن عنوان سان هيٺيان 148 بيت درگاه تَجل, (تعلقو نارو تي رکيل، شاه عنايت الله شهيد جي صوفي سلسلي جي تاريخي ادبي ذخيري مان دستياب ٿيا، جڏهن راقم اهو ذخيرو سنه 1974ع ۾ پنهنجي مطالعي ۽ تحقيق لاءِ نقل ڪرايو. راقم پنهنجي استاد حاجي سومر خان (رٽائرڊ پرائمري ٽيچر) کي اهو ڪم سپرد ڪيو جنهن تجل ۾ ويهي اهو سڄو ذخيرو اتاريو ۽ گهڻي حد تائين صحيح صورت ۾ اتاريو. هنن بيتن ۾ ڪٿي به نالو ڪونهي، البت ٻوليءَ جو لهجو اتر وارو آهي. اهي بيت ٻئي ذخيري سان گڏ تجل جي درگاه تي ئي محفوظ رهيا آهن. بيتن جو جوڙيندڙ عالم آهي ۽ درسي ڪتابن ۽ عربيءَ جي ڪيس ڄاڻ آهي. ڪي آيات قرآني ۽ ٻيا اهڙا مقولا آندا اٿس جيڪي تصوف جي اعليٰ ڄاڻ جا اهڃاڻ آهن. هو جي ٻڌل ڳالهيون ٿو ڪري ته به نئين نوع ۾ ٿو ڪري.
’اصولين‘ ۽ ’وصولين‘ جا اصطلاح سندس علمي ڄاڻ تي شاهد آهن.

اهي بيت بيدل سائين جي رسالي ۾، ترتيب جي ٿوري ڦير سان شايع ٿيل آهن ۽ بيدل سائين جا ٿي سگهن ٿا. تصوف ۾ بيدل سائين جو تعلق درگاه جهوڪ سان هو جنهن جي

فارسي ۾ تاريخ لکيائين جيڪا پوءِ نصير فقير جلالاڻي سنڌي ۾ ترجمو ڪرائي. هنن بيتن جو عنوان ”ابيات قانونچہ تصوف“ يا خود بيدل سائين پاڻ ڏنو يا تجل جي صوفين مان ڪنهن ڏنو.

هن ڪان اڳ رهاڻ هيرن ڪاڻ-6 ۾ ”سنڌي ميان مظفر فقير صوفي“ جي شايع ڪئي وئي آهي. ’قانونچہ تصوف‘ وارا هي ابيات يقيني طور ’مظفر فقير صوفي جي سنڌي‘ جوڙڻ لاءِ سبب بنيا ۽ بيتن جا اهي ٻئي ذخيرا پوئين ويجهي دور ۾ سنڌ ۾ صوفياڻي فڪر جا اهم دستاويز آهن.

1. صــــوفـــــي ڏوھ نسورو عـــــبادت عـــامـن،
خبر نه خامـن، پُــخــتـن جـــي پـــروڙ جـــي.

2. سمهڻ ۽ سڌون ڪرڻ صوفــيءَ م نــه سـماءِ،
جوڳين ڪين جڳاءِ، ڏاران جوڳ جڳت ۾.

3. صوفي سولــــيءَ هليا، عاشق عهد نه ڪـــن،
آهـي ســــــندو تــــن، سِـــهو سـوز گداز سان.

4. صوفي سولـــيءَ هــــليا، عهدن منجهہ نه اوءِ،
بيراڳين مـؤن بـــوءِ، سدا اڇـــي ســـوز جـــي.

5. صوفي سدا سوز ۾ عاشـــق پُڇـن نه عـــــيد،

طالب ريءَ توحيد، ٻولي ٻولين ڪانه ٻي.

6. صوفي سدا سوز ۾، وڏج سندن ويراڳ،
اونهون جو اجهاڳ، پيهي تنهن پاتال ويا.

7. صوفي سدا سوز ۾ منجهن وره وڻاڻ،
عشق سندن اُهڃاڻ، سدا جالين درد سين.

8. صوفي سڌ ڦٽي ڪري سمايو ۾ سڪ،
وحدت بنا وک، ڪاڍهين ڪٽي ڪانڪا.

9. صوفي چائين پاڻ کي وجي پاڻ وجاءِ،
اثباتي جي آءِ، نيهينِ خبر نانهه ۾.

10. صوفي چائين پاڻ کي پاڻ وجائي ويه،
سورن ساڻ سنيه، پي ڪو سرڪو سوز جو.

11. صوفي ڪڻن نه پاڻ سان سورن ريءَ ثمر،
پيوتن ساب سفر، ڪَهي جي ”ڪين“ ڪَهيا.

12. صوفي سانديو ساه ۾ وحدت جو ويساه،

سندس ساھ پساھ، سمائي نہ سرير ۾.

13. صوفي سريرئون ويو صورت ھڏ نہ سماءِ،
احديت ۾ آھ، بيٺڪ بيراڳين جي.

14. صوفي سھسين رنگ ۾ آڻي سمايو،
لاحدي لايو، تماشو ھر طور ۾.

15. تماشو ھر طور ۾ صوفي سند آءِ،
''الصوفي مع الله في كل مكان'' حاضر ھرجاءِ،
حد بي حد سماءِ، صوفي سير صفات ۾.

16. تماشو ھر طور ۾ صوفي جسم جھات،
''الصوفي الذي لايعدم بعد وجوده'' اچي ٿيو اثبات،
اول آخر ذات، وچئون اولو عبد جو.

17. تماشو ھر طور ۾ صوفي جو سرجوش،
''اقطع القاريين فصل الصوفيين'' خوديءَ کون خاموش،
جان جان ھوندو ھوش، تان تان پسڻ کئون پري.

18. تماشو ھر طور ۾ صوفي جو سامان،

جيڪي پسي پاڻ ۾ سوئي منجھ جھان،
بانڪو بي نشان، ماري دم اثبات جو.

19. تماشو هر طور ۾ صوفي سدائي،
پوڙي پيائي، همه ڪي حق چوي.

20. هستيءَ کي همه اوست ۾ ڪيو گم جنهين،
ڏنو ترت تنهين، آڪئين شعاع شهود جو.

21. هستي کي همه اوست ۾ جنهين گم ڪيو،
تنهين ترت پيو، آچوڙو اثبات جو.

22. هستي کي هم اوست ۾ جنهين ڪيو گم،
تنهين تي آگم، اچي ٿيو اثبات جو.

23. هستي کي هم اوست ۾ ڪيو جن فاني،
تن تي عياني، اچي ٿي اثبات جي.

24. هستي کي هم اوست ۾ ڪيو جن فنا،
چيو تن انا، حالت ۾ حلاج جي.

25. حالت جا حلاج جي سمورو آ سور،
مردن ۾ منصور، کو کو لپي کاٿهين.

26. حالت جا حلاج جي سمورو آ سوز،
سدائين سوريءَ تي نيهيَنِ جو نوروز،
رندي راز رموز، ڪنهن کي سلين ڪين ڪي.

27. حالت جا حلاج جي محمدي معراج،
سالڪن سرتاج، مستي ڪئون منصور ٿيو.

28. حالت جا حلاج جي اونهون هي اسرار،
اڇي الوهيت جو بره اٿايو بار،
ڪنهن ڪنهن ڪلادار، ڪل پوي ڪُن جي.

29. حالت جا حلاج جي ربُوبيَت راز،
حقيقت مجاز، ايڪائي ۾ ايڪ ٿيا.

30. ايڪائي ۾ ايڪ ٿي معنيٰ ۽ صورت،
اڇي احديَت، دوئي کي دور ڪيو.

31. ايڪائي ۾ ايڪ ٿيو اڇي جان جسم،
ويئي ريت رسم، وحدت سندي ويڙ ۾.

32. ايڪائي ۾ ايڪ ٿي سڀائي صفات،
دين ڪفر نابود ٿيو طئي ٿي ظلمات،
دور ڪري درجات، مڙيائي محيط ٿيو.

33. ايڪائي ۾ ايڪ ٿيو سڀ ڏوھ ثواب،
هستي جو حجاب، همه منجھ هڃي ويو.

34. ايڪائي ۾ ايڪ ٿيو بيرنگي ۽ رنگ،
وحدت ۾ زائل ٿيو دوئي سندو زنگ،
مُلا ۽ ملنگ، حقيقت ۾ هڪ ٿيا.

35. حقيقت ۾ هڪ ٿيو ڪفر ۽ ايمان،
مظهر مولىٰ پاڪ جو هندو مسلمان،

تارا ڪيا تالان، سوچ سندي سوجهري.

36. حقــيقت ۾ هــڪ ٿيو اچو ۽ ڪارو،
نينهن هنيو نعرو، هر مظهر ۾ هيڪڙو.

37. حقيقت ۾ هڪ ٿـيو نوري ۽ ناري،
دين ڪفر آهن ٻـــئي هڪ وڻ جي ٽاري،
حاذق هوشياري، رکين انهيءَ رمز جي.

38. حقيقت ۾ هڪ ٿيا بـيراهي ۽ راهه،
”خَلَقَ الاَشياَءَ فَهوَ عَينُها“ ڏاهن ڪانهي ڏاهه،
عارفن آگاهه، اونهين هن اسـرار جي.

39. اونهين هن اسرار جي پيئي جن کي ڪل،
لنگهــي خوف خلل، آيا ملڪ امان ۾.

40. اونهين هن اسرار جي پيئي جن کي ڏاهه،
”لَهُمُ البُشريٰ فِي الدنيا والآخِرَةَ“ هِت هُت صِحت ساهه،
ڪاڏي ڪَرين ڪاهه، جو مڙيوئي مُشاهدو.

41. اونهين هن اسرار جي جنهين پرُجهي مام،
”لاَخوف عَلَيهِم وَلاَ هُم يَحْزَنُون“ آيا ۾ آرام،
عارف ٿيا عَلام، بيخوديءَ بابَ پڙهي.

42. اونهين هن اسرار جو جن تـــي کليو در،
جاڏي ڪن نظر، تاڏي پـسن پريـنءَ کـــي.

43. اونهين هن اسرار جي جنهين ڏٺي جوءِ،
حيرت ۾ پـيا هــوءِ، پــسي مــوج محمدي.

44. پَـسي مـــــوج محمدي هاتِڪ ٿيا حيران،
”مَن رانِي فَقَدرَاءَ الـــحَقَ“ ساڳو ئي سُبحان،
مڙيوئي مهربان، صـورت سـپ سمائـــيو.

45. پسي موج محمدي جبروتينِ ڪيا جـوش،
معنوي مدهوش، لاهـوتئون لنگهـــي ويا.

46. پسي موج محمدي قـــطرو ٿـــيو قلزم،
”عَرفتُ رَبِي بِربَي“ مَستِي ٿي محـڪم،
رکيو قرب قـدم، بيراڳـين باهـــوت ۾.

47. پـــسي مـوج مــحمــدي وجــودون ويا،
”اَنا ربُ اَنَــا مُحــمد“ انهـــيءَ پــنڌ پـيا،
جوڳي مري جيا، هيرڪ جي هاهوت جا.

48. پَسِي موج مـــحمدي مستي ٿين مـقام،
آديســـين آرام، اڇـــي ٿـــيو اثـــبات ۾.

49. اچــي ٿــيو اٿـــبات ۾ ڪاپــڙين قـــرار،
”هُوَ الأَول وَالاخِروَ الظاهِر وَالباطن“ سدا بره
بـــــــهار،
جاڏي ڪن نهار، تاڏي وسئون ويـــجهڙي.

50. اچي ٿي اثبات ۾ جوڳيئڙن جـــي جوءِ،
”اِذَا اَتَمَ الفَقَر فَيَكُونُ عَيشَةُ كَعَيشَ الله تعاليٰ“ خاصن خاص
خوءِ،
رِندن سندي روءِ، چمڪي چوڏهينءَ چـــــــنڊ جان.

51. اچي ٿيو اثبات ۾ مستانن جو مـــــاڳ،
ربوبيءَ جو راز، ڪـــن ري سناسين نه سَـــليو.

52. اچي ٿي اثبات ۾ آديـــسين اوطـــاق،
”وُجُوه يومَئِذ نَاظِرَةِ اِليٰ ربِهَا نَاظِرَةً“ پلپل پسن
پـــــــاڪ،
بيراڳي بيباڪ، عنصر ڪؤن آزاد ٿـــيا.

53. اڇـــي ٿـــيو اثـبات ۾ انــــــهن اوتـــارو،
نانگا نظارو، ســدا ڪــن سـبحان جـــو.

54. سدا ڪن سُبـــحان جـــو نظارو نيـــهي،
وٿـــئون تن ويهي، سور پرائي آءُ تون.

55. سدا ڪن سُبحان جي وايوڙيا واڪاڻ،
”مَن اَحَبَ شَيئاً فَاَکثَرذِکرَه“ عشق اهو اهڃاڻ،
رندي رمز رهاڻ، سُڻي سوز پـــراءِ تون.

56. سدا ڪن سُبحان جو ذڪر منجهارون ذوق،
”مَن ارَادَاَن يجلِس مَعَ اللهَ فَيجلِس مَعَ اَهل التصوفَ“ پَس انهن جـــــــي جهوڪ،
لڪي منجهان لوڪ، ڪالئون لائج ان سين.

57. سدا ڪن سُبحان جي منجهان پرت پچار،

”وَمَايَنطِق عَنِ الهَويٰ“ عارف ان آچار،
تِنهين جي تــنوار، جـــڏا روح جــياريا.

58. سدا ڪن سُبحان جي وسوڙهـل وائي،
تِنهين ڪـــون جائي، راحت رســي روح کي.

59. راحت رســــــي روح کي تنهين ڪئون تڪرار،
”فَاصحبوامَن صَحَبَ الله“ گوش ڪجان گفتار،
سامي ۾ سنسار، وسئين اٿئي واهرو.

60. راحـــــــت رسي روح کي انجي پسي جوءِ،
”تَعرف فِي وجوهم نضرة النعيم“ ســـندن روشن روءِ،
خاصن جي خوشبوءِ، مون مــــــن مستانو ڪيو.

61. راحت رسي روح کي سُٽي راز سندون،
اُتي اوتارون، جتي رنگ نه روپ ڪو.

62. راحت رسي روح کي سڻي ڳالھ سندين،
”فَرَحِينَ بِمَا آتَاهُم الله مِن فَضلِہ “ جميعت ۾ جالين،
ڪينو اٿن ئي ڪين، همہ کي حق چون.

63. راحت رسي روح کي انهن جي آئي،
هليا ڦيرائي، هوڪو همه اوست جو.

64. هوڪو همه اوست جو سُڻج ساڻ يقين،
”اَينما تُو لوا فَثم وَجَہُ الله“ حق ري آهي ڪين،
فرق ڪفر ۽ دين، بيشڪ بهانو اٿيئي.

65. هو ڪو همه اوست جو سُڻج ڏيان ڌري،
”اَلا اِنہ بِکل شيءِ محيط“ پرين ناه پري،
ٿو سهسين ويس ڪري، سپوئي آه سپرين.

67. هوڪو همه اوســـت جـــو صــحي سٽيجاه،
”وَ هـــوالله فـــــي السمـوات والارض“ هر جاءِ آپ الله،
اهــو شاهـــن شـــاه، اولـــي عبـــديت جـــي.

68. هوڪو همه اوست جـــو ٻُـــڌي ٻـــڌ ڪـمر،
نينهئون ڪر نظر، جو مڙيوئـــي محـــبوب آ.

69. مـــڙيوئي محـــبوب آ تـــر جـو ناه تـفات،
”ڪُل شيءِ هـوالله“ صاحـــب پائـون پات،
اچي ٿيو اثبات، جـــاڏي ڪـاڏي ســـپرين،

70. مڙيوئـــي محـــبوب آه، ناه تـــفاوت تِر،
”لاموجــــــود الا هـو“ خاصـــن هـــيءَ خـــبر،
آه سارو ئي سِر، صـــــورت هن سنسار ۾.

71. خام خوديءَ جا خـطرا لآســين سپـيئي لـــوڙه،
فڪر ترازي هٿ ڪري خيال طـــــلب جـو تور،

خيما نيـئي كــــوڙ، انـــهي كـــان اثبات ۾.

72. خام خوديءَ جا خطرا نــــفيءَ ســـان ڪـــج ناس،
”وَهو مَعکَم اينما کنتم“ آهه پرين تنـــــهنــــجي پاس،
فڪر فنا رک راس، ته اوڏو ٿئين اثــــــبات ڪي.

73. خام خوديءَ جا خطرا عاشق ڪـج عـــدم،
قـــرب پار قــدم، خـــوديءَ ري ڪٽيــج تون.

74. خام خوديءَ جا خطرا مڙيئي ڪج مـــات،
”وَلنحيينہ حيواة طيبة“ مري ٿــيو حــيات،
نــفي كـــي اثــبات، لاشـــڪ آهـــي اوڏڙي.

75. خام خوديءَ جا خطرا مــڙيئي ڪج نابود،
سالڪ! تنهنجو سود، نـفي ذاران نانـــه ڪـــو.

76. نفي ذاران نانهہ ڪو سالڪ سود سندوءِ،
”عُدُ نفسڪ مِن اصحاب القبور“ پوڙاتو نه پـذو،
لا منــــجهہ لــذو، آديســــين اثـــبات ڪـــي.

77. مـڙيوئي محبوب آهہ تنهن ۾ ناهہ فرق،
غـــازي! غير غرق، ڪري سمجهہ سر تون.

78. مڙيوئي محبوب آهہ سدائين سڀ پار،
”وَلا اسم الا وجود واحد“ صورت سهس هزار،
جامان سَو جنسار، پهريندڙ پرين هيڪڙو.

79. مڙيوئي محبوب آهہ مشتاقن مقصود،
سدا حق موجود، همه ڪي حق ڇاڻ تون.

80. همه ڪي حق ڇاڻ تون تنهـن ۾ شـــڪ نه آڻ،
”ذالِڪ الڪتب لاريب فيہ“ صحيح تـــون سُڃاڻ،
جاڏي ڪاڏي هاڻ، موجودگي محبوب جـي.

81. همه کي حق چاڻ تون تنهن ۾ آڻ نه شـڪ،
”کان الله ولم يکن معه شيءَ“ اهـو پـڙهه سـبق،
هيڏانهن هوڏانهن حق، ٻولي ناهه ٻـئي سـندي.

82. همه کي حق چاڻ تون شارڪ چڏ شـرڪ،
موحدن مـرڪ، آهـي رهـت راز جـي.

83. همه کي حق چاڻ تون وحدت سڻ وائي،
پريـن آهه پـڌرو پـسن ويـساهـي،
ٻوڙج ٻيائـي، انهـيءَ بـحر عـميق ۾.

84. همه کـي حق چاڻ تون همه هڪ آهي،
لا سين چڏ لاهي، خام خوديءَ جا خطرا.

85. نفي ڏاران ناهه ڪامورئون منفـعت،
”دَع نفسلڪ وتعال“ جي ٻڌج ٻُجهارت،
اٿـئي اشـارت، نـفي ۾ اثـبات جـي.

86. نفي ڏاران نانهه ڪو چئنچل ٻيو چارو،
”وَ وجدڪ ضالا فهديٰ“ سمجهج اشارو،
مـــــارج نـــقارو، نـــفي ٿـــي اثــبات جو.

87. نفي ڏاران نانهه ڪا ويراڳـــــي ٻي واٽ،
ساميئڙا سر ڪاٽ، ته اوڏو ٿئين اثبات ڪــي.

88. نفي ڏاران نه ٿئي وحدت ساڻ وصــــــــول،
لهين قرب قبول، مرڻان اڳي جي مرين.

.89
مرڻئون اڳي جي مرين ته موٽي ڪونهي موت،
”ان اولياء الله لايموتون“ فاني ٿين نــــه فــوت،
جوڳين سندي جــوت، قائم آهي ڪونين ۾.

90. مرڻئون اڳي جي مرين ته چونداِ ڪين مُئو،
”المومن حي فـــي الدارين بل هم احيآءٌ عندربهم“ سامي!
تونه سُئو؟
جـــو ذرئون آهه ڏُئو، ســـو هميشه حيات آهه.

91. مرڻئون اڳي جي مرين تـــه مئو چونداِ ڪين،
”ولا تقو لوا لمن يقتل في سبيل الله امواتا“سڄ ساڻ يقين،
قربدار ڪُـــڏين، محـبت منـــجه مـــات ٿـــي.

92. مرڻئون اڳـــي جـي مرين ته ٿئين نسورو نور،
مرڻ جو مذڪور، ڪـڏهن ڪـنين نـــه سُڻين.

93. مرڻئون اڳي جي مرين ته باقـي رهـــي ذات،
همـيشه حـــيات، مـــرد نـــه مـــرن ڪـــڏهين.

94. مـــرد نـــه مـــرن ڪـڏهين هــو جـــي ٿيا حق،
”اجـــسادنا اروا حـــنا اجـــسادنا“ سڪج اي
سبق،

انـــذا آڻ نـــه شـــڪ، حـــياتي ۾ هـــنن جـــي.

95. مـرد نه مـرن ڪڏهـين ڪوپا آهـن قائـم،
هـم مـرين گـر وه مـري، دولهه مارين دم،
ديهيءَ ري دائـم، حاضـر رهـن هرجـاءِ تي.

96. مـرد نه مـرن ڪـڏهين ديهـي هوءِ نه هوءِ،
”فسبحٰن الذي بيده ملكوت كل شيءٍ“ جـو چاهي ٿئي سوءِ،
جو ديهي ڪـون هٿ ٺوءِ، لڪـين ديهـيون ان جـيون.

97. مـرد نه مـرن ڪڏهين جي ساڃيو ٿيا سبحان،
عالـم تـي احـسان، ڪـوڙين پـتين ان جو.

98. مرد نه مرن ڪڏهين جن اَلک ڪـيو اثبات،
ٻي جهت نه آهه جِهَات، سير سپوئـي ان جو.

99. ڪوڙيـن پتين ان جـو مـــٿي خلــق رحـــم،
نالـــي ڳـــڏي ان جـــي وجـــي گونــدر غـــم،
اُجـــن لــــــــئه آگـــم، آه عـــــنايت اُنجــــي.

100. ڪوڙيين پتين ان جــــو عالـم تـي انعام،
نالـي ڳڏي ان جـــــي جـــــيءَ جُـسي آرام،
جنگ پيارين جام، سندو عشق اُجن کي.

101. ڪوڙيين پتين ان جو لـطف مٿارون لوڪ،
ساهه سهائو نـه ٿئي جان جان ڦِرين ڦوڪ(=اجايو)،
جُنگن سندي جهوڪ، روحـاني رڙهيج ٿُون.

102. ڪوڙيين پتين ان جا هٿ مٿي هيـــٺن،
هـــو ٻنـــهين جهانـــن، ويـــچارنِ واهـرو.

103. ڪوڙيين پتين ان جي رَهينِ تي رحمت،
نالي ڳڌي ان جـــي ضايــع ٿــئي زحمت،
ميـــٿي مصــيبت، اڪــر لڪــن عيشة جو.

104. هـــــو ويـچارن واهــرو مسڪينن مـــدد،
”لواُقسم علي الله لا يرد الله“ لاهوتـي لا رد،
پڇ لگ چـڏين نه پانهنجا سندن هي عهد،
تـــوڙي بلڪل بد، ته به در آئيي داد لهي.

105. هـــو ويــچارنِ واهـــرو مسڪــينن مـــاڻ،
”يمَحو الله مايشآءُ ويثبت“ آڏوتين اُهجاڻ،
ڪڍ تنهين جي ڪـاڻ، ته وَسئون کي ويجهو ٿئين.

106. هو ويـچارن واهــرو مســـڪينن ملـــجاءِ،
وجي آڳهه ان جـــي ســـور سپيئي سلجاءِ،
تنهن رتـيءَ سان رلجاءِ، جاڻي پرين جـــي پــيرجي.

107. هــو ويـــــچارن واهــرو يـــتيمن يـــاور،
تـــرت رســـي تـــكه تـــار ۾ دانـــه دلاور،
اهـــڙا اڪابـــر، مانـــدن لاءِ مـــوليٰ مُـــڪا.

108. هـــو ويچارن واهرو، شارڪ چـــڏ تون شڪ،
هاهُـــوتـــي ٿـــيا حـــق، نالي آهـــن آدمـــي.

109. نالـــــي آهـــن آدمـــي نه ته معنيٰ ۾ موليٰ،
ســجاڻــڻ سامـــين جـــو عـــــبادت اولـــيٰ،
اوَلا ٿـــين ســوَلا، سـدا هـٿئون انهـن جي.

110. نالي آهـن آدمـي نـه تـه آديـــسي اســرار،
سمجهـــي سِر ســامين جو ڪوڪو ڪلادار،
ادا رک اعــتبار، اونهـون پـــروڙڻ ان جو.

111. نالـــي آهـــن آدمـــي نه ته آديســي اڪال،
”تخلفوا باخلاق الله“ بي ڪا چلن نه چال،

نانگا سدا نهال، هـــت هـــت جوڳي جيئرا.

112. نالي آهن آدمي نه ته سامـــي ســـر ســـارو،
نانگن جو نعرو، لنگهي ويـــو نـوڪنبڪان.

113. نالـــي آهـــن آدمـــي نـــه تـــه سـراپا سُبحان،
”الانســـان سِري وانا سرهُ“ مردن هيءُ مڪان،
برتـــر آه بـــيان، تنـــهين جـــو تـــقرير ڪان.

114. لنـــگهي ويـو نوڪنبڪان غازين جو غوغاء،
”مِـــن عـــروج روحُ الفلڪَ“ سناسين ثناء،
شُهـــوديـن شُـــعاع، عـــرش مـــٿان اپـــريو.

115. لنگهي ويو نوڪنبڪان مـــردن جـــو مقام،
”لايَسعيٰ فيہ مَلڪ مُقرب“ اهـــو تنهين انعام،
پَـــئُه سـناسين ســـام، پورب ســـندي پنڌ ۾.

116. لنگهـــي ويو نوڪنڊ ڪان سناسين جو سير،
جاٺي سندن جھوپڙا تاٺي پڪـــي نــه پــير،
ڪاپڙيءَ ري ڪير، هلندڙ ٺئي هاهوت ڏي.

117. لنگهي ويو نوڪنڊ ڪـــان نانـــــگن سندو نشان،
نـــــفي ۽ اثـــبات ڪـــان پــري تـــن پــرياڻ،
پاڻـــــئون پلـــــي پاڻ، آديـــسي آرام ٺـــيا.

118. لنگهي ويو نوڪـــــنڊ ڪـــــان پانـــڌيـئڙن پرواز،
الســـــتي آواز، ســــــڻايائـــون سُـنگ ڪـــي.

119. سڻايائون سنگ ڪـي لا واريـــون لاتـــيون،
بيراڳين باهوت ۾ جهــاتيون جي پاتيون،
ڏينهان ۽ راتيون، هـــلندڙ آهن هاهوت ۾.

120. سڻايائون سنگ ڪـــي لطيـــفي ڪـــا لات،
سُڻي ســـــي پاســـــي ٺــيا پاڻ ڪنان پرپات،

مرڪيو مقالات، پورا ڪن پورب جا.

121. سڻايائون سُنگ ڪي سندي راز رهاڻ،
”الفقير لايحتاج الاِلله“ ڪنهن جي ڪِين نه ڪاڻ،
عبديت جي آڻ، ڪين جهليا سي ڪاپڙي.

122. سڻايائون سُنگ ڪي ڳالهيون سنديون ڳُجھ،
لاهوتين کي ڪا هُئي لنئو لنئو اندر لُجھ،
جتي سُجھ نه بُجھ، تاٿي ڪيائون تڪيا.

123. سڻايائون سنگ ڪي ربوبِيَت راز،
سامين پڇي ساز، سُر صحيح ڪيو سِر جو.

124. سر صحيح ڪيو سر جو ساز پڇي سامين،
تارون ڇني تن جون ڳيت عجب ڳائن،
ڪن ري سڻيو تن، انحد جي آواز کي.

125. سر صحيح ڪيو سر جو خاصن ڇڏي خواب،
انحد ۾ آنند ٿيا ڇڻا ڪئون عذاب،

راڳيــــندن رباب، پـــجي تان پـــورا ڪيا.

126. سر صحيح ڪيو سر جو راڳيندن مون رس،
”اَنا انت فَاَين انا“ اهو عيش احـــص(= وٺ، ماڻي؟)،
ڪو مام پروڙي مس، انهـــــيءَ راڳ رهاڻ جي.

127. سر صحيح ڪيو سر جو مستانن مري،
”السماع معراج الاولياء“ مـوٺيا ماڳ وري،
سنـــدن ذوق ذري، انـــحد سـاڻ اپار ٿي.

128. سر صحيح ڪيو سر جو ڏنو جن جمال،
ڏنو تن ڪلال، سرڪو سوز گـداز جـو.

129. سرڪو سوز گداز جو جيڪي پين جنگ،
ســوري مـــٿي سنـــبريا چـڏي پٽ پلنگ،
نيهي چڏي ننگ، ناسوتئون نيڪال ڪيو.

130. سرڪو سوز گداز جو رِندن پيتو راس،
قدمن تري سر ذري چـــڙهيا او آڪـــاس،

بيسِريءَ جـي باس، اچي تن جي تن مان.

131. سُرڪو سوز گداز جو جنهين پيتو جال،
قـدمن تــري سر ڌري هـــليا اُلـــٽي چال،
خـــوديءَ ڪـــنان خيال، پلي پراهون ويا.

132. سرڪو سوز گداز جو جوشئون پيتو جن،
قدمن تـري ســر ڌري وک وڌائـــي تـــن،
بيــــــسِريءَ جو بــــن، لنگهـــي لاهــوتـــي ويا.

133. سرڪو سوز گداز جو پـــي جهـــل تـــنـــهنجو تـــاب،
بيسِريءَ جو باب، پڙهـــي پڙهيو وســـار تـــون.

134. پـڙهي پڙهـــيو وســار تــون، ”اناالحـق“ کي اور،
”ففکرڪ فيـــڪ يکفيـــڪ“ ٿـــرج اها ئي ٿور،

چڙ‌ڏي دوئـــيءَ دور، ڪُـــفو پـــروڙج پانهنجو.

135. پڙهي پڙهــيو وســـار تـــون، اناالـــحق اڪـــر،
”اقــرءَ ڪـــتابڪ“ ســـندو ســـوجهي لـــهج سُــر،
ٻئي ڪنهن پـــار نه پـــر، پـــاڻ پـــروڙج پاڻ ۾.

136. پـــــڙهي پـــڙهيو وســـار تون، اناالـحق اسرار،
”هل فــي الدارين غـيري؟“ آڻ اهـــو اعــتبار،
پيـــــهي ڏس پاتـــار، ته پاڻ پـــروڙين پانهـــجو.

137. پڙهـــي پڙهيو وسار تـــون، اناالـــحق حـــرف،
حقيقت سان هڪ ثـــيءُ چـــڏي نـــحو صرف،
شاهـــي پـــاءِ شـــرف، دوتائـــــي دور ڪـــري.

138. پڙهي پڙهيو وســار تـــون، علم اناالحق جو،
ساڳيو آهين ســو، ڳــولا ڪـــرين جنهــن جـــي.

139. ڳولا ڪرين جنهن جي سو تون آهين پاڻ،
پاڻ ڪنان پاسي ڪيو توکي تنهنجي چاڻ،
پنهنجو پاڻ سڃاڻ، تون تان ناهين آدمي.

140. ڳولا ڪرين جنهن جي سوئي تون سلطان،
پيهي پس تون پاڻ ۾ پنهنجي سونهن سڃاڻ،
ناحق ٿيو نادان، ليئا وجهين لوڪ ۾.

141. ڳولا ڪرين جنهن جي سوئي تون سِرُ،
پاڻ نه پسين پانهنجو بيبيو وتين بِرُ،
گهيرُ اهوئي گهِر، ته ملين تون مطلوب کي.

142. ڳولا ڪرين جنهن جي ساڃيو تون سوئي،
جي پاڻ پروڙين پانهنجو ته ناهين ٻيو ڪوئي،
هي هو هڪوئي، سڏ پڙاڏو سمجهه تون.

143. ڳولا ڪرين جنهن جي ساڳيو تون مطلوب،
خوبن ڪئون آهين خوب، جي تون پسين پاڻ ڪــي.

144. جي تون پســـــين پاڻ ڪي لوڙهي لقب لَهوُ،
معنيٰ جي مــهراڻ ۾ ٿئــين محــض مَــحوُ،
ته چڏي صرف نحوُ، پڙهــين ورق وجود جو.

145. جي تون پســـين پاڻ ڪــي چـــڏي فقر فند،
ڪنز قدوري جـــو ڪڏهين مول نه پُڇين پند،
ته رڙهي لهــين رند، پاڻ منجهارون پانهنجو.

146. جي تون پســين پاڻ ڪي رُويت روحانـــــي،
اُچلــــــي وجهـــين آڳ ۾ منطـــق مَعـــانـــي،
برهه نه ٿـــئي بانـــي، قُطــبي مُــطوَل ســـندو.

147. جـــي تـــون پسين پاڻ کي جئن ڪِي پسڻ آهه،

تلـــوِيح ۽ توضـــــيح جــــي تاڻـــي ناهـــي جاٰءِ،
اصولـــين جــي عقل ۾ هي سِر ڪين سماءِ،
وُصـــولين وڻاءِ، سُـــڻي سمـــــجهه ڳالـــهڙي.

148. جي تون پسين پاڻ کي ته پيءُ جَهَل جو جام،
هوءَ جا عبادت عام، سا صـــــوفي ڏوهه نسورو.

درگاهه عرض پائيگاهه تجل شريف
تمت بالخير
من يد مسڪين بي مڪين احقر خاڪسار الحاج
سومر خان لغاري بتاريخ 14- ماهه شعبان مبارڪ
1394ه برابر 2- سيپٽمبر سنه 1974ع

سنڌ جا قديم شهر: حسن باغبان

حَسن باغبان يا حسڻ باغباڻ (جئن عام اچار آهي)، تعلقي ساماري ۾ هڪ وڏو شاهي قبرستان آهي جيڪو اتي مدفون ولي ’حسن باغبان‘ جي نالي سان سڏجي ٿو. حسن کي ’حسن باغبان‘ سڏيو ويو، چاڪاڻ جو هڪ روايت موجب هو باغبان جي عالم ۽ عارف مخدوم بلال جو شاگرد ۽ خليفو هو. انهيءَ ڪري هي ماڳ به علمي مرڪز بنيو ۽ مدرسو هلندو آيو. ٻي روايت موجب، حسن باغبان ستين سَن جو هو، يعني ته ملتان جي ولي غوث بهاء الحق رحمة الله عليه جي دور جو. غوث صاحب جا خليفا هت مدفون آهن جنهن مان تصديق ٿئي ٿي ته هي ماڳ غوثي طريقي جي خليفن ۽ فقيرن جو به مرڪز رهيو آهي. شاهه عبداللطيف به هت آيو هو ۽ پوءِ جمعي رات هت به ’شاهه جو راڳ‘ ٿيندو رهيو. هن پوئين ويجهي دور ۾، گذريل صدي جي سائيڪي وارن سالن تائين پريو فقير سولنگي هتي راڳ جو اڳواڻ هو.

ڪافي وقت کان وني سنڌ جي تاريخ ۽ تمدن کي سمجهڻ لاءِ، مون سنڌ جي تاريخي آثارن جي ڳولا پئي ڪئي آهي. ’حسڻ باغبان‘ جي آثارن ڏسڻ جو گهڻو شوق هو جيڪو

مرحوم دوست محمد اسماعيل نون جي مهربانيءَ سان 17 ڊسمبر 1967ع تي پورو ٿيو. ساماري مان وڏيري مريد خاصخيلي جي ڳوٺ سندس دعوت تي وياسون ۽ اتان سڀ گڏجي حسڻ باغبان پهتاسون. اتي خليفو حاجي جيئو وڏي ڏُڌ سُڌ وارو عمر اسي کن سال مليو، جنهن ولي حسن باغبان جي درگاهه ۽ سڄو قبرستان ڏيکاريو ۽ آثارن بابت روايتون بيان ڪيون.

قبرستان جو مکيه دروازو ڏکڻ پاسي کان آهي، جنهن جي سامهون ولي حسن باغبان جي مزار آهي، ٻيو ننڍو دروازو اولهه کان جتي مجاورن جا گهر آهن. ولي جي مزار جي مٿان چيرائين گول پڪي رائنڪ آهي جنهن جون پٽيون ويڪريون ۽ عمارت سازيءَ جي لحاظ سان مغليه دور کان اڳ جي عمارت معلوم ٿئي ٿي. ان ۾ اندر فقط ولي حسن باغبان جي هڪ وڏي شاهي قبر آهي، رائنڪ جي ٻاهران، پيراندي واري پاسي کان سندس خذمتگار مائي مريم ڪَلاڙ جي تربت آهي، جتي پهريائين ختمو ڏين. مزار کان ڪجهه وٿيءَ تي اتر- اولهه سومار پياٽي جي قبر آهي جيڪو وليءَ جي ڏوئي وارو ننگر هلائيندو هو.

هن ماڳ جا ٻيا تاريخي آثار سڀ ولي جي مزار کان اتر طرف آهن. قبرستان جي اوڀر طرفان هيٺاهين زمين جتان

شايد اڳ ڪو ڍورو هو. حاجي جيئي چيو ته اتي اپرندي طرفان اڳ ٻيلا هئا. انگريزن جي دور ۾ ناري جي ٻوڏ کان بند ٻڌائڻ لاءِ حيدرآباد مان قيدي وٺي آيا جن اچي وڻ وڍيا ته لانڍيون ٺاهين. مجاورن کين جهليو ته اولياءَ جي حد جا وڻ آهن ۽ اهي نه وڍيو، پر وڍيائون. پوءِ منجهن بيماري پئي، قيدي مُئا، ۽ سندن آفيسر جي زال مئي. هو پشيمان ٿيو. زال کي ولي جي پاڙي ۾ دفن ڪرايائين. ڪم بند ڪرايائين ۽ لڏو پٽيائين. حاجي جيي اها قبر ڏيکاري جيڪا ولي جي درگاه کان اتر- اوپر طرف آهي ۽ جنهن تي هيٺيون ڪَتبو لڳل آهي.

In Memory of
ESTHER BAI
Beloved wife of
Mr. Daniel Solomon MHEDEKER
Jailor
Nara Jail
Died on 27th of September 1885
Aged 30 years
May God bless her soul.

پيون آڳاٽيون قبرون ۽ آثار سپ وليءَ جي مزار کان اتر، مقام جي اترئين پاڱي ۾ آهن. ننگر هلائيندڙ سومار پياٽي جي قبر کان ٿوري وٿيءَ تي اوڀر- اتر طرف سَئومُو درس ۽ سندس ڪٽنب جون تربتون آهن. سئومو درس به غوث صاحب جو وڏو خليفو هو.

ڪجھ فاصلي تي اتر طرف وڏي عالم دودي ڳاهي جو مزار آهي. هو غوث صاحب جو خليفو هو.

سندس مزار کان اوڀر طرف ڪجھ وٿي تي، کبڙين ۾ مسجد جي دڙي جا آثار جنهن ۾ مدرسو هو، جنهن ۾ عالم دودو ڳاهو پڙهائيندو هو.

حاجي جيئي چيو ته سندس اولاد، ٿنڊي محمد خان طرف ’پٺ ڳاهي‘ ۾ رهندڙ آهي. مسجد واري ماڳ کان ويجهو اوڀر طرف غوث جي خليفي نورنگ نوحاٽي جي پٽڙ جي قبر آهي جيڪا سومار پياٽي ۽ عالم دودي ڳاهي جي مزارن واري سِڌائي کان اولھ طرف آهي. مقام جي اتر- الهندين پاڱي ۾ هتي جي قديم شهر جي ڪوٽ جي بِنائن ۽ جاين جا آثار معلوم ٿيا. مٿين سڌائيءَ کان اوڀر طرف، وڏيڪ پکيڙ ۾، قديم شهر جا اوچا گنبذ آهن جيڪي ان وقت جي وڏين ماڙين جاين جا آثار آهن. هڪ روايت موجب هي سومرن جي دور جو شهر هو.

هُرلا ۽ نار، هاري ۽ مُجيري، وَنديون ۽ پَتيون

سنڌ ۾ زراعت جي تاريخ ۾، اُرلو يا هُرلو هڪ سائنسي ايجاد ۽ وڏو ٽيڪنيڪي ڪارنامو آهي. هن ’ڪاٺ جي مشين‘ ذريعي پاڻيءَ کي هيٺين سطح تان ڪڍي مٿين سطح تي آندو ويو ته جيئن مٿين زمين تي آبادي ڪري سگهجي. يورپ وارن، غلطيءَ مان هن کي ’ايراني چرخ‘ (Iranian Wheel) سڏيو، پر ايران ۾ هن مشين جا ڪي به تاريخي آثار موجود ناهن. حقيقت ۾ هي ’سنڌي چرخ‘ (Sindhian Wheel) آهي (1) ۽ اڄ کان هڪ هزار سال اڳ به انهيءَ نالي سان ئي سڃاتو ويو جو عباسي دور جي هڪ وڏي انجنيئر اسماعيل الجزري هن کي ”الدولاب السندي“ ڪري لکيو آهي ۽ ان تي پنهنجي ڪتاب ۾ هڪ باب پڻ لکيو آهي (2)7. مقامي طور سنڌ ۾

---

7 (2) مصنف اسماعيل ابن رَزاز الجزري جو 5- صدي هجري (11- عيسوي) ۾ ”Hydraulic Engineering“ بابت لکيل ”ڪتاب الحيَل“، انگريزي ترجمو دونالڊ هِل جو

ان جي ساخت ۽ سڻاءَ جا ڪيئي نمونا موجود آهن؛ سنڌ جو ڏاند ئي هن مشين کي ڦيرائيندو رهيو آهي، ۽ پڻ صدين کان وٺي سنڌ ۾ هرلي ۽ نار ذريعي آبادي جو هڪ اقتصادي توڙي سماجي نظام رائج رهيو آهي. هُرلي جي ايجاد جي سائنسي ٽيڪنيڪي نوعيت توڙي هرلي تي آبادي واري نظام جي سماجي اهميت جي مدنظر، هڪ ته هرلي- نار جي ساخت ۽ سڻاءَ، ۽ ٻيو هرلي- نار تي آبادي لاءِ هاري ۽ مجيري جي رفاقت، ۽ پيدائش ۾ ونڊين- پتين جي ورهاست بابت تحقيق ڪئي وئي آهي ته جئن سنڌ ۾ اُرلي يا هرلي جي ايجاد توڙي آبادي جي نظام ۾ اجتماعيت جي تاريخي اهميت واضح ٿئي.

● هرلي- نار جي ساخت ۽ سڻاءَ

هن مشين جو نالو اُرلو يا 'هرلو' ان جي قدامت جو يادگار آهي. هن موضوع تي تحقيق ڪندي معلوم ٿيو ته لاڙ ۾ عام اچار 'هرلو' آهي پر اتر سنڌ (لاڙڪاڻي، سکر ۽ جيڪب آباد ضلعن) ۾ ان جو اُچار 'اُرلو' آهي. ٿي سگهي ٿو ته اصل ۾ اهو نالو مئن جو دڙو کي آباد ڪندڙ دريائي وهڪري 'ارل' تان پيو هجي، جنهن مان ان جي قدامت

1974ع، راقم جي نگراني هيٺ دوباره ڇپايل نيشنل هجره ڪائونسل، اسلام آباد، 1987ع.

جو گمان ٿئي ٿو. ’نار‘ وارو نالو، سنڌ ۾ عرب اسلامي حڪومت واري دور ۾ عربي ’ناعُوره‘ تان پيو، يعني ته اهو نالو به تيرهن سئو ورهين آڳاٽو آهي. هُرلي تي ’ايٿ‘ نالو چرخي جي تشبيھ تان پيو. هرلي جي پاندي يا ڍينگي جو ٻيو نالو ’چرخ‘ آهي، جنهن تان هرلي تي ٿيندڙ آبادي کي ’چرخي‘ سڏجي ٿو، جيڪو ’موڪِي‘ جو ضد آهي. لاڙ ۾ ’هرلو‘ ۽ ’نار‘ به جدا نالا ۽ به جدا قسم آهن، البت ’اتر‘ جي عام ٻولي ۾ ’ايٿ‘ ۽ ’نار‘ ساڳي معنيٰ ۾ استعمال ٿين ٿا. ’هُرلي‘ کان الڳ هڪ ٻي بناوت ’پيراٽي‘ يا ’پيراٽي‘ آهي، جنهن کي ماڻهو گيڙيندو (يعني ڏاند بدران ماڻهو ڦيرائيندو)، ۽ ٻي ان سان مشابھ بناوت ’پير- پيراٽي‘ يا ’پير- پيراٽي‘ آهي جنهن کي ماڻهو پيرن سان ڦيرائيندو. ان ۾ فقط ٿورو ويڪرا- ٻگها پاٽيا آهن جيڪي پاڻي کي مٿي اچلن ٿا.

- هرلي جي بناوت

هُرلي جي بناوت ۾، مٿي مهرو ۽ چڪر ۽ هيٺ هڪ پاندو يا ڍينگهو آهي. چڪر ۾ هيٺان آرا آهن جيڪي ڍينگهي کي ڦيرائين ٿا. چڪر ۾ مٿان پڙ جي طرف. ٻگهي ڳاڌي آهي جنهن ۾ ڏاند ٻڌجي ٿو جيڪو هُرلي جي پڙ ۾ ساڄي ڦيري سان ڦري ٿو ۽ چڪر کي ڦيرائي ٿو.

هرلي جو ڍينگو يا پاندو هڪ گولائون چرخ آهي، جيڪو هيٺان، ڪُوهاڏي يا پڙُوهي مان پاٽي مٿي ڪيل ٿو. ان جا چار پاڳا: هڪ وچ واري ٿلهي پاندي، ٻيو ان ۾ اُپا ٻه ٻه اوپارا هڪٻئي کي سامهان، ٽيو اوپارن مٿان ڦرهيون (جيترا جوڙا اوپارن جا اوتريون ڦرهيون)، ۽ چوٿون ڦرهين مٿان (قابو جهلڻ لاءِ) ونگون. اها چپر جيڪا ڦرهي ۽ اوپاري کي لڳي ته ٻئي پچي ٻيهن تنهن جو خاص نالو ’گنبِي‘. ڦرهين کي هڪ پاسي کان چڪر جا ارا جيڪي ڦرهين کي اڳتي ڌِڪي ڦيرائين ٿا ۽ ٻئي پاسي ڦرهين مٿان ٻڌل ماله جنهن ۾ ٻڌل (ڪنيِر جا ٿاهيل ٿڪر جا) ڪنگر يا لوٽا جيڪي هيٺان پاٽيءَ سان پرجي مٿي اچن ۽ ’پاڙچ‘ يا ’ٻارِي‘ ۾ پاٽي هارن، جيڪو ٻن نيسارن ذريعي اڏ ۾ پوي، جيڪا وهِي ٻنيءَ ۾ پوي.
ماله جنهن ۾ اِرڙيون ۽ مٿان لوٽا ٻڌجن سا عام طرح ڊرپن کي وٽي ٺاهي هئي. خيرپور طرف کجين جي ڪچين چڙهين کي چيري ڪٽي ٺاهيندا هئا. اها ڊرپن واري ماله کان وڌيڪ مضبوط هئي. کوهن واري ماله ڊگهي هئي جنهن تي پنجاه سٺ لوٽيون (منگريون) ٻڌبيون هيون.
هرلي جو سڄو سامان تنهن جو نالو سُلح (=اسلحه) يا ٻائڙ. وايو هاري کي چوندو ته: ”سُلح آڻ ته هرلو

ٿاهيان.“ لاڙ جو اصطلاح ’هرلو ٿاهڻ‘ آهي، اتر ۾ خيرپور طرف ’ايٺ يا ڍينگو اڏڻ‘ چوندا.

هرلي جي بناوت ۽ ان جي جدا جدا عضون/ پاڳن تي سالڪ شاعر غلام علي لغاري (19-صدي) ڳوٺ جعفر خان لغاري، سسئي جي سر مان بيت چيو ته:

ثابت ٻُنڊِي سور جي، جيءَ ۾ ڪوڙي جن
وڏا بار بوتن تي ڏيئي ٻاهُو ٻاروچن
ڪنهن اَري ڙي عشق جي اڙايوسان ان
ڏيه چڏي ڏونگر ڏوريان پٿيلاءِ پرين
هو مڪڙو لوهانءَ جو مان جـــي آهــي من
سَريون سورن ڪڍيون تاڻي منجهان تن
منهن رائي ميرو ڪيو مٿو مر وائن
اچيو اوپارا عشق جا ونگيو روح وچن
نيڻ وهن نارا ڪيو جئن پاڙچ نيسارن
لڙهي ڪنهن نه ماري، ماري سور سندن
سا ڳڌجي غلام علي چئي، ملي ماڻ پرين
شال قادر جي ڪرمن، پهچي چام پنهونءَ ڪي.

[1. ٻُندي= ٻه ٻنديون جن تي ڍينگهي جي ڊيڊي بيهي
2. ٻانهون= ٻاهُو، جن سان پاٽي واري نَري ڪي مٿان ڍڪجي ۽ پڙ ٺاهجي ته ڍڳو مٿان وهي.

3. اري ڙي= اِرڙي (ڪِرڙ جي ڪاٺيءَ جي) مالهه ۾ ٻڌل جنهن جي مٿان لوٺو ٻڌجي
4. پٺيلاءِ (پٺي لاءِ)= پٺيلو جيڪو ڳاڌي جي چوٽيءَ ۾ (جهل لاءِ)
5. هوم ڪڙو= هو مڪڙو= مڪڙو جنهن ۾ مُهري جي چوٽي بيهي
6. مان جي= منجي جنهن تي مهرو بيهي،
7. سَريون= ڦرهيون،
8. منهن رائي= مهري
9. اوپارا جنهن جي مٿان سريون يا ڦرهيون لڳن
10. پاڙچ= جنهن ۾ پريل لوٽا پاٽي هارن؛ نيسارن= نيسارا
11. لَڙهو= مالهه جو.]

پاٽي جي گهٽائي يا ٿورائي ۾ مٿي هجڻ يا اونهائي جي لحاظ سان، توڙي گهٽي پاٽي ڪڍڻ جي لحاظ سان، هرلي ۾ نار جي بناوت يا بيهڪ جدا جدا نمونن سان ٿيندي. اهو تجربو ۾ اهتمام ڏيکاري ٿو ته سنڌ ۾ هرلي جي ايجاد ۽ آزمائش آڳاٽي وقت کان ٿي.

ـــ گهٽي پاٽي ڪڍڻ لاءِ ڍينگو وڏو ٿيندو.

ـــ بنيادي طور هرلو ڪاٺ جي هڪ مشين آهي، جنهن سان پاٽي هيٺين سطح تان مٿي کڄي ٿو. ننڍي ۾ ننڍي

هرلي جي چڪر ۾ ٻارهن آرا جيڪي هيٺان پاندي يا ڊينگهي جي ٻارهن سرين يا ڦرهين کي ڦيرائين. هر هڪ ڦرهي ٻن اوپارن تي بيهي، هڪڙو پاندي جي هڪ طرف ٻيو ٻئي طرف. اهڙيءَ طرح ٻارهن جوڙا اوپارن جا جن تي ٻارهن ڦرهيون بيهن. جن کي جهَل لاءِ مٿان گولائيءَ ۾ ٻارهن ونگون. هر ڦرهي تي هڪ ڪنگر يا لوٹو ٻڌبو ۽ پاندي جي ڦرڻ سان هر ڪنگر هيٺ پاڻيءَ ۾ ٻڏندو ۽ ٿي سير کن پاڻي کڻندو. وڏيڪ وڏي پاندي واري هرلي ۾، هر ڦيري تي هڪ مڻ کان وڌيڪ پاڻي مٿي کڄي اچي پاڙڇ ۾ نيسارن ۾ پوندو. انهيءَ نںڍي هرلي کي ’ٻارهو‘ چئبو.

ـــــ ’چوڏهو هرلو‘، ڪجھ وڏو ٿيندو جنهن جي چڪر ۾ چوڏهن آرا، چوڏهن ڏُنگ (جوڙا) اوپارن جا ۽ چوڏهن ڦرهيون جن تي چوڏهن ڪنگر ٻڌل. (ڪنهن ٿل سان 15 به ٻڌبا). عام طرح هُرلا ’چوڏهيا‘ هوندا آهن.

ـــــ ’ٻاڙدو هرلو‘، يعني ’ٻائڙ ٻڌو‘ جنهن جي مالھ، پاندي يا ڊينگي جي چوڌاري چڪي ٻڌل هجي. هيٺ کوهاڏي يا پڙوهي ۾ پاڻي گهٽو هوندو ته هرلو ٻاڙوڌو ٿيندو چاڪان جو ڊينگي جو هيٺيون پاسو پاڻيءَ ۾ ٻڏل هوندو ۽ ڪنگر پاڻيءَ سان پرجي نڪرندا.

ـــــ چاڙهُو هُرلو. جڏهن پاٽي ڪجھ هيٺ تي هوندو ته
مالھ ٿوري ڍري ڪري ٻڌبي ته جئن ٿورو هيٺ تي لڙيل
هجي جو ڪنگر پاٽيءَ سان پرجي سگهن.
ـــــ ٽنگڙ، ٽنگڻ يا لانگڙيو. اهو هرلو جنهن جي کوهاڏي
وارو پاٽي گهڻو هيٺ تي هجي ته مالھ هيٺ تي ٻڳهي
ڪري. لاڙي چڙبي جئن ڪنگر پاٽيءَ تائين پهچي
سگهن.
ـــــ جُنگ. گهٽي آبادي لاءِ، همت وارا هاري جن وٽ
وڏيڪ هَلٽ (ڏاند ۽ اٺ) هوندي سي به هرلا چاڙهيندا
جن کي 'جُنگ' چئبو.
هُرلي جي ايجاد، سنڌ ۾ تاريخي طور هنر حرفت () جي
اعليٰ ڄاڻ جو هڪ نمايان نشان آهي. پاٽي هيٺان ڪڍي
مٿي آڻڻ لاءِ، ڪاٺ مان ٺهيل هي وڏي پيچيده مشين دنيا
جي عجائبات مان آهي. هن مشين جا مختلف پرزا وڏي
ڪاريگريءَ سان جوڙيل آهن. مقامي طور، وڏي
ڪاريگر وارا هرلي جي سِٽاءَ ۾ وڏي اهميت انهيءَ کي
ڏيندا هئا ته: چڪر جا ارا ۽ ڍينگهي جون ڦرهيون پاڻ ۾
بناوتي جي لڳي وهن. ان ڪاريگريءَ جو خاص نالو
'سُوٽرين هڻ' يا 'سوٽرين پوٺ' هو. چڪر ي ارن ۽
ڍينگهي جي ڦرهين مان هر اري ۽ ان سان لڳندڙ ڦرهي
تي ساڳيا نشان ڪندا هئا جن کي 'سوٽرا' (يا سوٽرا،

ٿوٿرا) چئبو هو. پوءِ واڌو اها ٿل ڪندو هو ته جئن ساڳين سوٽرين وارا ارا ساڳين سوٽرن وارن ڦرهين سان پچن. اها وڏي ڪاريگري هئي. جي ارا ۽ ڦرهيون ’سوٽرين نه پيا‘ (سوٽرين مطابق پورا لڳي نه بيٺا) ته هرلو ٺڪ ٺڪ ڪندو، جنهنکي ’نڙڪو‘ چئبو هو. چوندا: هرلو يا نار سوٽرن ۾ پورو نٿو اچي يا سوٽرن مان نڪري ٿو. پوري ڪمال ڪاريگريءَ سان بيهاريلڪ هرلو اهو جنهن ۾ ارا ۽ ڦرهيون پاڻ ۾ سوٽرين پچن. هُرلي جي ان حرفت تان، سماج ۽ علم ادب ۾ ’سوٽرن پوڻ‘، سوٽرين ٺهڻ، سوٽرين جنهن جا اصطلاح رائج ٿيا. چوندا: ’اسان سوٽرين نه ٺهياسون‘. هڪ بيت ۾ سچڻ کي التجا آهي ته:

”اچي سوٽرين وجهي وڃ سپرين!“

● نار جي بناوت

’نار‘، عربي نالي ’ناعُوره‘ جي هلڪي اچار وارو سنڌي نالو آهي. ناعوره ۽ نار ۾ بنيادي فرق اهو آهي جو ’ناعوره‘ پاڻي جي زور تي ڦري ٿو [(1)]8 ۽ سنڌ جي نار کي ٻه ڏاند يا اٺ ڦيرائي ٿو. پر ٻنهي جي بناوت ۾ هڪ

---

(1) 8 راقم انگريزيءَ ۾ لکيل پنهنجي تحقيقي مقالي ۾ ثابت ڪيو آهي ته هي ’سنڌي چرخ‘ آهي ۽ نه ايراني. هن سلسلي ۾ لکيل تحقيقي مقالي لاءِ ڏسو راقم جو ڪتاب ” SINDH: Studies Cultural“، شايع ڪيل پاڪستان اسٽڊي سينٽر، سنڌ يونيورسٽي، 2004ع

خاص هڪجهڙائي آهي جو ’ناعوره‘ وانگر ’نار‘ جو ڍينگو (هرلي جي پيٽ ۾) وڏو آهي ۽ نار جي چڪر وارن ارن کي اجا تائين عربي نالي سان ’قبا‘ سڏجي ٿو. هُرلي مان پوءِ نار ٺاهيائون انهيءَ لاءِ ته گهٽو پاڻي کڍي، يا (کوهه جي) گهٽي اونهائيءَ مان پاڻي کڍي.

سنڌ ۾ ’هرلي‘ توڙي ’نار‘ جو ٻيو نالو ’ايٺ‘ يعني ’چرخو‘، چاڪاڻ جو هرلو توڙي نار چرخي مثال آهن. انهيءَ لحاظ سان، خاص نالو ’چرخ‘، ۽ جيڪا آبادي هرلي يا نار تي ٿيندي سا ’چرخي‘ چئبي جنهن جو ضد ’موڪي‘ (جنهن ۾ پاڻي ٺورو مٿاهين کان ٺورو هيٺاهين ڏانهن پاڻمرادو پوک ۾ وهي).

ڪارج ٻنهي جو ساڳيو، پر بناوت جي لحاظ سان هرلي ۽ نار ۾ فرق آهي جو هُرلي ۾ هڪ چڪر ۽ هڪ ڍينگو ۽ هڪ ڏاند وهي، نار ۾ ٻه چڪرون، هڪ وڏو ڍينگو (جنهن جي مالهه ۾ لوٽا يا ننڍيون ڪِنگريون يا لوٽيون) ۽ ٻه ڏاند يا هڪ اٺ وهي. نار جي خاص عضون ۾ هڪ مٿين چڪر ۽ ٻي هيٺين ننڍي چڪر يا چڪري جيڪي ’پاروني‘ تي بيهن. وڏي چڪر ۾ قبا ۽ ننڍي ۾ ارا. هيٺين چڪري ۽ ڍينگي وچان هڪ ٺلهي لٺ جيڪا کوهه يا کوهاڙي مٿان بيهي. اٺ وهندو ته لٺ جي ڊيگهه ڇهه هٿ (9 فوٽ) ۽ جي جوڙو وهندو ته ڊيگهه ست هٿ (ساڍا ڏهه

فوٺ). لٺ ۾ ڪنڊي يا ٻيڙ جي هوندي. نار جي لٺ ڏينگي ڪان اڳتي جَهلڻ تي بيهندي. ’جهلڻ‘ مان ڪانءُ واري ڪاٺي نڪرندي جنهن تي ’پاڙچ‘ جو هڪ پاسو بيهندو (ٻيو نيساري تي بيهندو).

● نار جا قسم

نندي يا وڏي هجڻ جي لحاظ سان، نار جا نالا جدا جدا آهن.

— جهالارُ: وچولي سنڌ جي ڏاکڻي پاڱي ۾ توڙي هيٺ لاڙ ۾ ’نار‘ هميشه کوهه تي چڙهي. مٿي اتر ڏانهن’نار‘ عام طرح کوهن تي هئا پر سانوڻيءَ ۾ جهجي وهندڙ پاڻيءَ تي به هوندا هئا. اهڙي نار کي ’جهالار‘ چئبو جيڪو اصل ۾ ’جالار‘ آهي، يعني جتي پاڻي گهڻو يا جالارو هجي. وهندڙ پاڻي تي اهڙو نار به هُرلي وانگي ٻاڙوڏو يا لانگڙيو هوندو. لانگڙيو نار، سياري ۾ ڍند يا ٻوگهڙ تي چڙهندو جڏهن پاڻي گهڻو هيٺ هوندو. ٻوگهڙ، يعني ڪچي ۾ درياءَ جا چڏيل اونها واهڙ. اهي نار سپ ٻن چڪرن لٺ ۾ ڏينگن وارا.

—— جُنگ. کوهن وانگر، چڙيي وهندڙ پاڻيءَ تي به ٻه نار هوندا ته اهو نار جنگ سڏجي، جنهن جو ٻيو نالو ’ٻه-نارو‘؛ ٽي نار هوندا ته ٽه نارو. انهن کي ٻهڙ ۾ ٽهڙ به

چوندا. ڳوٺ جان محمد عباسي (تعلقو گنبٽ ضلعو خيرپور) ۾ معلوم ٿيو ته اتي ڪنهن ’چونارو‘ چاڙهيو يعني چار نار چاڙهيا. ’کوه‘ به جيڪڏهن موڪرو هوندو ۽ ان تي به ڏينگها چاڙهبا ته اهو به ’جنگ‘ چئبو.

—— ٺُمُ: اهو نار جنهن جي ٻنهي چڪرين جي بناوت ۾ ڪُٻن (قبن) ۽ ونگن بدران ارا هوندا جن جو نالو ’ڳوڙها‘ جيڪي ٿالهي يا سرينهه جا؛ وچين ڪاٺي جنهن مان ڳوڙها سا ٿلهي ٿيندي، ۽ ’ٺم‘ نالو انهيءَ ڪاٺيءَ جو آهي. ٺم نار ٿوري خرچ وارو، پر پاڻي گهٽ ڪڍندو.

—— ٻيهڙ: به نار، جن جي هڪ صورت اها جو هڪڙو هيٺ ۽ ٻيو ان کان مٿي. هيٺيون پاڻي ڪڍندو جيڪو وري مٿيون ڪڍندو. اڳ سانوڻي ۾ جڏهن درياءَ ۾ گهڻو پاڻي هوندو هو ته سياري ۾به گهڻو پاڻي چڙهي ويندو هو ۽ ڪچي ۾ گهڻيون ٻيهڙون چڙهنديون هيون..

—— گاڏهو نار: اتر سنڌ ۾ پچا ڪندي نالو معلوم ٿيو پر بناوت بابت چاڻ ڪانه ملي.

● کوه جي موڪرائي

کوه تي نار جي ڏينگي جي وڏي يا ننڍي هجڻ، يا کوه تي جنگ (ٻن ڏينگن) چاڙهڻ جو مدار کوه جي قطر يا موڪرائي تي آهي. اڳ ماپ جو ماڻ هٿ يا نري هو جيڪو برابر هو ڏيڍ فوٽ جي.

ـــ هڪ ننڍي نار وارو عام ننڍو کوھ، قطر ۾ ست هٿ (يعني ساڍا ڏھ فوٽ) ٿئي. ننڍي ۾ ننڍي نار لاءِ، گهٽ ۾ گهٽ قطر واري کوھ بابت هڪ وڏي تجربي ڪار کوهاري محمد عثمان ڪلهوڙي [(1)](#) ٻـــڌايو ته هن چار هٿ موڪرو (6 فوٽ قطر وارو) کوھ ٺاهيو ۽ ان تي ننڍي ۾ ننڍو نار چاڙهيائين پر نه وڙهو جو لوٺيون پڇن پيون. چيائين ته پنج هٿ موڪري (قطر ساڍا ست فوٽ) ۾ ٻه لوٺيون پڇنديون. معلوم ٿيو ته خيرپور ضلعي ۾ ڪن جاين تي ننڍي ۾ ننڍي نار وارا کوھ قطر ۾ ڇهه هٿ (9 فوٽ) يا ساڍا ڇهه هٿ (پوٽا ڏھ فوٽ) هئا. دادو ضلعي ۾ کوھ ڇهه هٿ هئا، جن تي ننڍي ڊينگهي وارو نار چڙهندو هو جنهن کي پيراٺو چيائون.

ـــ گهٽي پاٽي ڪٽڻ لاءِ، وڏيڪ موڪرا کوھ کنيائون ته جيئن انهن تي وڏا نار يا ٻٽا نار (جنگ) چاڙهي سگهجن. معلوم ٿيو ته کوھ ستن هٿن مان وڏائي اٺ هٿ (12- فوٽ) ڪيائون جنهن تي ٻه ننڍا نار (ننڍن ڊينگن وارا) چڙهي سگهيا، پوءِ وڏائي نوهٿ (ساڍا 13 فوٽ) ڪيائون [(2)](#) ته وڏيڪ وڏا ٻه نار چڙهيا؛ اجان ٻه قطر وڏائي ڏھ هٿ (15 فوٽ) ڪيائون، جنهن تي ٻه وڏا شاهي نار چڙهي سگهيا. تعلقي گمبٽ جي ڳوٺ جان محمد عباسي ۾ معلوم ٿيو ته اتي وڏي ۾ وڏو کوھ بارهن هٿ

(18 فوٽ) هو جنهن تي وڏن شاهي ڍينگن وارا به نار چڙهيا. پر کوهه جو قطر فقط اٺ ٿي وڌايائون جتي هيٺ پاڻي گهٽو ٿي مليو. جتي هيٺ جر جو پاڻي گهٽ هوندو اتي عام طرح کوهه جو قطر ست هٿ جنهن تي وڏي ڍينگهي وارو هڪ نار چڙهندو، يا ٻن ننڍن ڍينگن وارو جنگ چڙهندو.

● نار جي چڪرن ۾ ارن جو حساب

ننڍي نار جو ڍينگو ننڍو هوندو ۽ وڏي نار جو ڍينگو وڏو. وڏي ڍينگي لاءِ چڪر وڏي ٿيندي ۽ ان ۾ آرا به وڌيڪ ٿيندا. نار ڪيترو وڏو آهي ان جو حساب وڏي چڪر (نَر چڪر) ۽ چُوهِي واري ننڍي چڪري ۾ اَرن جي تعداد سان ڪڍائون ۽ نارن کي به انهن نالن سان سڏيائون. جئن ته:

—— ’چوڏهيو‘، جنهن جي چڪر ۾ 14- ارا، چڪري ۾ 14- ارا، 14 جوڙا اوپارا، جن تي 14 ڦرهيون، جن جي مٿان 14 ونگون، هي هو عام رائج ننڍو ايٺ يا نار.

—— ’ڪوڏاري وارو ايٺ‘ يا نار (ڳوٺ پٽي، تعلقو ضلعو خيرپور) سورهيو يا ارڙهيو، يعنيٰ مٿين چڪر ۾ 16 يا 18 ارا ۽ چوهي واري چڪري ۾ به 16 يا 18 ارا.

—— سترهيو: جنهن جي چڪر توڙي چڪري ’سترهي‘ (17 ارن واري)

— ارڙهيو: جنهن جي چڪر توڙي چڪري ’ارڙهي‘ (18 ارن واري)
— ويهو، جنهن جي چڪر کي ويهہ آرا ۽ چڪري کي به ويهہ آرا. معلوم ٿيو ته گنبٺ تعلقي ۾ نار اڪثر ويها هئا.
— چوويهو، جنهن جي چڪر ۽ چوهي هرهڪ کي 24 ارا. خيرپور ضلعي ۾ چوويهو به عام هو.
— ’ٿُم‘ جي ارن جو تعداد ٿُم واري ڪاٺيءَ جي ٿولهہ تي هوندو. گهٽ ۾ گهٽ 22 ۽ وڌ ۾ وڌ 28. عام طرح 24 يا 26 ارا.

● اوپارن جو حساب

نار جي ايٺ يا ڍينگي جي وڏي هجڻ جو حساب اوپارن جي ڳاڻيٽي سان به ٿيندو. چوندا ته نار جو ايٺ يا ڍينگو اناويهو يا ٽيهو آهن، يعني ته ان ۾ اناويهہ (14 ڍُنگ) يا ٽيهہ (15 ڍنگ) اوپارا آهن.

ڏيڍو نار

گهٽ وقت ۾ گهڻي پاڻي ڪڍڻ لاءِ مٿين وڏي چڪر وارو ’ڏيڍو نار‘ ايجاد ٿيو. ميرپور ماٿيلي طرف معلوم ٿيو ته مدت (مدد) نالي وادي (لکِ جروار، تعلقو ميرپورماٿيلو) اتي پهريائين ’ڏيڍو نار‘ ٺاهيو، جنهن ۾ جوڳ (وهندڙ ڏاند يا اٺ) هڪ ڦيرو ڏئي ته ڍينگو ڏيڍ ڦيرو ڏئي. ان لاءِ مٿين

چڪر جا اَرا چڪريءَ جي ارن کان ڏيڍوڻا وڏايائون:
يعني ته چڪر جا ارا 24 ڪيائون ۽ چڪري جا 16.
پيٽو نار
ان کانپوءِ وڏي شاهي چڪر وارو 'پيٽو نار' ايجاد ٿيو
جنهن ۾ مٿيون چڪر هڪ ڦيرو ڏئي، ته هيٺان چڪري
به ڦيرا ڏئي ۽ ڍينگهي کي به به ڦيرا ڏياري. ان لاءِ چڪر
۾ ارن جو تعداد پيٽو رکيائون: يعني ته چڪر جا ارا 22،
24 يا 28 ته 'چڪري جا ارا 11، 12 يا 14. پڇاءِ تي
معلوم ٿيو ته خيرپور ضلعي ۾ اهڙو پيٽو نار ڳوٺ
'پٽي'(هاٽي تعلقو ڪنگري ضلعو خيرپور) ۾ موجود هو.
● هُرلي يا نار ۾ وَهڻ لاءِ گهربل جوڳون
اهي جانور (ڏاند ۽ اٺ) جيڪي هاريءَ کي کيتي لاءِ
گهربل آهن تن کي 'هَلٿَ' چئبو: 'هلٿ' ۾ هرلي يا نار
ڪاهڻ وارا توڙي هرن ڪاهڻ وارا جانور شامل آهن،
پر اهي ڏاند يا اٺ جيڪي خاص طرح هرلي يا نار ۾ وَهن
تن کي 'جوڳون' چئبو (واحد 'جوڳ' ۽ جمع جوڳون).
'جوڳ' جي لفظي معنيٰ ڪشالو، پر کيتيءَ جي لحاظ
سان هُرلي يا نار ڪاهڻ وارو ڪشالو. اصطلاحي معنيٰ،
هڪ اٺ يا هڪ يا ٻه ڏاند، جيڪي هُرلي، ائٺ يا نار ۾
ٻن پهرن تائين وَهن. هرلي ۾ هڪ ڏاند جيڪو ٻه پهر
وهي، ۽ نار ۾ هڪ اٺ يا ٻه ڏاند جيڪي ٻه پهر وهن سي

هڪ جوڳ برابر آهن، يعني ٻه ڏاند جيڪي گڏ وهن سي هڪ جوڳ ڪري ليکبا. معلوم ٿيو ته ڪي اهڙا ڀلا ڏاند به هئا جو اڪيلو نار ۾ وُڙها ۽ اڪيلو جوڳ ڏنائون. دادو ضلعي ۾ عام طرح نار ۾ هڪ ڏاند وهندو هو.
جوڳ جوٽڻ يا جوڳ ٻڌڻ، يعني هرلي يا نار ۾ وَهڻ لاءِ ڏاند يا اٺ کي هرلي يا نار ۾ ٻڌڻ؛ 'جوڳ مَٽڻ' يعني ٻن پهرن تائين وهڻ بعد وَهندڙ ڏاند يا اٺ کي ڇوڙي ٻيو ڏاند يا اٺ ٻڌڻ. هرلي يا نار ۾ هڪ جوڳ جي وهڻ جو مدو ٻه پهر؛ ڏينهن جو سج اڀرئي کان ٻن پهرن تائين ۽ وري ٻن پهرن کان سج لٿي تائين، رات جو پهريون وارو آڌيءَ تائين ۽ ٻيو سج اڀرئي تائين. هاري اهو تخمينو چنڊر جي اڀرڻ ۽ لهڻ يا ڪنهن تاري کي ڏسي ڪندا هئا ته جوڳ ٻڌڻ وقت تارو ڪٿي هو ۽ پوءِ ڪيترو مٿي چڙهيو.
سانوڻيءَ جو جڏهن ڏينهن وڏو هوندو تڏهن نار ۾ ٽي جوڳون سڄو ڏينهن وهنديون، هر جوڳ ڏينهن جو ٽيو حصو وهندي؛ رات ننڍي هوندي انهيءَ ڪري رات جو ٻه جوڳون وهنديون؛ صبوح واري جوڳ وري سنجهي ۾ ٻڌبي ۽ ٻن پهرن واري وري پوئين رات ٻڌبي. وڏي عمر جي هڪ وڏي تجربيڪار مير خان ٻنڀري (خيرپور رياست، شهر هگورجا کان اوڀر سندس ڳوٺ هو جتي

راقم ساڻس مليو) چيو ته سانوڻيءَ جي وڏي ڏينهن ۾ ٽن جوڳن جي وقت جو حساب هن طرح ڪندا هئا جو

- پاڻ جيڏو پاچو ٿيو ته ڏينهن جو هڪ پهر پورو ٿيو،
- ان ڪانپوءِ اهو پاچو ٽيون حصو ماربو (گهٽبو) ته 'ٽِهاڳ' ٿيو، يعني ته ٽيون حصو ڏينهن گذري ويو ۽ جوڳ مٽيندا.

نار لاءِ همت پريي هاريءَ جون چار جوڳون هونديون ته جئن اٺ ئي پهر نار وهي.

جُنگ يا ٻه- ناري لاءِ وڏيڪ جوڳون گهربل هيون. چوندا ته 'جنگ اهو چاڙهي جنهن وٽ ڇه جوڳون هجن.' هرلي يا نار ۾ وهندڙ سنڌ جا ڏاند ۽ اُٺَ ايترو ته سڪي ويندا هئا جو اکيون ٻڏل هونديون هيون ته به پڙَ (جي گولائي) ۾ پوري پريل وڪ سان وهندا هئا، ۽ ايترو ته ذهن وارا هئا جو چڙ انهن جون وکون ڳڻيل هيون جو اکين ٻڏل هوندي به، هر ڦيري تي، نار جي لٺ جي مٿان وڪ وڏائي رکندا هئا ۽ ٿابڙندا نه هئا.

- هُرلي ۽ نار تي آبادي

هُرلي يا نار تي آبادي جو مدار پاڻيءَ تي، جوڳن تي ۽ هاريءَ جي پنهنجي همت تي هوندو؛ جي پاڻي گهٽو آهي، جوڳون موجود آهن ۽ هاري همت پريو ته لاڙ ۾ چُڙيي درياهي پاڻي تي هُرلي تي ڪتيءَ ۾ ڇه ايڪڙ (12

جريب) آباد ٿيندا هئا، جن مان ٻه ٽي پاڳا وونئڻ ۽ ٽيون پاڱو ٻاجهري ٿيندي هئي. اتر ۾ ڇُڙيي پاٽيءَ تي توڙي ڪوهن تي گهٽو ڪري نار هوندا هئا. عام طرح ڏاندن جي هڪ جوڙي سان ڪتيءَ ۾ اٺ جريب (چار ايڪڙ) آباد ٿيندا هئا. ربيع ۾ ڪوهن تي ٽي جريب ڪڻڪ يا ٻاچي ٿيندي هئي. پر جي هاري همت پريو ۽ جوڳون موجود جو رات ڏينهن اٺ ئي پهر نار وهي ته پوءِ ڇڙيي پاٽيءَ تي 25 يا ٽيهه جريب به آباد ٿيندا هئا؛ عام طرح ٻارهن ايڪڙ جوئر ۽ ربيع ۾ ڏهه ايڪڙ ٻاچي. هن وقت (2006ع) دادو ضلعي ۾، لوهي نار تي ويهه پنجويهه ايڪڙ (پنجاهه جريب) يا اجان وڌيڪ آباد ٿين ٿا.

براج واهن کان اڳ، هرلا ۽ نار آبڪلائي ۾ وهندا هئا جڏهن درياءَ ۾ پاڻي جو ايڏو وڏو چاڙهه هوندو هو جو پاڻي پاسن کان اٿلي ڪورن ۽ واهن ۾ پوندو هو؛ وڏن واهن مان اڳتي ڪڙيا نڪرندا هئا ۽ ڪڙين مان واهيون، ڪَسيون ۽ ڳُجهون جن تي هرلا ۽ نار چڙهندا هئا. ننڍن واهن، ڪورن، ڪڙين ۽ ڪسين جي کاٽي ۽ صفائي آبادگار پاڻ ڪندا هئا. آبتون ۽ ونگارون ٿينديون هيون ۽ گڏيل همراهي وارو سماجي نظام هو جڏهن (جون مهيني ۾) درياءَ چڙهندو هو ۽ ٽن مهينن تائين هُرلن ۽ نارن لاءِ پاڻي موجود هوندو تڏهن گهٽي ۾ گهٽي آبادي ڪرڻ لاءِ

وڏي محنت ۽ ڪوشش ٿيندي هئي. جڏهن درياء (سيپٽمبر مهيني ڌاري) لهندو هو ۽ واهن ۽ ڪڙين ۾ به پاڻي گهٽبو هو ته ساڳئي ڪڙيي تي، منڍ کان چوٿيءَ تائين جيڪي هرلا هوندا هئا سي واري سان وهندا هئا. لاڙ جي رواج موجب، ڪڙيي جي مٿين اڌ ۾ منڍ وارا هرلا ٽي ڏينهن وهندا هئا ۽ پوءِ هيٺين اڌ وارا هرلا ٽي ڏينهن وهندا هئا. اهو ’وارو‘ هو جيڪو پاڻيءَ جي شروعاتي گهٽتائي ۾ ڪندا هئا. جڏهن پاڻيءَ جي پڇاڙي واري گهٽتائي ٿيندي هئي ته ڪڙيي جي منڍ کان پوڇڙيءَ تائين هر هرلو هڪ پهر وهندو هو. اجان وڌيڪ گهٽتائي سان اڌ پهر يا اجان به گهٽ وقت وهندو هو. چوندا هئا ته: ’وارو‘ ويو هاڻي ’سانگهارو‘ لڳي ويو آهي. اهو اصطلاح، پاڻيءَ جي آخري گهٽتائي وقت هُرلن جي ٿوري وقفي لاءِ وهڻ تان پيو. شاهه صاحب پنهنجي هڪ بيت ۾ چيو ته:

سورن سانگهارو، ڪڏهن تان ڪونه ڪيو
آيل! اوپارو، تِـــهان ئـــي تار وهـــي.

● هُرلي ۽ نار جي آبادي ۾ ونڊي پتي

سنڌ ۾ هُرلي يا نار جي ٺاهڻ، وهائڻ، آبادي ڪرڻ ۽ آبادي کڻڻ وارو ماحول سماجي رهيو آهي. هرلو يا نار هڪ وڏي ڪارج واري مشين هئي، جنهن کي ڪاريگري توڙي ڪاروباري لحاظ سان هلائڻ لاءِ سماجي نظام جي

ضرورت هئي. سنه 1932ع ۾ براج واهن کان اڳ واري دور ۾، زمين جي مالڪ ۽ زمين کي آباد ڪندڙ کان سواءِ واڍا، ڪنڀار، لوهار ۽ موچي سڀ هرلي ۽ نار کي هلائڻ ۽ ان تي ٿيندڙ آبادي ۾ اميدوار ۽ ڀتيار هئا.
نار جي بناوت ۾ ’نار‘ ۽ ’قبا‘، ان جو ماڻ ’ڪاسو‘، زمين جي ماپ ’جريب‘ ۽ خاص طرح زمين آباد ڪندڙ ’هاري‘ ۽ ’مجيري‘ نالا سنڌ ۾ عرب اسلامي دور جا يادگار آهن جن سان سنڌ ۾ زرعي ترقي جي تاريخ هڪ هزار سال کان اڳ شروع ٿئي ٿي. زمين کيڙيندڙ لاءِ ’هر‘ مان اسم فاعل جي وزن تي لفظ ’هاري‘ بنيو (جئن ٻيا فاعل ساري، جاري، ساري ڪاري وغيره) ۽ اهو خاص طرح منصوره ۽ ان کان هيٺ لاڙ ۾ وڌيڪ رائج ٿيو جئن اڄ تائين آهي. مٿي اتر سنڌ ۾ ڪڙمي، راهڪ وغيره وڌيڪ استعمال ۾ رهيا. لفظ ’مجيري‘ شايد اجاره دار لاءِ استعمال ٿيو، يعني جنهن کي زمين آبادي لاءِ اجاره تي (مقرر رقم عيوض) ڏجي. وقت گذرڻ سان انهيءَ رواج هيٺ، ’هاري‘ ۽ ’مجيري‘، يعني ٻني جو ڪم ڪندڙ ۽ ان ڪم لاءِ خرچ پکو ڪندڙ ۽ سنڀاليندڙ، جو گڏيل ڀائيواري سلسلو رائج ٿيو. ڪن حوالن مان معلوم ٿئي ٿو ته سنڌ ۾ مغليه دور کان وٺي زمين اجاره سان گڏ مالڪاڻي تي به ڏني وئي، ۽ زمين جو اجاره دار

(مقاطعي وارو) يا مالڪاڻي حق وارو مجيري ٿي ويو. پر ويندي ٽالپورن جي دور تائين، زمين ”جيڪو ڪيڙي سو آبادي ڪٽي“ واري اصول کي ڪجھ نه ڪجھ مڃيو ويو. ٽالپورن جي دور ۾ جيڪڏهن ڪو هاري غيرآباد زمين جهنگ وڍي نئين نَهورَ زمين ڪڍي آبادي ڪندو هو ته پهرئين سال جي پيدائش سڄي هاري جي هوندي هئي. اڳتي لاءِ به پيدائش جا ٻه حصا هاري کٽندو هو ۽ سرڪار کي هڪ حصو يعني ٽيو حصو ملندو هو. اها ’ٽه سَمي بٽئي‘ خيرپور رياست ۾ پاڪستان جي وقت تائين قائم رهي. ايريي يا مقاطعي جو رواج ڪونه هو. ’داڻ بندي‘ موجب جنس جو حصو حڪومت کي ملندو هو. ڍل ڪانه هئي. انگريزن سڀ زمين حڪومت (State) جي ملڪيت ڪئي ۽ مالڪاڻي (مالڪي) جي حق ڏيڻ جو اختيار حڪومت وٽ ٿيو. زمين کيڙيندڙ هاري جو ڪو حق باقي نه رهيو. ان نئين نظام ۾ زمين جو مالڪ ئي ’مجيري‘ ٿي ويو.
هرلي ۽ نار تي آبادي لاءِ آبت يا ونگار ۽ پيدائش ۾ ونڊين پتين جو وهنوار ماضيءَ ۾ سنڌ جي سماجي زندگي جو هڪ اهم نشان هو. هاري کي وڏي اهميت هئي. چوندا هئا ته ”هاري جوهري آهي.“ جو هو پنهنجي ذهن، چاڻ ۽ تجربي سان زمين مان پيدائش جو جوهر ٿو اُپائي.

هُرلي يا نار جي اڏاوت، جوڳون ۽ هَلث ۽ زمين جي آبادي لاءِ ذميوار هاري هو. ڪم ۾ ساٿس گڏ ٻين جو پائيوار ٿيڻ، خرچ پرڻ ۽ پيدائش ۾ ونڊي پتي ڪٽڻ لاءِ هيٺيان اصول عمل ۾ آيا جيڪي گذريل ويهين صدي ۾ براج واهن کان اڳ تائين سنڌ ۾ هلندا آيا.

● ڪو هاري نار يا جوڙو ٻئي کان 'پانياري' (ن غنو) تي (مقرر رقم ڏيڻ تي) وٺندو هو.

—— ڪتي جي فصل لاءِ، مهرو ۽ چڪر يا لَٿ ۽ چڪري پانياري تي وٺندا هئا. گنبٽ تعلقي ۾، عام طرح پانيارو جملي ڇهه روپيا هوندو هو، پنج روپيا چڪر ۽ چري جا ۽ هڪ روپيو لٺ جو. پانيار تي اهي ٿي اسم وٺبا هئا، باقي ڍينگهي ٺاهڻ لاءِ هرڪو هاري سڄو ٻائڙ جهنگ مان پاڻ وڍي آڻيندو هو. (ٻائڙ معنيٰ ڍينگهي جو ڪاٺ). بعضي ڍينگو به پانياري تي وٺبو هو جنهن جو عيوضو ويهه، ٽيهه يا چاليهه روپيا هو.

● هڪ نار ۾ ٻه هاري پائيوار ٿيندا هئا ته هرڪو واري سان پنهنجون جوڳون جملي چار پهر وهائيندو هو ۽ ان پاڻيءَ سارو پنهنجي ٻني کيڙيندو هو.

● هڪ هاري وٽ نار هو ۽ ٻئي وٽ جوڳون، ته پائيوار ٿي ٻني ڪندا هئا.

● ڪنهن غريب هاري جنهن وٽ پنهنجو نار نه هوندو هو، سو پنهنجو جوڙو ٻئي هاري کي لِچَ تي ڏيئي (ونڊي پتي يا مقرر رقم تي ڏيئي) پاڻ وڃي هنائين ٿيندو هو.
تڏهن پهاڪو مشهور ٿيو ته:
”پاڻ هنائين جوڙو لچن تي“
● ونڊي پتي جو وهنوار
هرلي يا نار ۾، هڪ ڪان وڌيڪ مڙسن يا جوڙن جي ڪمائي ۾ ونڊي پتي جو وهنوار مقامي طور رسم مطابق مقرر پئي ٿيو يا تبديل ٿيندو رهيو. هيٺيان دستور رائج رهيا.
—— زمين جي مالڪ کي بٽئي ڏيڻ ۽ ٻئي خرچ پکي لهڻ بعد صافي پيدايش ۾ جملي پائيوارن جي ونڊي پتي جو حساب مقرر ٿيو ان پائيواري ۾ ڪم ڪندڙ مڙس ۽ جوڙا (ڏاندن جا) شامل ڪيائون.
—— هڪ ونڊي جوڙي جي ۽ هڪ ونڊي مڙس جي (جيڪو پاڻ ڪمائي) مقرر ٿي.
—— نار ۾ (خيرپور طرف) ڇهن ونڊين جو رواج عام ٿيو. يعني ٽي ڪم ڪندڙ مڙس جون ۽ ٽي جوڙن جون (يا جوڳن جون جن ۾ اٺ شامل).
—— جملي خرچ ونڊين مطابق ورڇي رکيو ويو جنهن موجب ٻج خرچ، پانيارو (مسواڙ)، لاپو (مقاطعو) مڙس ۽

جوڙا پريندا، باقي ڪنڀار، لوهار، موچي يا حجم کي جيڪا وَل ڏبي سا هاري پريندو.

ـــــ جيڪڏهن ڪنهن ٻئي کان جوڙو لچ تي ورتل هوندو ته هڪ پوري پتي يا سڄي ونڊي ان جوڙي کي ملندي، جيڪڏه هڪ ڏاند هاري کي پنهنجو هوندو ۽ هڪ ٻيو لچ تي ورتل هوندو ته ان کي چوٿين پتي ملندي؛ يعني هڪ سڄي پتي (ٻه اڌ) هاري جي، اڌ پتي سندس ڏاند جي اهي ٽيا ٽي حصا، باقي اڌ باقي يعني سڄي پيدايش ۾ چوٿين پتي يا چوٿون حصو لچ تي ورتل ڏاند جو.

ـــــ لاڙڪاڻي (نصيرآباد) طرف، ونڊي پتي واري يا پائيواري کان الڳ ’وَري‘ جي رسم هئي. مثلاً: چوندا ته: ”تنهنجي منهنجي وَرِي آهي، هڪ ڏاند منهنجو، پنج ڏينهن تون وهائجان ۽ پنج ڏينهن مان وهائيندس.“ اها ذري جي رسم عام رائج هئي ايتري قدر جو سگهڙن اهو نالو ڳجهارتن ۾ آندو. ليلان وري وري ٿي ڪونئرو کان هار ونڻ آئي جنهن تي ڳجهارت:

ڏيٽي: نالو توکي ڪڙمڪي اچين ٿيون.
(نالـــو نانـــــڪ ڪڙمـڪـي وري)
پڇٽي: نا نڪ توکي جـــو وري اچـــين تــون

(1) راقم به پيرا شام (Syria) جي شهر ’حما‘ ۾ ’ناعوره‘ جي ساخت ۽ وهڪ جو معائنو ڪيو.

(1) محمد عثمان پٽ بهاول ڪلهوڙو، عمر نوي سال يا مٿي، وڏي عمر وارو (پاڻ چيائين ته هڪ سئو سال) اصل ويٺل سن- ساوڙي) ان سان ڳوٺ بسيرو (تعلقو فيض گنج) ۾ 25/24 تاريخ سيپٽمبر 1989ع تي محترم شرف الدين راڄپر جي اوطاق تي ڪچهري ٿي. وڏو تجربي ڪار کوهارو، کوھ ٺاهي ۽ کوهن جا چڪ ٺاهي ۽ لاهي.

2) (15 ڊسمبر 1987ع تي، ڳوٺ رفيق مهيسر (ضلعو خيرپور) لڳ هڪ پراڻي کوھ جو قطر ماپيوسون ته تيرهن فوٽ ٿيو. نبي بخش.

خواجه خضر ۽ مهتر الياس

سنڌ ۾ خواجه خضر ۽ مهتر الياس جون ڳالهيون هلندڙ هيون، ۽ ڪچهريون ڪندي ڪنهن نه ڪنهن سگهڙ وٽان ڪا ڳالهه نڪرندي هئي. سنڌ ۾ درياءَ کي خواجه خضر سڏيائون. روهڙي لڳ درياءَ جي وچ ۾ خواجه خضر جو آستان (پيٺ) آهي ۽ اتي جا مجاور ’خواجائي‘ سڏجن.

ـــــ عام خيال اهو ته حضرت خضر ۽ حضرت الياس ٻئي الله جا پيارا آهن ۽ ٻئي ڀاءُ آهن، خواجه خضر وڏو ۽ مهتر الياس ننڍو.

ـــــ خواجه خضر رهي بحر ۾، دريائن ۽ سمنڊن ۾، ۽ مهتر الياس برن بيابانن ۽ مقامن ويرانين ۾. ٻئي گهڻي وقت کان فراق ۾ آهن ۽ هڪٻئي سان ملڻ لاءِ مشتاق. عام خيال ته ”درياءَ ۽ مقام جو ميلو آهي.“ يعني پاڻ ۾ ميل ملاقات لازمي آهي، انهيءَ ڪري درياءَ ويجهو آيو ته مقام کي ضرور پائيندو.

ـــــ درياءَ زمين کي پائيندو ۽ پائيندڙ هيڏانهن هوڏانهن پڪون ڪيرائيندو ته چوندا اهو خواجه خضر آهي جيڪو پائي پيو، ڦيرا پيو ڏئي، سو مهتر الياس کي ٿو ڳولي.

ـــــ خواجه خضر ۽ مهتر الياس زنده جاويد آهن ۽ دوتار (نکٿ) واري رات پاڻ ۾ ملن ٿا. ان رات جي زال مڙس گڏيا ته ڀار بخت ۽ وڏي حياتي وارو ٿيندو. سڪندر بادشاهه جي ماءُ کي ان رات پسڻ پيا پر مڙس کي نه اٿاريائين ۽ پوءِ وڏو ارمان ڪيائين. پوءِ خواجه خضر ۽ مهتر الياس خواب ۾ آيس ۽ چيائونس ته ”تنهنجي پٽ کي رءِ ۽ زمين جي بادشاهي ملندي.“

ـــــ مهتر الياس کي برن بيابانن ۽ مقامن جي بادشاهي مليل آهي چوندا ته: سفر ۾ ڪنهن سڃي شهر ۾ رات پوي ته شهر ۾ نه سمهجي جو سڃي شهر ۾ جن ٿا رهن؛ مقام ۾ مهتر الياس جي پناهه ۾ وڃي سمهجي.

ـــــ درياءَ ۽ سمنڊ خواجه خضر جي بادشاهي ۾ آهن. وڻجارا جيڪي سمندرين پار واپار تي ٿي ويا تن لاءِ ميين شاهه عنايت خضر پير کان دعا گهري هئي ته:
خضَر پير خدا جو مانَ موٽائي تن
ـــــ چوندا ته مهتر الياس بر جو بادشاهه آهي. رڻ ۾ اُڃ وارو ٿي پيرا مهتر الياس کي پڪاري جان تي شوڪاري ته اڃ مائي ٿيڻديس.
ـــــ خواجه خضر، درياءَ ۽ سمنڊر ۾ منجهندڙ ٻيڙياتن (ٻيڙين وارا) کي سنئين رخ تي هلائي ۽ مهتر الياس موڙهن کي بر بيابان ۾ گس لائي. عام خيال اهو ته مهتر الياس منجهندڙ کي ماڻهو ٿي ٿو ڳڌجي ۽ راهه ٿو ڏيکاري. مٿيان محض گمان آهن پر بعضي ڪي سچا ٿا نڪرن، جنهن جو ذاتي تجربو هيٺ بيان ڪجي ٿو.
ٿرپارڪر ضلعي جي تعلقي چاڇري ۾، ڳوٺ راوت سر ۾ ڳڏريل 20- صدي جي شروع ۾ (يا اڃان اڳ) مولوي عبدالحق چانڊيي هڪ مڪتب قائم ڪيو جيڪو وڏي وڏو مدرسو ٿيو، جنهن مان ڪيترائي دستاربند عالم فاضل ٿيا. ٿر جي ريگستان ۾ هن درسگاهه جي ڪاميابي هڪ وڏو ڪارنامو هو ۽ مون کي خيال آيو ته آءٌ سر زمين تي وڃي هن درسگاهه بابت وڌيڪ احوال هٿ ڪريان. ان لاءِ اسان پنهنجي يار محمد رحيم راهومي (عيداڻي، تعلقو

چاچرو) کي اطلاع ڏنو، جنهن چيو ته: او هان اچو ته گڏجي هلون، رات هلي ’تڙ درس‘ ۾ رهنداسون ۽ صبوح جو راوت سر هلنداسون. انجام تي عمرڪوٽ مان چاچري پهتاسون ۽ اتان اڳتي محمد رحيم سونهون ٿي هليو. البت دير ٿي وئي هئي ۽ سج واٽ تي لهي ويو. اونداهي ۾ اسان کي صحيح گس هٿ نه آيو. محمد رحيم وڏو سجاڳ سونهون آهي، پر چيائين ته رات جو جيپ جي روشني ۾ چوڌاري ڪجھ نظر نٿو اچي.

مون خوش طبعي ڪندي چيو ته رات آهي ۽ ريگستان آهي. حضرت الياس کي سڏ ڪريو ته گس ملي. ايئن هيڏانهن هوڏانهن هلندي ڪچ وقت گذريو، آخرڪار سمهاڻي ڏاري پري کان سامهون گهرن ۾ ڪا بتي نظر آئي. جيپ جهلي سون ۽ محمد رحيم لهي ويو ۽ وجي سڏ ڪيائين. گهران هڪ جوان مڙس نڪري آيو جنهن کان واٽ پڇيائين. ان چيو ته: ’تڙ دوس‘ واري واٽ هي آهي ۽ ’راوت سر‘ ۾ ته اوهين بيٺا آهيو! هو محمد رحيم سان گڏيو آيو ۽ اچي اسان سان مليو. مونکي خيال آيو ته عام گمان موجب بيابان ۾ حضرت الياس ئي گس لائيندو آهي سو ان جوان کان ذات نالو پڇيم: چيائين ته ٿيبو آهيان.

مون نالو پڇيو:

چيائين ته الياس!

عشق الائي چا؟

(بخشل فقير جو سوال ۽ عبدالرحمان معرفاڻي جو جواب)
صوفين سڳورن صديون اڳ عشق الاهي ۽ عشق حقيقي جا سبق پڙهايا ۽ پڻ مجازي عشق جي مام سمجهائي. عوامي سطح تي البت معاملو الڳ رهيو. راضي فقير لاشاري چيو ته: ”اج ڪلهه عشق ٽي قسم آهي: عشق مجازي، عشق مزاجي ۽ عشق جزا جي.“ اها 1937ع جي ڳالهه آهي. ان وقت ۽ ان کان اڳ، سنڌ جي سگهڙن ۽ سياڻن، عوامي سطح تي ڳرن ڳوڙهن مسئلن تي پنهنجا ويچار پئي ورجايا. 1950-1975ع واري عرصي ۾ راقم جڏهن جامع سنڌي لغات لاءِ لفظن ۽ اصطلاحن ۽ لوڪ ادب جي داستانن ۽ صنفن کي سهيڙڻ لاءِ سڄي سنڌ ۾ ڪچهريون ڪيون ته معلوم ٿيو ته ان وقت تائين سنڌ جي ڳوٺن ۾ ڪي وڏا سمجهدار ۽ سياڻا ماڻهو موجود هئا جيڪي تدبير ۽ تدبر ۾ ان وقت جي پڙهلين کان گهٽ مٿي هئا. معلومات جي سطح تي به ڪن سياڻن کي گهٽي چاڻ هئي. ڪن مسئلن ۽ معنائن تي سگهڙن سياڻن جا هڪبئي سان سوال جواب هلندڙ هئا. 1940ع ڌاري يا ڪجهه اڳ،

شهر جوهي جي سچاڻ سالڪ بخشل فقير مگڻهار
’عاشقن جي عشق‘ جي حقيقت معلوم ڪرڻ لاءِ، پنهنجي
هيٺئين ڪلام ۾ عام اشتهار ڏنو ته:
دل ڪسي ٿو، ڪونه ڏسي ٿو
آهي الائي ڪير!
1. جنهن کي خبر آ ته مونکي ٻڌايو
نام موليٰ جي اها ذات سڃايو
پورو پتو ڏسيو پير،
ملڪ ڪهڙو ٿس ڪاٿي وسي ٿو!
2. وير وزير هو ٿو ڪنبائي
دارا سڪندر شاھ دٻائي
آهي مثل جئن شير،
جنهن کي وڻي ٿو تنهن کي دسي ٿو!
3. بخشل ”بيچون“ چاڻي ٿو موليٰ
ڪين هلن ٿا هن سان حيلا
سو دل ۾ رهي ٿو دلير،
پرور بنا پيو ڪونه پسي ٿو!
(بي ”چون“ معنيٰ ”ڪيئن آهي يا ”ڪهڙو آهي“ چئي نه سگهبو)
ان جو جواب عبدالرحمان معرفاڻي چانديي (ويٺل جاگير
نواب غيبي خان) ڏنو جيڪو علم جي لحاظ سان عالم

فاضل مولوي هو، پر فڪر جي لحاظ سان فقيري خيال وارو سالڪ هو. پنهنجي هيٺين ڪلام ۾ بخشل ڪي جواب ڏنائين ته:

عشق جي ظاهر ناهي ذات
رڳو نانءُ نشان نشانبر نالو

1. اول ۾ عشق الله وٽ آيو، انت موليٰ ڪيو واحد وايو
ڳالهه ڳجهي ڏسو ڳوري ڳايو،
وائي ويڙهه سندي اٿس وات،
ڪين ٿري ڪري ڪنهن ڪون ٿالو
2. زير زمين آسمان نه هوڪو،
آدم حور حيوان نه هوڪو
ڪن فيڪون قرآن نه هو ڪو،
ته به برهه ڪهان اڳي اهڙي بات
اسم جنهن جو اڄ تائين آيو.

3. روپ شڪل نڪو رنگ تنهين جو،
عام نه عضوو انگ تنهين جو
ديس دڙي نڪو دنگ تنهين جو،
رکي رمز ٿڪي جت رات،
آٽي انهيءَ جي پيش ڪشالو

3. فوج جنگي نڪادست ڏُنالي،
ايڏي آ حشمت هــٿين آ خالي
عين عشاقن جي آهي آلي،
ريءَ ڪهي ٿو ڪاتي ڪات،
بڙڇي دست رکي نــڪي پالو

4. مردن تي آهي ميڙو تنهن جو،
شهر نه وستي ويڙهو تنهن جـــو
ڪير سهي سٿ جهيڙو تنهن جو،
سور ڏئـي ڏک ڏايا ڏات،
چال اها اٿس ڏس تون چالو

5. زن نه دختر زال تنهين کي،
ملڪ مڏي نـڪو مــال تنــهين کي
اهل نه آل عيال تنهين کي،
آهـــــــي هميـــــشه حـــيات،
سهرو ســس نه جنـهن کـــي سالو

7. عبدالرحمان انجامـــي مون سان،
هر هنڌ حضرت حامي مون سان
سوڙهه نه ڪندي سامي مون سان

طلب رکان ٿو تنهن جي تات،
پيچ پيو اٿم ناهـــيان پالـــهو.

مشاعرو

[سنڌ ۾ فارسي غزل مغليه دور ۾ شروع ٿيو ۽ ٽالپورن جي دور ۾ اوج کي پهتو. ان جي مقبوليت جي ڪري، هي صنف نئين ڪنوار وانگر سنڌي شاعريءَ جي صحن ۾ داخل ٿي. خليفي گل محمد ’گل‘ غزل جي هن ڪنوار جي فارسي پوشاڪ مٽائي ان کي سنڌي ويس ڍڪايو ۽ مير عبدالحسين خان سانگي ان کي صورت توڙي سيرت ۾ سهڻي سنڌي ڪنوار بنايو جنهن جي منهن مرڪائڻ ۽ مبارڪن ڏيڻ لاءِ سانگيءَ جا ساٿي تيار ٿيا. ان بعد سوين بيا ڇاڇي ماڇي ٿيا ۽ هر ڪنهن پنهنجي حال سارو واه واه ڪئي.
ان ڪاڄ کي وڏو عرصو گذري ويو آهي پر سنڌي غزل جي سينڌ سنوارڻ لاءِ ٻيو ڪو ’سانگي‘ جهڙو عاشق پيدا نه ٿيو آهي؛ نه فقط ايترو، پر سانگي جي ان اعجاز کي به پوري طرح نه پرکيو ويو آهي سواءِ ان جي جيڪي راقم

ڪليات سانگي جي مقدمي ۾ لکيو. سالن بعد وري هاڻي محترمه سحر امداد حسيني ”سنڌي شاعريءَ ۾ جديديت“ کي تلاش ڪندي (رساله ٽه- ماهي مهراڻ، سيارو 2005ع) سانگيءَ کي ڳولي لڌو آهي.
سانگي ڪان پوءِ غزل جي مقبوليت ايترو ته وڌي جو سڄي سنڌ مان، ڪيترن ئي ننڍن وڏن شاعرن غزلن جا مشاعرا شروع ڪري ڏنا. اهي غزل اخبار ’تعليم‘ ۽ ڪن ٻين مطبوعات ۾ شايع ٿيندا رهيا. اها سندن شوق ۽ عروضي مشق واري شاعري هئي جنهن مان سندن سنڌي ٻولي ۾ مهارت سان گڏ فارسي ۽ عربي جي ڄاڻ جو به پتو پوي ٿو. ان وقت گهڻا ته منجهائن پرائمري استاد هئا. ڀيٽ ڪجي ٿي ته ان وقت ۽ اڄ جي معيارن ۾ وڏو فرق نظر اچي ٿو!
سندس چيل غزل اهڙن ڪن مجموعن مان راقم پنهنجي شاگردي واري زماني ۾ اتاريا. اهو اتاريل ذخيرو ’مشاعري‘ جي عنوان سان يادگار طور ڏجي ٿو. سنڌي ’غزل جي ڪنوار‘ واري ڇڄ ۾، سانگي سان گڏ ٻيا به جيڪي ننڍا وڏا شريڪ ٿيا تن جا نالا وسري نه وڃن.
غزل مير عبدالحسين خان ’سانگي‘
حڪيم فضل محمد عباسي ’ماتم‘ جي پران چيل

آئـــي دلــبر جـــي ٿــيــم شـــادي ادا   منهنجي اڄ ٿـــي خانه آبادي ادا

دخـــترِ رُز جـــي نـــه بــازاري هجي   هوند قبوليان ان جـــي دامادي ادا

وامق و فرهاد ۽ مجنون ڪـئون پـوءِ   مون وسائي وِره جي وادي ادا

نئي آءٌ عاشق نئي اٿم معشوق ڪو   پــر آءٌ آهيان عشق جو عادي ادا

جنهن جو شيوو آهي آبادي ڪرڻ   سو نه گهرندو ٻئي جـــي بربادي ادا

مرتضيٰ مولا علي مشڪل ڪشا   منـــهنـــجو ٿيو هر حال ۾ هادي ادا

وه گـدا ڪـي يـاد آهــي ســا طـريق   جيڪا آهـي طـرز اسـتادي ادا

واه ’ماتم‘ بي گمان شيرين سخن   شاعــرِ خــوش حـــيدرآبادي ادا

دختر رز سان ڪيو ’ماتم‘ نڪاح   جلد ٿيــندو هــو بــه اولادي ادا

جي سچائي آه تـان يڪسان آه   دوســـتن جـــو داد بـيدادي ادا

لطف سان صـياد جـي انـدر قفس   وسري وئي بلبل کي آزادي ادا

سانگي ڏسندي ابروي خمدار يار

ســرتي گــذري تــيغ فــولادي ادا

***

غزل غلام محمد شاهه گدا

’ماتم‘ جي غزل جي پران چيل

دلبرن جــي عــين بيـدادي ادا — شائقن جي واسطي شادي ادا

چونه ان مجنون کي عاقل چوان — جنهن وسائي ورهه جي وادي ادا

درد بيشڪ درد جو درمان آهه — دربدر ٿي ڪيم فريادي ادا

ساقيا صهبائي گلــگون جو اياغ — ڏي پري تا خـط بــغدادي ادا

آءُ آهيان بِنت العنب جو آشـنا — ڪانه گهرجي مونکي ٻي شـادي ادا

مرغ دل در دام زلــف يار باد — ٿئي نه حاصل ان کـــي آزادي ادا

تيغ ابرو جي اشاري سان ڪهي — ڏس سندم دلبر جي جلادي ادا

ناقصن جو آهه گردون تي دمـاغ — ڪاملن جي آهي ڪســادي ادا

هوئي سدا برباد شڪلِ گـردباد — جو گهري ٿو ٻــئي جي بــربادي ادا

مون گدا بيڪس جو آهي دستگير — غوث اعظم شـاهه بغـدادي ادا

دين ۽ دنيا ۾ منهنجو شال ٿئي — واسطي حسنيـن جي هادي ادا

آهِ ’ماتم‘ مــنــهنــجو مونس باليقين — هردو آهــيون حيدرآبادي ادا

واه واه ان جو غزل هو بي بدل

هن زمين جي ان ڪئي آبادي ادا

* *

غزل مير صاحب مير امير علي خان خيرپوري (3-آگسٽ 1916ع)

بـــنـــد عــشــقــش آھ آزادي ادا
ســــڪ ســجــڻ جــي عين آبادي ادا

شوق معشوق ازل من جي مراد
پيا خــيــال آھــن مــڙئي بادي ادا

دختر رز سان ٿيو جنهن جو نڪاح
ان جي گهر ۾ آھ نت شادي ادا

پر اِها بنت العنب ناهي عروس
هــــي گهٽن مــــــڙدن جي آ مادي ادا

منجھ شريعت عقد ان سان نا روا
هــوءَ خباثت جـــي آهــي گادي ادا

جــنـــهن کي چـيــــو ام الخبائث مصطفيٰ
بن ڏي تنهن قحبہ جي دامادي ادا

واصـــلِ حـــق ٿـــــي بصـــدق دل تمام
حق سان هـــڪ ٿي حق ٿيندو هــــــادي ادا

لنو ۾ ان ليلي صفت جي رات ڏينھ
مثل مجنون وه وهـــي وادي ادا

احسن الجمي کي گهر ۾ آڻ تون
تا رَهــــئي نـــت خـــــانه آبـادي ادا

مرغ دل چون ديد دانه زير زلف
قيد ٿيو منجھ دام صياري ادا

پاڻ کي ان تيغ ابرو سان ڪهان
جنهن جو شيوو آھ جلادي ادا

طالــب عــشق طــبانِ پـــاڪ ٿـيو
بيون اٿئي سـپ شور افرادي ادا

ڪربلا کي ڪمترين وادي چون
بـي ادب آهــي سـخن بـــادي ادا

عاشقي ختم است برشاه شبير
جنهن سَنئي سر تيغ فولادي ادا

عاشـقن جــو آه هـــو هـــــادي ادا

عاشــقن جـو تاج سِر حضرت حسين   جنهن جي دل ۾ صدق بنيادي ادا
شاهه دين جي شان کي چاڙهي اُهو   ان جي در جو ڪلب قلادي ادا
آءٌ نــبي جـي آل جـو آهيان غلام   هــي ته آهـن شـعر جا عــادي ادا
’دوست‘ ۽ ’ماتم‘، ’گدا‘، ’عبدالحسين‘   منهنجي هي تصنيف آ سادي ادا
آءٌ اُنهن سان دم هــڻان ڪيئن شعر ۾   هــي آهــن سڀ حيــدرآبادي ادا
آءٌ آهيان ساڪن اتر جي ملڪ جو   اُن جو شــيوو آهه استادي ادا
شعر گــوئي ۾ آهن ڪامل عيار
آءٌ امير آهــيان علي جو مدح خوان
مونکي گهرجي ان جي امدادي ادا.

***

غزل آخوند عبدالقادر شڪارپوري ”بيدل“

عشق جي آڙاهہ ڪو نينهن نعرو نرڪري
جوان جولان گاهہ جو ڪم چا سگهي چوڪر ڪري
جوان جنگي جيتجي ويا ۽ ڪٽڪ ڪوڙين ڪروڙ
جــوش مان جابر جڏهن مــزگـــــان ڪنيو لشڪر ڪري
دل سندس فولاد آهي يا ته مر مرسنگ آهه
قد سندس ٿو شرمندو ڪي ســــــــــروَ ۽ عَر عــر
ڪـــري
من ڏسي مظلوم ڪـي ڪو ترس ٿئي بي ترس ڪي
ڪُوئي جانان ۾ هـــلج اي دل تون اکڙيون تر ڪري
وير جنهن واجهائيندو ويو وِيـر ويـندي واٽ ۾
چڱ ويو پالا هٽي ابـرن ڪي خود خنـجر ڪري
آب حيوان در لـبانش ليڪ ظلمات است زُلف
طالب آب بقا ظـلمات ڪان چـو ڏر ڪـري
واعظا ڏر چا ڏئي مونکي ڪنا قيامت جـــي ڪو
جي جـدائي ۾ سـهان ٿو مورچا مــحشر ڪري
درد مان دانهون ڪري آهون ڪري تنهن هئن چيو:
ماٺ موچاري گهٽي، هـي ذيان دل ۾ ذر ڪري
هـن درنگي دور ۾ زردار جــو سردار سو

ٿو سڏائي پاڻ کي جيڪي ڪري سو زر ڪري
ٿيو مهانگو اسب تازي وٽ ٺڪي ڪوٺي ڪريي
هاءِ يارو مره ديـــــنار ٿو اڄ خر ڪري
ڪوهريءَ کي قدر ڪهڙي جنس جوهر جي سندو
گوهري وٽ قدر قيمت ٿو ادا گوهر ڪري
در جواب من نگفته وائي خود مفـتون مانـد
پوءِ ڪيئن ’بيدل‘ سڏائي پاڻ کي شاعر ڪري
يار قادر بخش بيشڪ ٺـئي غزل هن جو مجيب
شعر پنهنجي ڪان نه هرگز چا جي لئي خوشتر ڪري

***

غزل قاضي عبدالوهاب ’خاطي‘، جهانگارا

اٽانـــگي عشق بيشڪ جوش پاريـو ٿي،
مگـــر آخـــر نتـيجو نيـڪ ڏاريو ٿي
ادا عـــاشـــق مـــثـــل زيـنور اجـــاريـــو ٿي،
مگر هڪ ســـاه جو سانگو نـــه واريو ٿي
ڏســـو فـــرهاد هو حيران مـــــٿـــي شيـــريـــن،
جبل کي جنهن ڪهاڙي ساڻ ڏاريـــو ٿي
محبت عشق ۾ مجنون موهـــــيو ٿي،

جڏهن ليليٰ سندو هن زلف ساريو ٿي
عـزيزو حسن يوسف جو ڏسي بيـبي،
ٿئي حـيران ظاهر قيد ڪاريو ٿي
پـــيالو ڪـــير جــو پُــر هو ولـــي قـسمت،
دگرگون ڪـــان هـــٽي هٿ هير هاريو ٿي
عمر آندي ڪري باندي هئي ماندي،
وطن پڻ مارئي سرتيون سنـــپاريو ٿي
رُنو راڻو ڏسي پيٽن سندو پاڪر،
تڏهن مومل ڳلن تان آب ڳاريو ٿي
هٿان ليلان پيئي چـو پـوءِ لـيلائي،
چنيسر ڪانڌ ڪئورو سان قراريو ٿي

ڏسي صورت بديعل جي وجي سيفل
قــضا جو سپ ڪــشالو پاڻ پاريو ٿي.

***

غزل سيد فاضل شاهه حيدرآبادي

ورُ والي وَهار ڪيم وســـار، ساڻ سائيم رهي سَڪار سنپار

اَعطـنا سـئولنا مـقاصـدنـا، ڏيــج ڏوڙا ڏيـوم ڏان ڏيـار
رب هَـيي لـنا حـوا ئـجـنا، ر سولڪ و صـحـبہ الاخيار
ربـنا آتـنا وسيـلـتـنا، بِـحـبـيـبڪ وآلـہ الاطـهار
ازخطايم ڪه ڪرده ام بگذار، در ڪـتاب ثـواب نامـم آر
تا شـوم در جوار صـديقان، باشـهـيـدانِ تـو بـدار قـرار
هـر دعائي ڪه ميڪنم بسحر، مون قبولـت سندي اُنِہ درڪار
ترت توبہ ڪرڻ فرض لازم، تُـب الـي الله توبـة الابـرار
غافر الذنب ماحـي آلاثام، ته به وِزرن سنـڌي نه وائي وار

فڪر فاضـل سـندي مـالڪ ملڻ مـحـبوب،
اِقـترض فـي الـعـشي والاسحار

غزل سيد فاضل شاه حيدرآبادي

سَم سڪ جي سندا توهين ترياق، ٿا آيا اوهين عـجـيب عـراق
جي مهاجر ٿيا محبت ڏانهـن، مهر ڪيم مـار سـي مشتاق
پـرت وارا پـچن پـيا پلـپـل، آتشِ عشـق ۾ اچـيو عـشاق
تون ملاقات سان مشرف ڪر، عشق وارن سـندي اچـي اوطاق
پاڻ پاريـن الـسـت جـو اقـدار، محض مشـفق ٻڌو ۽ منجھ ميثاق
بره جي بار جي ڪـٽـڻ خـاطر، ٿي تحـمل تـيار طاقـت طاق
عشق واريءَ عشا ڪئي اُنـڌه، في المسا والعشي والاشواق

پرت مان پـڙ پـيا پــرين پـڏرا، مفت مشڪل شديد ڏاڍا شاق
عــــام انــدوه اهــنـج اولاڪـــا،
فـرض فاضل ڪيا فقير فراق
** **

غزل ميان يارمحمد ’قانع‘

يا الاهــي حبـيــب ڪـــي آڻــج، نور نرمل نجـيـب ڪي آڻـج
گلبدن وگلـرخ و گــل گـلزار، خوش الحـــان عجيب ڪي آڻج
هجر جي درد جي دوا جـــنهن وٽ، يا خدا تنهن طبيب ڪي آڻـج
لاءِ جنهن جي مدام جان جلي، قرب مان ان قريب ڪي آڻج
منجهه گلشن ڪليا هـــزارين گل، زور تر عندليب ڪي آڻج
ساڻ ’قانع‘ ملجو اڄي مروش
اڄ نه رهزن رقيب ڪـي آڻــج.

***

غزل قاضي نورمحمد قريشي

اي صبا ساجهر سپرين ڏي وڃيج،
هي نياپو هوت ڪي ڪوڏا ڪهيج

تو بنا جاني جيئڻ جنـجال آهه،
مهر سـان مشتاق تي وهـلو وريج
قُل فقد اذهبت عـن قبـل الـحزن،
قاصـدا هي پـهه قريبن کان پـچـيج
کَـي تو خواهي برد غم را از دلـم،
دلـبرا دل جـو دلاسـو کـو ڏئيج
دل همين رنـجـد ز دردت دائـما،
تون اچي اڄ سور سو ڪامل ڪٽيج
دل لچي دلبر اوهان لئي دم به دم،
آءُ سگهو اچهين ڪميٽيءَ ڪر لهيج
اشک خوني ازعيـونـم مـي رود،
آه هـائـي آتـشينِ مـن سُـٽـيج
نـورمحمد تـي اچي نـامِ خـدا،
اي ڪرامت جا ڪـڪر قربان وسيج

***

غزل آخوند عبدالقادر بيدل

جواب گهرنڊڙ مفتي خوش محمد کان
آيو اڄ ناز سـان نـگار فـگار،

مشڪ ۾ بوءِ زلف جنهن جـي،
جان جــاني مـثان نثار نثار
جنهن جي زنجير زلف ۾ دليون،
آه مشهور منجھ تتار تتار
بعد مـدت جــي سنــڌ ۾ ســوئي،
ٿيون مقيد يمــين يـسار يسار
يار دلدار ڪي ڏسي خوش ٿيس،
آيــو پنــهنـجـــي ديـــار ديـــار
مان ڪــــيو عرض هــي عجـــــيبن ڪي،
چيم حمد و شڪر هزار هزار
گفـتـمش بي تـو بــود رنــج و الـــم،
ناز ڪنڻن ڪي تون جيار جيار
از شـــراب دســـــاله يـڪه دوقـــــدح،
گفت اڪنون بغم چڪار چڪار
محب منٺار ڪـــان ٿـيس ممنون،
ساقيا سيگهه سان پيار پيار
مان ڪئي يار سان هم آ غوشي،
چاه غبغب چميم عذار عذار
آھ هــر روز مـــہ ڪـمال وزوال،
دوس دلدار سان دوبار دوبار
ساقي سهڻو سدا بهار بهار

ورد بيدل هميشه اين باشد،
ساقيا جـام پُر بــيار بــيار

***

غزل توشيح وارو:

سيد فاضل شاه جو

جواب ۾ محمد قاسم جي
ح: حال هيٺو ڏسي سندم هوشيار،
مان ڪا ماڙ مون ڪري منٿار
ا: آهيان جنهن عجيب جو پانهو،
سو دلاسو اچــي ڏئــي دلدار
ج: جنهن سندي جــان ۾ لڳي مون جڙ،
تنهن سندو ساريان سدا سينگار
ي: يار جـــي يــاد شــاد ياري بـس،
واه اهڙو نه ڪو ٻــيو واپار

ب: بوءِ بدني پلي پلاري جي،
مغز منهنجو ڪيو بهار بهار
چ: چال چوڪي چڱي چلت چهرو،
جوت جاني سندي جدا جنسار
ل: لال لب لاڏلي سندا لاشڪ،
عاشقن لئي عجب عمل اسرار
ش: شادماني ڏني سچڻ سرهي،
نيو اندر جو انهيءَ ڪري آزار
ا: آس اهڙي رکي اندر ارداس،
مان محبوب مون ملي مختار
ه: هي غزل غرض لئي چيو فاضل شاه،
طرز توشيح جي منجهس تڪرار.
(حرفن مان لفظ ٺهيو ”حاجي بچل شاه“
***

غزل محمد قاسم جو جواب گهرندڙ

مون رعونت رقيب جي دشوار،
ربنا اجعله حارقا في النار
آه دنيا دني عروس عجيب،
ناز نين ناز ناٿ واري نار

مڙس ماري وجي ڏُڙن ڏاري،
ڪُڏ ڪري سان ڪنهين نه ڪوڏ ڪنوار
لوچ احسن عمل مٿو مَرهيج،
ڪٺڪ جي ڪين آهه جوڙ جوار
قرب ڪارڻ قريب ڪر قاسم
دمــبدم دُر ڏيـان دل ۾ ڏار

غزل سيد فاضل شاھ

جواب ۾ محمد قاسم جي

ناز نازڪ نه ڪر نظر نه نهار،
مفت موهيو نه ڪر ڪهڻ جي ڪار
تــير تــيز ڪــٽي تــراريون تــيز،
محض مشتاق محب مست مَ مار
رمزراسخ رکي رقيــبن ســان،
عاشقن کي عجيب ايئن نازار
قول ڪامل قريب قرب سندو،
ســاڻ پــت ۽ پريت پنهنجو پار
فيض جا تون فقير فاضل کي،
ڏان ڏاتــار ڏات ڏيـــــج ڏيـــار.

***

غزل، آخوند محمد قاسم هالائي

منجهه اندر من اهک ۽ ارمان ڏس،
پڻ هِيون حيرت پريل حيران ڏس

ناه ڪاهن درد جي توري دوا،
هي اسان جو درد بــي در مان ڏس
نوح ثاني جو چوان طوفان آهه،
مون اکين جي آب جو طغيان ڏس
وچ ڪڏهن منجهه مدرسي محبن سندي،
اڪ پٽي اُت درد جـو ديوان ڏس
جاهلن سان ڪيم اي دل جــنگ جـوٺ،
مَٺُ مَ پئو تن ساڻ پنهنجو مان ڏس
خلق ڪارڻ لئي سدائين ٺو ڪجي،
نفــس نــت نادان نافــرمان ڏس
مهر ڪيائين مير مرسل موڪـلي،
خلق تي آگي سندو احسان ڏس
ٿا علي بعد النبي برتر چون،
شاهه هن جو هي شرف ۽ شان ڏس
يا الاهــــي نـجنا مِـما نـخاف،
منجهه شرارت شومتي شيطان ڏس
قرب ۾ قاسم سنديون ڪوڪون سٽي،
اڄ سندس جرئت پريو جـولان ڏس

***

غزل ميان شيرمحمد قريشي

سرشتيدار، سول ڪورٽ سرحد سنڌ

پسي گلرخ ٿيو پاني، ٿي نرگس نظر سان فاني
هلي صورت جو لاثاني، جڏهن بستان ۾ آيو.
حسن بي تاب ڪئي تابش، آيا ماڙهو سي منجهه ڪرمش
قمر ۽ شمس قرباني، جڏهن رخشان ۾ آيو.
هٽي ٿو ٻاڻ نيڻن جا، ڦٽي سينا ٿو ڪوپن جا
بهادر جنگ جو باني، جڏهن ميدان ۾ آيو
پرون جي سيف سپ گهايا ڪمند جي زلف جڪڙايا
لڳي حملن جي حيراني، جڏهن جولان ۾ آيو.
هنيون نيزا نسگ پالا،
ڪري ٿو پِيَه پڙ پالها
سندو سپ ملڪ ڪيو ڏاني،
فتح فرمان ۾ آيو
ڪئي ٿي مرحبا مستن،
نوايا سيس دل خستن
مٺو محبوب مون جاني، جڏهن ميخان ۾ آيو
شير آ شائق انور جو، صاحب لولاڪ سرور جو

جهين لئي ذڪر رحماني، ڏسو فرقان ۾ آيو

***

غزل ميان يارمحمد تخلص قانع

حال هيڻو سندم خدا ڄاڻي،
ڪين دلدار بيوفا ڄاڻي
هجر جي گهاو وڌو گهائي،
دوست هن درد جي دوا ڄاڻي
سدا سفاڪ ڪان ڏڃو يارو،
خون عاشق سندو حِنا ڄاڻي
گل وگلزار تان ڪلن اغيار،
قدر بلبل جو زاغ ڇا ڄاڻي
خون خسته دلن سندو ساجن،
آب شيرين ۽ صفا ڄاڻي
نيم بسمل نمود عشقش او،
قتل عاشق سندو روا ڄاڻي
موٽ پارس پنهل پياسي جا،
سور سرتي سنديم نه ڪا ڄاڻي
جي ڪيئي ڏک فراق ۾ قانع،
سي سپئي محب مه لقا ڄاڻي

***

غزل ميان عبداللطيف جو، جواب طلب

شگوفي مان شگفتو ڏس ٿيو گل،
مثان تنهن جي ڪري ٿو لوڏ سنبل
تــڙي لالان وني هٿ ۾ پيالو،
نهاري نرگس مخمور بـي مُل
هزارو ياسمين موتيو ۽ مگرو،
گلستان ۾ پيو هيڪار جو هُل
گلن جو ڇهچٽو آهي چمن ۾،
ثنا خواني ڪري قمري ۽ بلبل
چٽون ڳيرا چون تسبيح سبحان،
مدور چونڪ ۾ چوگرد غلغل
ڪرڻ گلگشت خوشتر ڪين پانيان،
ڏسڻ گلرو وٽـي ٿو ڪان گلن ڪل
مشابه گرچه سُنبل زلف سان ڪـن،
نه خم درخـم ڏنو تن جعد ڪاڪل
چين ڳاڙهن اڳيان لالان لجاري،

هويدا داغ ڪارو درد جو ڦل
ڪٿي نرگس انڌي ۽ چشم پرنور،
ڪرڻ تشبيہ ۾ گهرجي تامل
خزان جو خون واري نوبهاري،
مرڪ سان عاشقن ســـتم تنافل
ڏسي بيمار جان برلب مسيحا،
نه شايان چاره سازي ۾ تعلل
خمار حجر کان سر درد حاصل،
سگهو ڪر جاءِ ۾ ساقي تسلسل
صراحي کان تضرع سِک ميان جي،
رئي ٿي خون لڙهي ســـجدي ۾ قلقل
غمن جي بار کان خم پشت خاطر،
نٿو مون کان ٿئي صبر و تحمل
’لطيفا‘ مشڪل آسان چونه ٿيندو،
خدا تي جي رکين صدقان توڪل.
***

غزل ميان محمد يوسف تخلص مسڪين

جواب ۾ خيالي جي
اي ادا باد ســحر، ڪوڏي نــياپو يار جــو
مرحبا فرخ سيرَ، ڪوڏي نـــياپو يار جو

ياد جن جي ۾ وچن هر هر رڳون طنبور جان
تن ڪئي ٿي ڪا پچر، ڪوڏي نياپو يار جو
عندليبن ڪالھ خوش الحان سان ٿي پوليو
سبز ٿيا سپ دشت ودر، ڪوڏي نياپو يار جو
داودي زنبق ۽ موتيي باغ ۾ ڪيو چھچٽو
خوش درختن ڪيا عشر، ڪوڏي نياپو يار جو
دوش در هجران جانان آه چون ڪردم زِسوز
خام ٿيا لرزان جگر، ڪوڏي نياپو يار جو
آئيا ڏينھڙا بھاري، چو سڄڻ ايندا ڪڏهين
هاڻ مسڪين ڪر خبر، ڪوڏي نياپو يار جو.
***

غزل منشي رسول بخش تخلص ”رهي“

ناهڪو ثاني مٺي منٺار جو،
ناهڪو همسفر سچي سالار جو
خود خدا مادح سندس قرآن ۾،
ڇا ڪندو ڪو وصف تنھن مختار جو
راز رب جي ڪان، بنا تو سيدا،
ناهڪو واقف ڳجھي اسرار جو
يوسف مصري باين حسن ونوا،
آه پانهون سيد الابرار جو

احد ۽ احمد ۾ ناهي فرق ڪجھ،
ميم هڪ باعث ٿيو جنسار جو
درد ڪان دانهون ڪيان ٿو دمبدم،
ڏي ادا قاصد نياپو يار جو
جان بلب آهي گناهن ڪون رهي،
ڪر شفاعت لڳ خدا بدڪار جو
شاعرن مان ڪو بي ڏي مونکي جواب،
آنءُ ٿيندس گولو سندس گفتار جو.
***

غزل ’فصيح‘ جو

جواب ۾’رهي‘ جي

ڏي صبا آڻي سنيهو يار جو،
دوست دلبر دل گهرئي دلدار جو
ٿو وجهان فالون نهاريان چوطرف،
ڪو لنوي ڪانگل پرين جي پار جو
روز شب جيئن درد مان دانهون ڪريان،
تيئن مچي ٿو مچ اندر آزار جو
هوت لاءِ هر هر هنجون هاري ڪيُم،
وِرد تجري تحتها الانهار جو

ڪا اٿو منهنجي مسيحا جي خبر،
حال ڪونهي بره جي بيمار جو
جي اچي پيرا پري پر تون پُڇي،
ٿئي اپر احسان هڪ وار جو
ٿي فنا في الله فرقت ۾ فصيح
ناه ڪو واقف انهيءَ اسرار جو.
***

غزل ميان محمد اسلم علوي

هيڊ ماستر اسڪول بيچانجي
طالبن جي تن جي آهي تات تاري يار سان
پل نه پاسي ٿيئن حاضر پرين جي پيزار سان
طمع ڪي ڏي ترڪ دنيا سان نه رک دل جو خيال
سي نه لهندا لعل ڪي جي دل رکن دينار سان
غير غيرت ڪيڊ ڪدورت صاف سالم ٿي سچو
تڏ ملين محبوب پنهنجي ڪي انهيءَ آچار سان
خوف خاوند جو رکڻ سو شيوهِ اهل ِ دِلان
ريجھ رانول سان رلڻ پيو ڪم سندن ڪلتار سان
عاشقان هر لحظه گريند از براي وصلِ دوست
بس نه ڪن برسات کون سي چشم خون افشار سان
پڪ پيئڻ لئي اصل عاشق سر ڪنيو هٿ ۾ گهمن

سر جو سانگو نا رکن ســـي عشق جي اظهار سان
مـــست متوالاثين جڏ پائي جهاتي پاڻ ٿو
جيئن ڪليم الله بيخود طور جي ديدار سان
خالقا بر درگهــت اسلم جـــي سڻ تون مدعا
وقت نزعم بخش ايمان را پنهنجي آڌار سان

***

آخوند محمد قاسم هالائي جو جواب گهرندڙ

ساهہ سڪ سندي سڪي سٿ ســـار،
پڙهہ پروڙي وري ڪڍهن مَ وسار
ربــنا نـــشـــڪــرڪ لنـعمائــڪ،
واٿ پنهنجي اتي وَهـنـيان مون وار
زدنـــي الـــخير فـــــي عـــــواقــبنا،
بعـــلــــــي وسبـــطــہ الاخـــيار
بگزر از کوئي عفو وعذرم بــين،
هر خطائـي که کرده ام بگذار
تاشـــود مـــاحـــي گـــناهــــانـم،
هر سحر توبه بڪُنم تڪــــرار
همہ چيز اســت زيـــر فـــرمـــانت،
نفس ناقص هٿان گناهہ مَ ڪار

بـــاز توبه اِهين مَ چئو بـــــس كـــــــر،
تُــب الـــي الله عنہُ بالاسحار
غــــــفر الله مــــاجـــري ذنــبـــــكه،
پر به پـــــازي ڏيــــــــان دل ۾ ڌار
حرص دنيا سندو م كر قاسم
لم تكن عند وعِيَها كا الفار
***

غزل سيد فاضل شاه

جواب ۾ محمد قاسم جي
جو كيئي قول سو پيارل پار، نيڻ نرمل كٽي نجيب نهار
يادگيري كنا نـه كـريان بـــس، تاشوم زين شياع برخوردار
مِـن لِقاءِ الحبيب كيف اشبع،
كيئن ديدار جي چڏيان دركار
مصطــفيٰ مجتــبيٰ و محـــمود،
الحـــمد هُوَ وسيد الابرار
هـــو محــبوبـنا و محـــبوبـــك،
صاحب الحوض صاحب الابثار
خاتم الانبـــياءَ وخــــيرُ
رُســـل، افضل الاولـياءِ والاخـــيار

صلواتـــي علـيہ في الدارين،
منهن مهابي اُنِہ اسان ڏيکار
اذكرونـــي بِذكرک الوافي،
في المسا والصباح والابكار
آه مـــون يـــادگار يـــاري يـــار،
مهل ڪنهن وقت محب مون مَ وسار
حاجتي فــي لقائكــم ابــدا،
لابمـثـــقال مال والديـــنار
فرض فاضل مثي سدا شب روز
اِســتــزار الحبـيب بالابصـــار
***

غزل آخوند محمد قاسم هالائي جو جواب گهرندڙ

يا الاهي عـجيب منهنجو آڻ،
ته ڪري رات ڏينــهن روح رهاڻ
اِيئن نه آئين عشق جـي آهي،
دوست ڌاران رکڻ ڪنهين جي ڪاڻ
حسن تنهنجي ڪيا همہ حيران،
محب مشفق مٺيون مرادون ماڻ
اي معلم مَ وڙھ ڪُٺابن سان،

تند ٿي تون ڳپــور طفل مَ تاڻ
شد مد جزم پــيش زير زبر،
هينئن هنن کي هــجي رَو ڏُسِ هاڻ
جيڪڏهن نت جفا سوا جس ناهي،
ڳالهه ڳوڙهي چيم چندي ســا چاڻ
قرب سان هر ڪـــنـــــهـــين ڪري قاسم،
ريجهه راحت رکــي مَ رنج رساڻ

غزل آخوند محمد قاسم هالائي جو، جواب گهرندڙ

محب، مشتاق کي وَسان مَ وِسار،
دوستي آن سندي اٿم درڪــار
يار جـــي ياد کان ڪــيم توبــه،
زين سخن باز گفتہ شد زنهار
مِن ان المــــستشار مــوتمن،
په پهي پاڻ پُر پريان جي پار
مـــــڪي مــدني حـــــجازي،
من لہ الاسم احــمد المختار
من يهاجر اليٰ سبــيل الله،

نال حوزا خشي عن الاحصار
والــي الله والــرسول مــعا،
ســارعــوا شاغــلا باستــغفار
انا ارجوک يا رسول الله،
ڪڍ ٻڌل پاجهه سان منجهان تـک تار
ول وجهک الي واشـفع لي،
ليس غيرک لــنا باستـــظهار
هيڪڙائي هوس رکـي يارو،
منجهه پيائي مَ منهن وجهو ٻي پار
حيث تڪويٰ بها جباهُ لناس،
لَم تڪونوا مد خر الديــنار
قرب جي ڪرت ڪم ڪري
قاسم، فاعــرفــوه بــــــذالــک الاثار.

***

غزل ميان محمد اسلم جو

جواب ۾ غزل قاضي قادر بخش جي
اي صبا ساري سٽائج تون سنيهو ڪي پرين
عشق ۾ جن ڪي اڙايئي سور ويٺا سي سهن
در الم عشقت دلم از هجر و دوري ســوخته

ازخدا خواهم كــه اكنون وصل جون واڳون ورن
مرسلن ۾ مرڪندڙ ۽ مشتهر مولـيٰ ڪيو
اسم پاڪيزو پرين جو پرت مان احمد پـڙهن
از حلاوت هر دوگون اسمش بشيريني تراست
پر نينہ جو نالو وٺڻ ڪوڙين ڪچايون ٿيون لهن
مهر محبت مان مڪو مولـيٰ محمد ڪــي امين
جن هدايت آ الهه جي محب ڪي ٿا سي مڃن
شيخ شائـق ۽ مشائخ پير ڪامل ڪيترا
سڀ پيغمبر بادشاه سي پيروي پر جي هلن
خاتم الشعراء قادر بخش آهي منجهه جهان
غزل مان غلطين ڪيڻ ۾ آفرين ان ڪي ڏين
هـرڪ عـقلش در زبان پارســي نايد مفيد
گو بفهم خودڪشد جيڪي اتي سهوون هجن
اي ادا ڇڏ تون درازي قلم جي خامـوش باش
سرت مان سوغات قادربخش ڏي مُنج از وطن
ماڙ مون مسڪين تي يا مصطفي ڪن از ڪرم
آه جو ٻانهو اوهان جو اسم اسلم تنهن چون

غزل آخوند ميان محمد قاسم هالائـي

اڄ اســـان ڪي محب ماري ٿو فراق،

رک اسان ســـان ساڻ الفت اتفاق
مـــان مونکي سو مٺو مشفق ملي،
جنهن سندو آهم اندر ۾ اشـتياق
آءُ اي دل عـــشـــق ۾ الله جــــــي،
نرت نوڙت رک نه ڪرڪنه سان نفاق
ســـوز ۽ ســـڪ ۾ ســـدا عـــاشق رهي،
عشق جو اوچو رکن ٿا انتساق
سان جفائن جفـت ڪي قاسـم ڪري،
ڪو تغير منجھ طـــلب ره فرد طاق

***

غزل ميان لطف الله

هيڊ ماستر سڪول چنيجن جو
اڄ هلي ڏس حال هيڪر بره جي بيمار جو
ڪونه ڏس ويچن ڏنـو هن عـشق جي آزار جو
هن مرض جي جانچ ۾ ويچن ڪيا ڪي وس وڏا
پر پين هرگز نه ڪنه پرڪـو پرو هِنَّ پار جو
خواب ۾ مونکي تصور هو تهين جي وصل جو
ورنه چا قدرت ڪريان اظهار هن اسرار جو

رات پــرواني شــمع كــي جـا ٻڌائي ماجرا
سو مگر هو سوز مون بيدل دلِ افگار جو
مرحبا مون سان ڪيائين پر نـشي ۾ بيخبر
ڇڻ ڇڙهيا لئي لوٽ گهوڙا ۽ ڪٽڪ قنـڌار جو
سر گهرين تان آه حاضـر چو ته تنهنجو حڪم آ
عاشقن جي ڪاڻ ساجن ڇڻ سمن سرڪار جو
ڪو سڄڻ منهن ۾ تنهين جي هو تجلو نور جو
هڪ نظر سان جنهن نـهوڙي هوش نيو هوشيار جو
لطف تنهنجي لطف جو آهي سدا اميدوار
مهر مان تنهن کي اچي بهرو ڏيو ديـدار جو

***

غزل آخوند محمد قاسم هالائي

ساه ساقي سـڪيم لاءِ قدح،
هوش سان هل هلي هلاءِ قـدح
هڪ قدح هوش توءِ چور ڪري،
ٻاجه سان ٻڻ ٻه ٽي رساءِ قدح
رس پريا روح کي رسائي رس،
ڪي رساءِ چاه چس سواءِ قدح

هات خمـــر الجنــان وا شـــربني،
هن طـــرح ڏيم هاءِ هاءِ قـدح
آتِنـــــي ڪُـــل مـــرت قـديمي،
تان ڪريان جند فدا بجاءِ قدح
ڪاڻ قاسم قياس ڪر ري ڪاڻ،
وهم واري وري وراءِ قـدح
***

غزل، آخوند ميان محمد قاسم هالائي

جواب ۾ ميان عبداللطيف هيڊ ماستر سڪول جهرڪن
بهار آيو گلن ڪيا منجهه چمن نـت ناز نيرنگي
خوشي کان بلبلن للڪار سان لاتي آ خوش آهنگي
ٿيا ســازن ســرودن جا چـــڱا سامان چـــوڏاري
پٽي مِزمار موســيقار جـــي فهــرست فرهنگي
ڪئورُت روپ رسُ هاٽي، هوا سا ساه سيباٽي
ولن کان پـرت جي پيـچن وڌـن سان واه دل ونـگي
وسڻ جو مينهن ڪيو سايو وسي بستان برسايو
پکن جي چاهه چهچه جي هلي هئي هاءِ همرنگي
طرب جي تار کي پوري عجب تڪ طور ۾ توري
تراني تال سو سر ۾ وڄائي چنگ ٿو چنگي
ڪليو گـونٿو ۽ ڪنٽھار عباسي رتن ۽ رَيحان

ڪلنگو ڪيتڪي نسرين نرگس زعفران زنــــگي
عجائب سهس مـک عودي بنفشي نسترن زنبق
هزاري ڪي هزارين هيج گلشن ۾ گران سنگي
وٽي ٿي واه هي موسم ته اُن ۾ واسطي عالم
وجي بيشڪ نظاري باغ جي ڪان تن سندي سنگي
نئين نزهت ڏيکاري ارغوان سوسن سمن سُنبل
ٿيو گلزار گوناگون گلن ڪان فرش ارژنگي
عجب موسم مُفرح ٿا رهن بي ضبط پڻ جنهن ۾
هزارين جنگجو جونجهار جو لانگير ۽ جنگي
زمين سيراب گُلشن سَبُز ۽ صحرا زمرد گون
وتن خندان و خوش خرم سدا عياش اڙٻنگي
نچڻ تي راس رس ۾ هر طرف باحلق دائودي
ٻڌائن ٻول طرح ۽ تال سُرگت ۾ ٻذي سَنگي
سچا سيد سڌر سائين تون عالم عرض اونائين
ڪـرم فرماءِ قاسم تــي نوازيل نامـور ننگي
***

غزل ميان فضل علي خان تخلص ’خيالي‘

جواب ۾ غزل ميان محمد قاسم هالائي جي
صَبا فراش فردوسي وچايو فرش خوشرنگي
گلن جا هر طرح نازڪ نمونا نغز نورنـگي

چمن ۾ چاڳلا راڳي رباب وعود چنگ ودف
وڃائن واه يڪتارا بيگانا يار يڪرنگي
هوا خوش معتدل موسم طراوت بخش طِيب افزا
وڻن ۾ ٻور ٿيا ٻھ ٻھ انار وليمه نارنگي

پريا بارش چلھا چوڌس سوايو سبز ٿئو گلشن
سوين سالوس ڪن طائوس چيھن جي چنگا چنگي
جھجھو ڪيو جوت جلوو جاءِ نوراني نظارو خوش
ڇٽايو چاندني ميدان فراخي فرق فرسنگي
لباس احمر ڍڪيو لاله عجب لبلات پاتا پيچ
چنبيلي جي ته چٽڪي سان چلي ڪنھن جي نه هم سنگي
مداحي موتيو موچار پويون ڪن ڳچي ڳل هار
پري رخسار جو پندار زينت زيب اورنگي
گلن جو ڇھڇٽو انبوه موچارو مزو مرغوب
ڏسي موهوم دل ڪان دور ٿئي في الفور دلتنگي
مچائي مطربن طرب المجالس جي طرح تازي
ملاري ميگھ سورٺ ساز آلاپين سارنگي
خيالي خادم الخلفا اوهان جي آل تان صدقو
سلامت ٿو منگي ايمان ازل ڪان جا رقم انگي
***

فصيح جو غزل جواب

بهار آيو لـٿا اولا جُهريا، ٿي جهـور ۾ جهـنگي
ڦُٽي سرسـبز ٿيا صحرا، ڪلي ٿيا خوب خوشرنگي
ٿيون گلشن ۾ گلزاريون، ٽڙن ٽانگر سنـديون ٽاريون
نمن نرگس مٿي ناريون، نـهاري نـيڻ نـــيرنگي
پسي فـتني سندا فندا، عجائـب ٿـيا بنـهه بندا
ڪَرن خيري مٿان خندا، ذري زنبق ذري زنـگي
لـــڌي لالــه لـــيا پائـــي، قدح ڪي چوطرف چـائي
حسودن جو جگر گهائي، ڏيئي تن داغ دلتـنگي
ڪليون ڪوليون ڪٽّهارن، متا موتـيا مـٿـي نارن
ٽڙي ٿي زعفران ٿارن، نـچي ٿي ناز مان ننگي
هزار و گل زرفشاني، سمن سـوسن نـڪو ثاني
مُنجهي نِت محو ٿيو ماني، ڏسي هي رنـگ ارزنـگي
چمن چو طـرف ٿيو گل گل، پيو هبـڪار جـو هُـل هُل
ٻڌي بلبل سندو غلغل، جلي ويا جوش ۾ جنگي
ڳچي ڳانا ٻـڌيو قمريون، جنهنجوليءَ مان هٽن جهمريون
پڙهن ٿيون ٺاهه مان ٺمريون، تنبي ڪن تال تيلنگي
پسي هي خوب خوشحالي، چمن ۾ چهچٽي چالي
لٽي لولن سندي لالي، سڙي ويـا سوز ۾ سنگي
”فصيحا“ فرض فرماني، اهـــا پـرويـز پنـــهاني
ڪري وئي فـڪر ۾ فاني، ڪيئي فرهاد فرهنگي.

غزل ميان امام بخش هيڊ ماستر

روپ مالڪونس

مَل محبن جي محبت ۾ سپهه سالار ٿين
عشق جي اسرار ڪئون سي يار واقفڪار ٿين
واٽ وحدت ۾ رکيو جن سالڪن ثابت قدم
سي دوئي جي دام کون بانڪا پڇي بيزار ٿين
چٽنگ چولي ۾ جنهين کي شوق واري ڪيو شعاع
قلب تن جا قرب ڪئون وه مطلع الانوار ٿين
پرت پرين جي سٺو پوکيو جنيهن سيني سلو
بره جي بارش بهاري ساڻ سي گلزار ٿين
مٺ محبت جي منجهون پيتو پيالو پُر جنهين
نينهه واري تنهه نشي ڪئون هوت سي هوشيار ٿين
رمز رڳ رڳ ۾ رکي راول سندي جن ريجهه جي
ڳيت سي ڳائن ڳجهوتن دوست جا ديدار ٿين
بخش جي درد دوستن جي رک اميد امام بخش
جي چڙهن بيڙي توڪل تي لنگهي سي پار ٿين.
***

قلمي ڪتابن ۾ سنڌ جي عالمن جون تحريرون

سنڌ جي علمي مرڪزن ۾ عالمن بابت تحقيق نه ٿي آهي. ڪنهن وقت ڪتاب ۽ ڪتبخانا موجود هئا، پر انگريزن جي دور کان وٺي زوال شروع ٿيو، ۽ پوين جي جهالت سببان اڳين جو علمي خزانو ضايع ٿي ويو. جدا جدا جاين تي، ڪن اڳين قلمي ڪتابن ۽ بياضن جي بچيل ڦاٽل ٽڪرن ۾ ڪي تحريرون ۽ ڪي نالا نظر آيا، جيڪي مون قلمبند ڪيا ته ڪنهن وقت وڌيڪ معلومات ملي ته تفصيل سان لکي سگهبو.

چوٽياري ۽ ولهار جي درسگاهن ۽ عالمن جي ڪتابن ۽ ڪن ٻين قلمي ذخيرن بابت هن کان اڳ لکيو ويو آهي ۽ هاڻي ٻين محققن به ان طرف توجه ڏيڻ شروع ڪيو آهي. ضروري آهي ته ان سلسلي ۾ جيڪو ٿورو گهڻو مواد ملي سو قلمبند ڪري شايع ڪيو وڃي ته وڌيڪ تحقيق لاءِ راهه روشن ٿئي. هيٺ ان سلسلي جون ڪي عبارتون ۽ ڪي حوالا مثال خاطر ڏجن ٿا.

- ڏيپارجا جي قاضيءَ جو بياض

1960ع ۾ قاضي محمد ابراهيم (ان وقت مختيارڪار، ۽
ڪنهن وقت مدرسي نوشهره فيروز ۾ منهنجو ڪلاسي)
وٽ مون سندس وڏن جو بياض ڏٺو، جنهن ۾ هيٺيان حوالا
قلمبند ٿيل هئا:
ــــ مخدوم عبدالڪريم متعلوي جي تحرير: ’’يسار المسجد
هو يمن المصلي‘‘ كثير من العلماءَ يفهمون في هذه العبارة
ان يمين المسجد ماهو بحذاء يسار المصلي و يسار المسجد
ماهو بحذاء يمين المصلي ولايعلمون ان المحراب ليس من
المسجد بل لو تاملوا حق النامل لايخفيٰ عليهم بطلان
فهمهم. لان تصريح الشيخ ببيان يمين المصلي بالنسبة الي
يسار المحراب لا للمسجد.......... ان كثيرا من المساجد
لبس لهم المحراب اصلا، فكيف يعرفون حكم المساجد في
حكم المحاريب فليتامل 12 عبدالڪريم عفي عنہ.
ــــ هڪ ٻئي مسئلي بابت تحرير جنهن تي هيٺين ٽن
عالمن جون صحيحون، عبدالخالق، ابوالعلي ۽ وجہ الدين:
معنيٰ ته اهي ٽيئي همعصر هئا.
ــــ معراج نامه تصنيف مخدوم غلام محمد بگائي، ان ۾
اٺن جي قطار ۽ قفل وغيره واري روايت بابت مخدوم
عبدالواحد سيوستاني جي فتويٰ:
ــــ انهيءَ عن بابت ابن حجر جو قول: قال ابن حجرانہ
باطل 12 عجالة الطالبين للشيخ جعفر البوبكاني.

ـــــ شريعت ۾ نماز جي قيام بابت لازمي سختي واري اصل عمل بجاءِ، روايت واري عمل تي هلجي ته جئن دين جي اشعار جي اظهار وارو عمل ضايع نه ٿي وڃي.

(”چون درين زمانہ تواني در تنفيذ احڪام الشرع و اقامة الصلواة بمرتبہ عنايت رسيده بلڪه قدرة آن همراز قضاة غالبا مفقود گشتہ- ازين سبب اگر بموجب روايات اصل مذهب فتوي داده شود جواز صلواة ڪہ ازاعظم شعار دين است در تمامي بلاد سند در زياده از دوسہ جاي متحقق نشود بلڪه در آنها هم مشڪل. پس لابد است ڪہ درين باب عمل بروايات ديگر نموده شود تا ظهور شعار دين از دست نرود (وڏي ڊگهي تحرير، ڪٿي مفقود ۽ مبهم آخر ۾ هيٺين عالمن جون صحيحون).

”ضياء الدين، مفتي عزت الله، قاضي ابوالحسن، قاضي عبدالرحمان، مخدوم محمد هاشم“ (ٽئي جا عالم، مخدوم محمد هاشم جو اوائلي دور هو ۽ مخدوم ضياء الدين اڃان زنده هو).

- سنه 1241ھ ۾، مدينه شريف ۾ هڪ سنڌي عالم ۽ ڪاتب

امام زين الدين مراغي (وفات 816ھ) جو ”ڪتاب تحقيق النصرة بتلخيص معالم دارا الهجرة“ دارالڪتب قاهره مان سنه 1378ھ/ 1900ع ۾ ڇپيو. جنهن قلمي نسخي تان اهو

ڪتاب ڇاپيو ويو، سو سنڌ جي عالم ۽ ڪاتب لطف الله بن الشيخ العلامہ الفهامة الشيخ محمد ذاڪر (مرحوم) سنڌي نقشبندي مدينه شريف ۾ سنه 1241ھ ۾ نقل ڪيو.

- مشهور عالم علي قاري جو استاد سنڌي عالم

شيخ علي قاري پنهنجي ڪتاب 'شرح موطا' جي مقدمي ۾ لکيو آهي ته: "هن ڪتاب (الموطا) جي مٿان پنهنجي استاد مرحوم شيخ عبدالله سنڌي جي هٿ اکرين لکيل ڏٺم ته "موطا مالڪ بن انس برواية محمد بن الحسن و هو مشڪل اذ يروي الامام محمد فيہ عن غير الامام مالڪ ايضا ڪالامام ابي حنيفہ وامثالہ......"

صاحبڏنو فقير تنيو

صاحبڏنو فقير تنيو هڪ درويش فقير هو. هڪ روايت موجب، هو ناڙي ۾ گاگن جو ويٺل هو ۽ ٻي روايت موجب ٺُنين جي ڳوٺ جو، تنين جا ٻه ڳوٺ آهن: هڪ لهڙي طرف ۽ ٻيو شورڻ واري علائقي ۾، ٻين روايتن موجب، جَهل مگسي طرف به رهندو هو. بلوچستان ۾ انگريزن جي حڪومت واري دور کان اڳ ٿي گذريو.

فقير سپڪنهن کي سچ چوندو هو، سندس پاءَ ربڏنو هو تنهن کي به چيائين ته:

”سچ صاحبڏنو چوي ٿو اي ربڏنا!“

سندس وقت جي عمراڻين ۽ مگسين تي فقير ڪاوڙيو: عمراڻين کي طنبو جي شهر، بالا، ۽ ڪَنگ گهاڙِي لاءِ بد دعا ڏنائين ته:

بالان ٿي تالان، ڪنگ نه پچي سنگ
طنبوء مان ترار، ڪڏهن ويندي ڪانڪا

مگسين جي سردارن تي به فقير ڪاوڙيو ۽ چيائين ته:

ستين هئو سوجهرو، اثين آ اونداهه
پُوتاڻين جي باهه، وئي وسامي ورهين ڪي.

مگسين جو سردار خيل ’پوتاڻي‘ سڏجي، ستين پڳ نواب قيصر خاص مگسي تي هئي، جنهن جو وڏو بخت ۽ نالو هو. اٺين پڳ گل محمد زيب تي آئي جيڪو وڏو شاعر ۽ اديب هو، پر سرداري ۽ اڳواڻيءَ ۾ گهٽ هو. صاحبڏنو فقير سنڌي جو شاعر هو، سندس هيٺيون مولود جيڪب آباد ۽ ناڙي طرف مشهور آهي- راقم اهو مولود 15-فيبروري 1975ع تي، مرحوم مير شاهنواز خان شاهلياڻي طرفان ’بيرون‘ ۾ رکيل ڪچهري ۾ ٻڌو: فقيرن وڏي لئي ۽ ڏار سان پڙهيو.

ڏاتر ڏٺـــــي ڏيـكارلو، روضـو رسـول الله جو

1. مسجد مديني مير جي جامع وڏي جنسار لو!

نيلا مـنارا نور جا، سونهــن پريو سينگار لو!

2. حاجي وچن حرميــن ڏي جـــن سڪ وڏي

ســـردار لو!

جئـري ڏسان جانب وجــــي صدقي وڃان سؤوار لو!

3. دڙبڙ دؤنس درياءَ جي دهشــــت ٻجهي ڏڏڪار لو!

سنگت سلامت سير مون پرور لنگهائج پار لو!

4. صاحبڏنو چوي سيدا، تنهنجي اَجــهي آڌار لو!

ناقـص نبر تــي يا نبي نالـــي الله جي نهار لو!

234

نسب ناما ۽ قبيلا

• ڳاها

ڳاها هڪ وڏو قبيلو آهي، سندن گهٽائي (ڳاهاٽ) خيرپور رياست جي اپرنديين پاڳي ۽ جُبي ناري ۾ آهي. ڳاهن مان مشهور پَلوُ فقير ڳاهو ٿيو جيڪو پهرين حر تحريڪ جي اڳواڻن مان هو. 17- ورهين جو هو جو وڏن فقيرن سان گڏيو ۽ 19- ورهين جو هو جو شهيد ٿيو.

هن قبيلي بابت پهرين پڪي خبر مراد فقير ڳاهي 9- مئي 1966ع تي درگاهه پير صاحب پاڳاره تي ساٽس ڪيل رهاڻ ۾ ڏني. ان وقت هو ڳاهن جي چوڪيءَ جو اڳواڻ هو. پنهنجو شجرو هيٺين طرح لکايائين ۽ چيائين ته سما اصل عرب آهن.

”مراد بن علي محمد بن لال خان بن موجن بن جيئندو بن موجن بن ويسو بن آرادين بن ابڙو بن هيجب بن سُرطڻ بن ڪيت سينءَ بن مَيَدُ بن صاحب بن ڏتو بن ابڙو بن ڳاهو بن هوٿي بن هالو بن جوٽو بن هوٿي بن انڙ بن سمو بن راءِ رائڌڻ بن ڪاڪو بن لاکو بن لاکيار بن نرپت بن جڳيت بن هسپت بن پوپت بن سمو بن جادم بن جِد بن

جَدار بن اوڍار بن اُڍو بن نِيت بن پَنيت بن پرت بن پاڳيت بن سام بن ابولهب.“

مراد فقير ڳاهن جي شجري جون مٿيون پيڙهيون هن طرح بيان ڪيون:

— هوٿي پٽ هالي جو. هوٿي جا پٽ پنج: پنپرو، ڳاهو، وساڻ، هگورو ۽ جوٽيجو.

— ڳاهي جو اولاد جنهن مان جدا جدا پاڙا ٿيا جن مان: ابڙي جا، ڪاري جا، باگڙجا، ماڪُريا، پيرُوجا، لاڪيرَجا، مَهڙجا وغيره وڏا پاڙا جملي سترهن. ننڍا پاڙا ٻاويهه مثلا: سُرماڻ جا، سَماڻِي، خان جا، دينوجا، الف جا، ڏاندريي جا.

— ابڙو تنهن مان موجوده پڳدار پاڙو موجناڻي:

ڳاهن جي جدا جدا پاڙن ۽ انهن کان مٿئين نسب نامي بابت ٻي روايت محب فقير ڳاهي کان ملي جڏهن سنه 1988ع ۾ منهنجو پير بخش فقير جي مهرباني ۽ ميزباني سان سندس ڳوٺ ۽ پوءِ اڳتي تڙ پڌريي تائين ’وچڻ‘ ٿيو. محب فقير جي روايت موجب، ڳاها اولاد آهن ويسي جو (۽ ويسو پٽ آرادين جو) جيڪو سندن وڏو ڏاڏو جنهن کي ٽي پٽ ٿيا: صاحب، راهب ۽ آرادين. صاحب جو پٽ سمو، راهب جو سُرماڻ ۽ آرادين جو ويسو جنهن جا ٻيا چار پاءُ ڦدو،

مَحسن، جِهندو ۽ روجو. انهن ڇئني جو اولاد سندن نالن پويان (ڦدو جا، محسن جا، جهندو جا ۽ روجاڻي) سڏجن. سمي جو اولاد سماڻي. سرماڻ جو اولاد سرماڻ جا.

ـــ ويسا. ويسي جو اولاد وِيسا جن جا پنج پاڙا: آرادين، مُبو، جڳو، ڳُهڙُ ۽ موجن. مبي جو اولاد ’حاجي پاڙو‘ ۽ ڳهڙ جو اولاد ’ٿئونر جا پاڙو‘. موجن وڏي جو پٽ جيئندو جنهن جو پٽ موجن فقير (مريد درگاه جناب پير صاحب پاڳارو). جنهن جي اولاد مان، هن وقت پير بخش فقير (پٽ حضور بخش پٽ پير بخش پٽ موجن فقير).

محب فقير جي روايت موجب ڳاهن جا ٻيا هيٺيان پاڙا:

ـــ ٻَرتي جا، ٿندو مستي لڳ، اهي ويسي جو اولاد.

ـــ خان جا، الف جا ۽ دينو جا، اهي ٿيئي پاڙا ٿن پائرن جو اولاد.

ـــ جامين جا، سُرماڻ جا ۽ سماڻي، اهي ٿيئي پاڙا پاڻ ۾ پائر. ’سُرماڻ جا‘ مان هيٺ به پاڙا. مگياڻي ۽ مُدو يا مُدو جا.

ـــ لاکيرجا، خيرپور رياست ۾.

ـــ ماڪوڙا، خيرپور رياست ۾.

ـــ ماڪُريا، خيرپور رياست ۾. انهن مان هيٺ به پاڙا ساهڙ جا ۽ ڪامل جا.

ـــ غالب جا، رياست ۽ سانگهڙ ۾.

ـــ پيرُوجا، رياست ۾، انهن مان هيٺ به پاڙا مِيرجا ۽ سَنبَهه جا.
ـــ آدم جا.
ـــ مَهڙ جا.
ـــ باگڙجا، جن مان هيٺ به پاڙا عارب جا ۽ اسماعيل جا.
ـــ ڪاري جا، وڏو راڄ، جن مان ’عالم جا‘ (دادو طرف)، پيا راڄ نوابشاهه ۽ هيٺ لاڙ ۾. ٺٽي ضلعي جو وڏيرو امام بخش ڳاهو به ڪاريجو هو. (سندس مهرباني ۽ ميزباني سان منهنجون وٽس ڪچهريون ٿيون- نبي بخش).

● چپر- ڪوهستان جا رند قبيلا

چپر- ڪوهستان جا وڏا قبيلا ته مشهور معروف آهن (ڏسو هيٺ ’ڪچهري چپر- ڪوهستان‘) پر پيا ڪي ننڍا قبيلاً به آهن يا ٿي گذريا، جن بابت معلومات گهٽ آهي. مثلاً: ماچُوٺا ۽ ڏماچ. راقم جي هڪ سڃاڻ سان شهر قاضي احمد ۾ رهاڻ ٿي جنهن چيو ته اسين ماچوٺا آهيون ۽ اسان جا وڏا چپر جا هئا. ٺاٽي بولا خان لڳ ڳوٺ ’ڏماچ‘ آهي پر هاڻي اتي ڪوبه ڏماچ ڪونهي. چپر جا بلوچ قبيلا به آڳاٽو آيا ۽ برفت ڪٺ ۾ گڏجي هڪ ٿي ويا.

روايت موجب، ’برفت‘: به پاڳا آهن، هڪ عيسب‘ ٻيو ’محميد‘(بلوچ).
ڏکڻ ڏانهن بحراڻي ۽ ٻير قبيلا آهن. رند قبيلي وارا مٿي ڪوتراچ ۾ ٿاڻي عارب خان ۾ آهن. اهي پاڻ کي مير چاڪر جي پاڻيجي بيبرڪ جو اولاد چوائين ٿا، پر پانئجي ٿو ته اهي مير چاڪر سان گڏ سبي طرف ڪين ويا پر مير چاڪر کان جدا ٿي قلات مان سڌو سنڌ طرف آيا ۽ ان آڳاٽي وقت کان سندن ٻولي به ’سنڌي‘ ٿي.
ڪوتراچ ديھ ۾ رند جو پُٽ پائيخان جنهن جي پٽن مان پنج پاڙا ٿيا: پهلوان (پهلوان جو اولاد)، آسَر (آسر جو اولاد)، امام بخشاڻي (امام بخش جو اولاد)، ڪريم خاناڻي (ڪريم خان جو اولاد)، حيدراڻي (حيدر خان جو اولاد).
ٿاڻي عارب خان جي رندن جو ڏاڏو براهم خان(وڏو) جنهن جو پٽ محميد خان يا مُهيم خان جنهن کي چار پٽ: براهم خان، شهڻو، سوٿهيرو ۽ سيٺار، جن مان پيا هت چپر ۾ رهيا باقي سيٺار جو اولاد لس ٻيلي هليو ويو. براهم خان جو اولاد براهماڻي، شهڻي جو اولاد شهڻا، سوٿهيري جو اولاد سوٿهيرا. براهم ۽ شهڻو ٻئي پاءَ، سندن ڏاڏاڻا رند ۽ ناناڻا موسيٰ برفت.
ـــــ براهماڻي چار پاڙا: عارباڻي (عارب خان جو اولاد)، ٻڍي پوٽا، بابو پوٽا ۽ زيد پوٽا.

ـــــ شهڻا، جن مان هڪ پاڙو آڳاٽو جدا ٿيو. باقي اٺ پاڙا ٻيا ڳڻ موجود: حسڻ پوٽا، دريش، مُهندي پوٽا، ڏراڻي، خاناڻي، حمل پوٽا، چچرپوٽا، ٻپوت پوٽا، باگڙپوٽا.

ـــــ سوٽهيرا پنج پاڙا: واليناڻي (واليني جو اولاد)، شاهوواڻي (شاهو جو اولاد)، پچياڻي (پچيي جو اولاد)، چُگهاڻي (چگهي جو اولاد)، عيسباڻي (عيسب جو اولاد).

انهن پنجن پاڙن کان سواءِ، سوٽهيرن مان ٻيو هڪ پاڙو 'هيڙها' جدا ٿيو. يعني هيڙها به اصل ۾ سوٽهيرا آهن.

سوٽيهرن مان ڪاپٽ ۽ سندس پٽ ٻير شاعر ٿيا، ٻير جي بيت جي هڪ سٽ 'جمل جي جوڙ' موضوع هيٺ آندل آهي. ڪاپٽ جي هڪ بيت جي سٽ ته:

"ٿڌو ڏبو ٿڙ کي ته لڏي ويندي لام"

عارب خان شِيرو، جنهن جي نالي سان ٿاڻو عارب خان سڏجي، وڏي پاڪر وارو هو، جنهن ڪانڙا (حسڻ 'ڪاني وارو' تنهن جو اولاد) پنهور ۽ ٻيا قبيلا به پنهنجي پائيچاري ۾ آندا. عارب خان بابت وڌيڪ تفصيل لاءِ ڏسو هيٺ 'ڪڇهري چپر- ڪوهستان'.

- ڏيرا

هي علمي ۽ فاقيري گهر وارو قبيلو آهي. سنڌ ۾ شايد هـــي اڪيلو قبيلو آهي جنهن جو پڳدار (مُلان) علمي

فضيلت جي ڪري ٿيو. شهدادپور تعلقي (هاڻي ٽنڊوآدم) ۾ سنڌن آبادي جي گهڻائي آهي. آڳاٽي وقت کان، غوث صاحب جي دور کان، سنڌن وڏا غوثي طريقي جا فقير هئا، جن مان ’سايات‘ (سائي ويس وارا) ۽ ڏئونريات (سفيد ويس وارا) مشهور ٿيا. اهي ’سُئي قندر جي مقام‘ ۾ مدفون آهن. ساياتن مان پاڙو ’ثابت پوٽا‘، جن مان عرس فقير جي نياڻي شاهه عبداللطيف جي امڙ هئي. تاريخ 3 مارچ 1976ع تي ڏيرن جي پاڙن جي پڇاء لاءِ حاجي مٺن ڏيري جي ڳوٺ وڃڻ ٿيو، جتي ڪچهري ٿي جنهن ۾ متفقه طور تي ڏيرن جا هيٺيان پاڙا معلوم ٿيا:

—— مُلان. مُلي مکڻ جي ڳوٺ وارا، سپني جو پڳدار گهراڻو.

—— ثابت پوٽا يا ثابت جيڪي جڙيي ڏيري جي ڳوٺ ۾ رهن، سي ’سايات‘.

—— ڏئونريات. علي محمد جي ڳوٺ وارا.

—— باقلاڻي. دادي جي ڳوٺ وارا. 1976ع ۾ عالي فقير هو. ان کان اڳ عباس فقير ۽ ان کان اڳ عالي فقير وڏو. منجهن ڪو نه ڪو فقير ٿيندو اچي.

—— آنواڻي. جڙيي ڏيري جي ڳوٺ ۾.

—— سيڪاڻي. حاجي مٺن جي ڳوٺ وارا.

ـــــ خان جا. سندن ڳوٺ اڳ سئي قندر لڳ هو، هاڻي سئي قندر.
ـــــ جهلُوجا. ڀِڊي ڏيري جي ڳوٺ وارا.
ـــــ جيتمالاڻي. ڳوٺ ڊِم (اصل ڪيرين جو ڳوٺ، هاڻي اهو سُئي قندر سڏجي).
ـــــ سَهياڻي. سندن اصل ’عالم جو ڳوٺ‘ (جيڪو هاڻي ڦٽي ويو)
ـــــ مِٺناڻي. سندن پنهنجو ڳوٺ، لڳ سئي قندر.
ـــــ ڇُٽاڻي. لڳ سئي قندر.
ڏيرن جي انهن اصل ماڳن مان پوءِ ڪي گهر لڏي ويا. راقم جو مهربان وڏيرو رسول بخش ڏيرو فريد آباد (ضلعو دادو) جو هو جنهن سان رهاڻيون ٿيون، تنهن ٻڌايو ته سندن وڏا، اصل سئي قندر جا هئا.

• مانجهند

مانجهند، سنڌ جو هڪ ننڍو پر قديم قبيلو آهي جيڪو سنڌ جي اڳئين تاريخي علائقي سيوستان ۾ آباد ٿيو. اتي شهر مانجهند هن قبيلي جو مرڪزي شهر آهي ۽ پر واري سٽيشن جو نالو به مانجهند آهي. گذريل (ويهين) صدي جي پهرئين اڌ ۾ رئيس فقير بخش ڪاڇي مانجهندن ۾ ٻين جو سردار هو. وڏو همت ۽ حوصلي وارو هو. انگريزن

جي حڪومت جي چاڙتن جي ڪاڻ ڪانه ڪديائين.
گذشته ويجهي دور ۾، مانجهند نالي ڪو وڏو ٿي گذريو
جنهن جا ٽي پٽ: تنگئي، پنپو ۽ مريد. جن جو اولاد ٿيو.
تنگئي کي ٻه پٽ ٿيا: ورو ۽ نهال.
متفقه مقامي روايت موجب، مانجهند ايران کان آيا ۽
ايراني نسل جو هڪ قبيلو آهي. مانجهندن جي سڄاڻ
راوي ڏمالي فقير، وڏي مانجهند جي پيڙهي هن طرح بيان
ڪئي: ”مانجهند پٽ عالي پٽ سينهڙو پٽ ڏماچ پٽ
ذرت“ (۽ اڳتي ان کان بالڪل مٿي) ”پٽ عالي پٽ
نوشيروان پٽ ڪيقباد“

- ناريجا

هي هڪ وڏو قبيلو آهي ۽ ٽالپورن جي حڪومت جي
دور ۾ هنن کي وڏي اهميت هئي. حيدرآباد ۾، ’ناريجن
واري مسجد‘ (مٿي هومسٽيڊ هال، ڏانهن ويندڙ رستي تي)
مشهور آهي. وچ سنڌ ۾، سانگهڙ ضلعي ۾ هن قبيلي جي
گهڻائي آهي. لاڙڪاڻي ضلعي ۾ ٻه سندن آبادي آهي، پر
مٿي خيرپور ضلعي ۾ سندن گهٽي گهاٽي آبادي آهي. 18-
فيبروري 1976ع تي، اتي جي ناريجن جي پڳدار مرحوم
وڏيري هدايت الله جي دعوت تي ساڻس ڪچهري ٿي،
جنهن ٻڌايو ته ناريجن جا هيٺيان پنجويه پاڙا آهن.

1. بَڪراڻي، اهو پڳدار گهر آهي، جنهن مان پاڻ وڏيرو هدايت الله. باقي ٻيا هيٺيان چوويھ پاڙا:

2. گهُرياڻي

3.خضراڻي

4. دوراڻي

5. محموداڻي

6. ڍنڍئي

7 . هشامي

8. صدراڻي

9. عالماڻي

10. ڪُتائي

11. قائماڻي

12. مونگلاڻي

13. گولائي

14. صحباڻي

15. خليفاڻي

16. سومراڻي

17. ٿڏاڻي

18. سوناڻي

19. بخشاڻي

20. عنائتاڻي

21. دائوداڻي
22. راضلاڻي
23. بخشياڻي
24. موورياڻي
25. جليلاڻي

● اوٺا

1955-1965ع وارن سالن ۾ پڇائون ڪندي، مختلف زبانين مان ائين معلوم ٿيو ته قبيلو اوٺا ٻه شاخون، (الف) هڪڙا ’ڪِتائي‘ ۽ (ب) ٻيا ولهاري. انهن ڪانسواءِ ٻيا ’اوٺا سما‘ جن جو ڳوٺ سجاول لڳ آهي.

(الف) ڪِتائي (=خطائي) يعني خِطہ پرڳڻي وارا. مغلن جي دور ۾، سڪرنڊ تعلقي واري پاڳي جو نالو خِط (خِطو) هو. اصل ماڳ، سيوهڻ ڪان اوپر طرف ’مائي جا پاڻ‘؛ دولتپور ڪان اوپر ۾ به ’خطائي اوٺا‘ ويٺل.

ڪنهن آڳاٽي دور ۾، ’ڪِتائي اوٺا‘، لاڙ طرف لڏي ويا جتي جاتي تعلقي ۾ سندن گهٽائي آهي، ۽ ڪي پاڙا گهوڙاٻاري، شاهبندر ۽ سجاول تعلقن ۾ آهن. سنه 1960ع واري ڏهاڪي ۾ ان طرف جي سگهڙ ڏُوري اوٺي (پاڙو، آپل جا) ۽ سگهڙ علي محمد اوٺي (پاڙو، رنگاڻي) سان

ڪڇهريون ٿيون جن ڪان ان طرف جي ’ڪتائي‘ اوٺن جا هيٺيان پاڙا معلوم ٿيا:
ـــــ دولهه جا: جن مان ميرن ٽالپورن جي دور ۾ نورنگ وڏي نالي وارو هو. سندس اولاد رنگاڻي (ائين) سڏجي. سگهڙ علي محمد (پٽ دريا خان پٽ نهال پٽ بچل) ويٺل ڳوٺ درياه خان رنگاڻي اوٺو تعلقو جاتي، ٻيو ڳوٺ حاجي غلام الله جو اهو ان وقت (1960ع) حال حيات هو.
ـــــ ڳاهيجا: تعلقو جاتي ۽ شاهبندر
ـــــ لنجي جا: تعلقو جاتي ۽ شاهبندر
ـــــ چناڻي: تعلقو شاهبندر
ـــــ بکراڻي، تعلقو جاتي ۾، سجاول
ـــــ ٻيا پاڙا تعلقي جاتي ۾. ناٿاڻي، مالِي جا، پنپري جا، سماڻي، آپُل جا، عمر جا، مِساڻي، وٺواڻي (اڳ ڪاري ۾ رهندڙ)، ايلساڻي.
(ب) ولهاري اوٺا يعني ولهار جا (تعلقو ٽنڊوالهيار). اهي ٽنڊي الهيار تعلقي ۽ ڏکڻ طرف تلهار ۽ ونگي ۾. درويش ڳاڙهو صدر، ملتان جو غوثي خليفو هو جنهن جي درگاهه ڳوٺ ڪِدر (خضر) اوٺي ۾ آهي.
● باريچا
هي چنن جي قبيلن مان هڪ قبيلو آهي ۽ انهن جا مکيه ماڳ محال ڪوهستان ۾ به، ٻيلي ٿَپ ۽ ريڪ (ر بنا زير

زبر جي). جتي 19- صدي جي آخر ۾ گل محمد باريچو ۽ ربو باريچو هن قبيلي جا سرواڻ هئا. باريچا قبيلي جو نالو سندن وڏي ’بارِي پٽ گوذي‘ تان پيو.
’ريڪ‘ ۾، خميني فقير باريچي سان ڳوٺ حاجي نبو ۾، 4- فيبروري 1986ع تي ڪچهري ٿي. چيائين ته اصل ۾ چنا آهيون. چاڪر چنو درويش تنهن کي قلندر شهباز دعا ڪئي ۽ ’باري‘ (جنهن جو اصل نالو ٻيو هو) قلندر جي گودڙي جو بار کنيو ۽ مٿس ’باري‘ نالو پيو.
اصل ۾ ڏاڙهياري جبل جا هئا پر پوءِ هيٺ لهي آيا. شروع ۾ قلندر جي درگاه جي نذراني جا چار آنا باريچي سردار کي ملندا هئا.
ـــ باري کي ست پٽ ٿيا: غيبي، پير براهم، پير گبر، پير مَهوند، پير عمر، شيش ۽ صدر. غيبي کي ست پٽ ٿيا. وريائو، ٺارو ۽ پنج ٻيا جن جو اولاد. پير براهم جو اولاد براهم پوٽا، پير گبر جو اولاد گبراڻي، پير مهوند جو اولاد مَهوند پوٽا، پير عمر جو اولاد عمرپوٽا، شيش جنهن جا پٽ ٺارو (اولاد ٺاراڻي)، ربو (جنهن جو اولاد رباڻي)، ۽ جنگل (جنهن جو اواد جنگلاڻي)، شيش جو اڌ راڄ ريڪ ۾ رهي ۽ اڌ راڄ ڪاڇي ۾. باري جي ستين پٽ صدر جو پاڙو صدر پوٽا جنهن مان اولاد ريحاڻي.
● بُڪيرا

هي هڪ ننڍو قبيلو آهي جنهن جون ٽي مکيه شاخون آهن. 1. بڪيرا، 2. سهٽا بڪيرا ۽ 3. ڪَڪَڙ بڪيرا.
پهرين شاخ جو وڏو شهر ’بُـڪيرا ‘ آهي، جيڪو تعلقي ٽنڊي الهيار جي ديه بڪيراڻي ۾ آهي. جنهن ۾ ملتان جي قريشي پيرن بزرگن جي درگاهه آهي. ان شهر بڪيرا سان لڳو لڳ ڏکڻ طرف شهر ’سهٽن بڪيرن‘ جو آهي ۽ اها ديه سهٽا بڪيرا آهي، بڪيرن جي ’ڪَڪڙ‘ شاخ جو شهر ’ڪڪڙ بڪيرا‘ تعلقي ٽنڊي ۾ آهي ۽ ان ديه جو نالو ئي ’ڪڪڙ بڪيرا‘ آهي.

● شهر ٺٽي ۾ ذاتيون ۽ قبيلا

ٺٽو سنڌ جو تاريخي شهر آهي جيڪو سمن جي دور ۾ آباد ٿيو. اڳ شهر کي آباد ڪرڻ لاءِ، سڀ کان پهريائين هنرمند ڪاسبي ۽ ڌنڌن پيشن وارا ماڻهو ويهاريندا هئا ته جئن ماڻهن کي گهربل شيون ملي سگهن. ٺٽي شهر جي مختلف پاڙن ۾ آباد قبيلن ۽ برادرين بابت پڇا ڪندي (هي پڇا اٽپوري رهجي وئي) معلوم ٿيو ته اڳاٽي وقت کان اتي هنرمند ۽ ڪاسبي آباد ٿيا ۽ اجان تائين آباد آهن. جئن ته:
ـــ زرگر: يعني سونارا
ـــ زردوز: ڪپڙي تي زريءَ جا نقش پريندڙ، پيا چِڪن دوز.

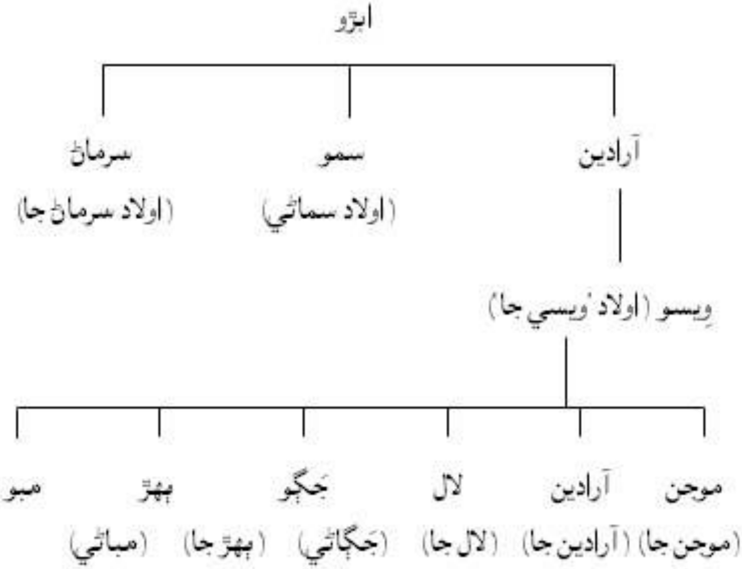
ـــــ حَمال: پاٽي پريندڙ
ـــــ ٻنارا: ٻني جو ڪم ڪندڙ
ـــــ ڪلاڙ: رنگ جو ڪم ڪندڙ
ـــــ ڪُنَّ: اٽاوت جو ڪم ڪندڙ
ـــــ آگريا: آڳڙيا، لوهار
ـــــ ڪشمشي
ـــــ پُلائي
ـــــ صابو گر
ـــــ چاپائي: چاپي يا چاپ جو ڪم ڪندڙ

(ب) ڪي قبيلا حڪومت جي انتظامي ڪمن وارا جئن ته مَنصبدار، خذمتگار.

ٽالپورن جي دور ۾، ماڻ، ماپ ۽ تور جي وَٽن تي نظرداري وارو ڪاتو ”وزن ڪش“ جا نالي سان قائم ٿيو، يعني ’وزن‘ جي جانچ پڙتال ڪندڙ. هن قبيلي مان ’سومار وزن ڪش‘ سنه 1951ع ۾ وفات ڪئي. هن پڇا وقت (1958ع ڌاري) سندس پٽ احمد وزن ڪش حال حيات هو.

(ج) ڪي وڻج واپارا وارا: جئن ته دڙوائي، (ڏڙوائي)، يعني ان جي جنس جا ڏڙا توريندڙ، اوسيئڙا يعني سوداگر، ٻتواٽا (ورهائيندڙ).

(د) ٻين ذاتين وارا، جڏن ته پکيئڙا، پاڏا، پولڙا، هيبڙا، ٻِرڙ، ڪَنيار، گدڙ، مُبائي.
وڏن قبيلن مان نٿي جا سادات، عقيلي، ميمڻ، سبز پوش وغيره آڳاٽي وقت کان نٿي شهر ۾ آباد ٿيا.

....

ڪڇهري ڇپر-ڪوهستان

اي سڄڻ! هي ڇپر-ڪوهستان جي رهاڻ آهي. اهو سنڌ جو ڏکڻ- الهنديون پاڱو آهي جيڪو ڪراچيءَ کان اتران منگوپير ۽ گڏاپ کان شروع ٿي، اتر ۾ رني ڪوٽ تائين پهچي ٿو. اهو ٽڪرن ٽوڙن ۽ جبلن پهاڙن وارو ملڪ آهي، انهيءَ ڪري ان کي 'جبل' يا 'ڇپر' سڏيائون.[9] اهو سنڌ جو ڪوهستان آهي، ۽ هي ڪڇهري انهيءَ سنڌ واري ڪوهستان جي آهي جنهن جو عام نالو 'جبل' يا 'ڇپر' آهي. شاهه صاحب سسئي جي سرن ۾ ان جو نالو آندو آهي چاڪاڻ جو پنپور کان اولهه مڪران ڏانهن وڃڻ واري واٽ هن 'جبل' يا 'ڇپر'(جي ڏاڪڻين پاڳي) مان هئي:

جبل ۾ جا نار، سَره گڏبَئي سسئي

هوت نه پانيم هينئن، ڇڏي تون ڪو ڇپر ويندين

ڇپر ڇَمر پانئيان، ڪانيو ۽ ڪارو

---

9 *1962-2-11 تي وڏو سگهڙ الله بخش پالاري حيدرآباد ۾ مون سان ملڻ آيو ۽ چيائين ته: ”جبل ٿو وجان.“ پڇيم ته اتي ڪٿي؟ چيائين ته سَرِي.

• جبل، ٺَڪر، پهاڙ. ڪانپو جبل ۽ ڪارو جبل ٻئي ڇپر-

ڪوهستان جا مشهور جبل آهن. ڇَمر معنيٰ ڪڪر، ۽ هن پاڳي جا ڇپر ۽ جبل ايڏا آهن جو ڇڻ ڪڪر آهن. سانوڻ جي مينهن ۾، ڪڪر ڪانپو ۽ ڪاري جي چوٽين کي لڳن ٿا. ڪبير شاه پنهنجي بيت ۾ ڪاري جبل کي ڪڪر چيو آهي:

تنهن ڪاري ڪڪر ڏونگر تان اچي گس ٻڌا گونرن.

ڪانپو جبل

ڪانپو جبل لاءِ چوٽي آهي ته ملڪن مان ڪو فوت ٿيندو ته ڪانپو مان ٻه ڪا ڇپ ڪرندي، يعني ڪانپو غم ۾ پنهنجو ڪو ڳچ ڳاريندو. حملاٽي ملڪن جي وڏي جو نالو ڪانپوخان رکيائون، جنهن جو پٽ پاهڙ خان لس ٻيلي جو حڪمران ٿيو. جنگ شاهي، جهم پير، ڪوٽڙي، مانجهند، سن، عامري ۽ لڪي وارا ماڳ ڇپر- ڪوهستان جي اپرندين ڪِنار سان آهن، ۽ ڪيرٿر پهاڙن جي لانڊ ان جي اولهندين ڪنار آهي جيڪا سنڌ ۽ لس ٻيلي کي جدا ڪري ٿي. جنهن جبل جو نالو ئي آهي ڪيرٿر سو اترئين پاڳي جي وچ تي آهي ۽ ڇڻ جبلن جو سردار آهي جيڪي ان جي چوڌاري آهن. ڪيرٿر سان لاڳو جبلن جو وڏو ڇهچٽو

آهي: اولهه طرف، اتر ڪان ڏکڻ تي، ميهو جبل، ڳڙ جبل ۽ دنبار جبل آهن. کيرٿر سان لاڳو ڏکڻ اولهه تي هاتارن (چراخن) وارو پنبڪ جبل آهي؛ اوپر ڏکڻ ڏي وڏو ڪانپو جبل آهي، ۽ وچ تي ننڍو رونٽو جبل آهي جيڪو کيرٿر ۽ ڪانپو کي جدا ڪري ٿو. ڪنهن سمي، کيرٿر ۽ ڪانپو پاڻ ۾ اٽڪيا ته رونٽو وچ ۾ پيو ۽ پنهنجا ڳچ ڳاريائين پر ٻنهي کي پري جهلي صلح ڪرايائين، جيڪو اجان تائين قائم آهي. کيرٿر ڪان مٿي اتر ڏانهن، کيرٿر ۽ ميهي جبل جي وچ وارو علائقو ’بارڻ‘ آهي جيڪو گبول قبيلي جو ماڳ آهي.
ڪانپو جبل اتران ڪَرچات ڪان شروع ٿي هيٺ ڏکڻ ڏي اچي ٿو ۽ ان جي آخري ٿوڙ ڪان پوءِ ڪارو جبل شروع ٿئي ٿو جيڪو گهٽو هيٺ جنگ شاهي تائين وڃي ٿو.
حيدرآباد ڪان ڪراچي ويندڙ شاهي رستو باواني سيمنٽ ڪارخاني وٽان ڪاري جي گهٽ مان مٿي چڙهي ٿو.
ڪاري جو اُره ۽ چوٽي ان ڪان ڏکڻ ڏي آهن. ڪانپو ۽ ڪارو، چپر-ڪوهستان کي، اتر ڪان ڏکڻ ڏانهن ٻن پاڱن ۾ وراهين ٿا.
سنڌ جي ڪوهستان جي هڪ عجيب بناوت اها آهي جو اپرندي ڪان الهندي ڏانهن ويندي، اتر ڏکڻ رخ تي، جبلن

جون چاڙهيون آهن، جيڪي هڪ ٻئي مٿان چڙهي وڏا شاهي ٿلها آهن.

- پهرين چاڙهي سنڌ يونيورسٽي- ٻولهاڙي ۽ ڪراچي ويندڙ شاهي رستو؛
- ٻي چاڙهي سورجاٽو ٽڪر جنهن جي ٿلهي تي ’هيٺيون ٿاٽو ٻولا خان‘؛
- ٽين چاڙهي ڳاڱيارو جبل جنهن جي ٿلهي تي ’مٿيون ٿاٽو احمد خان‘؛
- چوٿين چاڙهي داٽو جبل ۽ ان جي جوءِ ’وات پات‘، پوءِ جبل ڦڙو ۽ جوءِ لوياچ، پوءِ جبل سڳ ۽ جوءِ سَري، پوءِ سڌو اولهه طرف جبل گنبوڪي ۽ جوءِ راهوجا، پوءِ مول جبل، مول شهر ۽ مول جي نئن.

- **نيون:**

’مول‘، چيڙ جي مشهور نئن آهي جيڪا ڏکڻ ڏانهن سئو ڪن ميل وهي آخر وڃي نئن ملير کي پري ٿي، تڏهن چيائون ته:

ملير تڏهن مرڪي جڏهن مول اٿس ماءِ

پر چيڙ جي وڏي شاهي’ نئن بارڻ‘ آهي جيڪا اترئين پاڳي مان اچي ٿي ۽ ور وڪڙ ڪندي اوپر ڏانهن وڃي

سنڌوندي ۾ ڪري ٿي. ننڍ بارڻ، ڪنهن حد تائين، چپر- ڪوهستان جي اتر ۾ ڏکڻ جو دنگ آهي.

- **جبل جا جانور:**

جبل جي جانورن بابت پڇا ڪندي معلوم ٿيو ته ڪنهن وقت هرڻ به گهڻا هئا پر هاڻي ڪو ڪٿي نظر ايندو. باقي ڪرچات لڳ خاص ڪيرٿر جبل ۾ سره (جابلو ٻڪر) ۽ گڊ (گهٽا) گهڻا آهن، جو اتي رک آهي. راقم به اتي ڏٽن جا ڏڻ ڏٺا، جن ۾ ڪي اچيرڙا سره نظر آيا، چيائون ته اهي پوڙها ٿي ويا آهن. سَره جي طاقت هڪ ڪرن ۾ ۽ ٻي سڱن ۾ آهي؛ ڪر ننڍن وڏن پٿرن پاهڻن تي سوگها ڪُپن ٿا جو اڳتي ٿپ هڻي چڙهي ٿو. مثال ٿيهه فوٽ کن هيٺ ٽپ هڻندو ته سڱن پر هڻندو ۽ سگ ڪوڙي هليو ويندو ۽ ٻيو ڪوبه بت هيٺ نه لڳندس. مادي به ٻچا به ڪري ٿي. سانوڻ ۽ چيٽ ۾ لڳ ڪن. گڊ هڪ ٻچو ڪري. مردار جانورن مان گدڙ، بگهيڙ (بگهڙ)، هاتار (چراخ) ۽ مَمُون آهن.

چيائون ته ڪڪڙ کي گدڙ جو بجليءَ وانگر ’ڪرنٽ‘ لڳي ٿو. هيٺيان اچي ڏند ڏيکاريندو ته ڪڪڙ اچي هيٺ ڪرندو.

بگهڙن بابت سگهڙن چيو ته ”چوڏهين سن ۾ لڪي ويا هئا پر پنڌرهين ۾ اچي ظاهر ٿيا آهن.“

هاتار (چراخ) اڳ گهڻا هئا پر اجان به آهن. کيرٿر جبل سان لاڳو ڏکڻ اولهه پنبڪ جبل آهي جيڪو سڏجي ئي ’هاتارن وارو‘. چيائون ته: هاتار سگهو آهي پر طاقت آڌو ارهه ۽ پهرين ٽنگن ۾ اٿس. ٻڪري ۽ ننڍي گڏهه کي مٿي کنيو ويندو. گڏهه کي هاتار جو ڪرنٽ لڳي ٿو. گڏهه پري کان پڇي نه ويو ته پوءِ هاتار کي سامهون پٺي ڏيئي بيهي رهندو ۽ هو پيو پويان پٺيندس ڪائيندس.

ـــ مم يا ٻانپ:

سنڌ جي چپر- ڪوهستان ۽ ان سان لاڳو بلوچستان جي پهاڙي ڀاڱي جو جانور آهي، جنهن بابت ماڻهن وٽ ڪيئي نقل نظير ۽ ڳالهيون آهن. حقيقت ۾ اهو هڪ بندرو رڇڙو آهي، ڦيش جو ڪارو ٻج شوق سان ڪائيندو آهي. دُريجي جي پريان ’ساروٽي‘ واري علائقي ۾ اجان ڪي ممڙا بچيل آهن. هڪ سئو سال کن اڳ، جنگ شاهي کان اولهه ڪاري جبل واري علائقي ۾ به ممڙا هئا ۽ کن ماڻهن ڏٺا.

● وڻ ۽ گاهه:

ڪور ۽ ڪونيٽ ڪوهستان جا ڪارگر وڻ آهن جن ۾ ڪئونر ٿئي. زامر ۽ ڪورڙ ڪوهستان جا عجيب گاهه آهن، جيڪي جبل جي پِڪ مان مُڇا ٿي نڪرندا ۽ پيا لمندا لڏندا. پانهيرو وَل جنهن جي پاڇي ٿئي سا فقط ڪوهستان ۾ آهي. جبل ۾ مٿي چوپار ۽ ڪَتَڻ گاهه ٿين جيڪي مال لاءِ پلا؛ پهرين نمبر ۾ چوپار آهي. چوپار سدائين سچو سال ٿئي، اڍائي فوٽ ڪن ڊگهو ۽ منڍيئڙي جهڙا سنگ، مال لاءِ وڏي هيٺ ڪٽي اچن. ڪنهن مائي جي ڍڳي جيڪا هڪ هئي گري ۽ پيو هنيائين لت ۽ ڪير نه ڏهايائين، سو ڪنهن چيو ته چوپار چاريوس. تڏهن مائي چيو ته:

”گري اهڙا گڻ ئي ڪونه ڪيا آهن جو چوپار چرندي.“

● چپر- ڪوهستان جون قومون ۽ قبيلا:

برفت، گبول، پالاري، جاڪرا، حماتي ۽ پيا ڪوهستان جا آڳاٽا قبيلا آهن. گبول، ڪراچي ڪان رني ڪوٽ تائين چپر جي اولهندي پاڱي ۾ آهن. ڪيرٿر جبل ۽ ميهي جبل جي وچ وارو علائقو بارڻ گبولن جو خاص علائقو آهي. مَهيري (ڪلمتي) صدين تائين مَهير جبل تي ۽ چوڏاري رهيا جنهن جي نالي تان سندن نالو مهيري (مهير جبل جا)

ٿيو ۽ هنيدان سندن قبرستان آهي. حماتي پوءِ مهير جبل تي قابض ٿيا؛ پالاري ۽ جاڪرا، ڏکڻ اوڀر واري پاڱي ۾ اڄ تائين موجود آهن. سڄي وچئين پاڱي ۾ برفت قبيلا آباد آهن. ابوالفتح نالي اڱواڻ آڳاٽي دور ۾ هتان جي قبيلن کي ملائي هڪ ڪيو ۽ اهي سندس نالي پويان(ابوالفتح-بُلفت) برفت سڏجڻ لڳا. ڪن روايتن ۾ ”بلفت بلوچ“ آهن. روايت موجب آڳاٽو برفتن جا په ’سردار هئا‘ عيسب ۽ مُهميد. مهميد ۾ بلوچ قبيلا هئا جن جو سردار گهر براهماڻي. ڪنهن وقت ڏاڪٽين علائقن ۾ ڪي نَوَ اڱواڻ ساماڻا جن کي (فارسيءَ ۾) ’نه مرد‘ يا (سنڌيءَ ۾) ’نومڙيه‘ سڏيو ويو پوءِ سنڌ توڙي لس ٻيلي جي لاڳو سرحد ۾ انهيءَ نالي پويان، ڪن راڄن کي نومڙيا سڏيو ويو. گذريل صدي جي وچ ڌاري، لس ٻيلي بابت تحقيق ڪندي، ائين پڻ معلوم ٿيو ته لس ۽ ڪراچي جا واٽيا، چيڙ ۽ لس جي سرحد وارن عام مسلمانن کي نومڙيا چوندا هئا. 18- صدي جي پوئين اڌ ۾، ڪلهوڙن جي دور ۾، ڏاڪٽين ڪوهستان ۾، ڄام بجار جي اثر رسوخ سان جوکيا طاقتور ٿيا، ۽ اتر- اوڀر واري علائقي ۾ ڪوسا آباد ٿيا.

اي سڄڻ! چاڻ ته ’برفت‘ نالو ڪنهن هڪ قبيلي جو ڪونهي، پر اهو ’قبيلن جي ڪٺ‘ جو نالو آهي، جنهن ۾ گهڻا قبيلا شامل رهيا آهن.
روايت موجب آري بَدو نالي سردار کي چار پٽ هئا:

- لُهار،
- حمل،
- ٻاڙو
- ۽ باديڻ يا حسن.

انهن جو اولاد لهاراڻي، حملاڻي ۽ ٻاڙاڻي.
باديڻ جو اولاد مردوئي هت ڪونه رهيو ۽ مينگل برادري ۾ گڏجي ويو. انهن سان رند سردار براهم جو اولاد براهماڻي شامل ٿيو. اهي سڀ ’برفت ڪٺ‘جا اڳواڻ ٿيا.
لهار فقيري اختيار ڪئي ۽ پڳ حمل تي آئي.
حمل کي پنج پٽ ٿيا.

- ڪانپو،
- سينڌل،
- بيدي،
- جان نثاري،
- چاڳلو
- ۽ ڏٽي ڏنو.

انهن جو اولاد ڪانپواڻي، سينڌلاڻي، بيدياڻي، جانثاراڻي، چاڳلي پوٽا ۽ ڏٽياڻي.
اهي سڀ حملاڻي جن سان براهماڻي (رند ۽ ٻيا بلوچ) پائيچاري ۾ شامل ٿيا. اهڙيءَ طرح برفت اتحاد مضبوط ٿيو، پر سندن سياسي طاقت تڏهن وڌي جڏهن 18- صدي جي شروع ۾'پاهڙ خان' ڪانپواڻي لس ٻيلي جو مَلڪ ۽ (حڪمران) ٿيو. مگر پوءِ ڪلهوڙن جي دؤر ۾ سندن طاقت گهٽي جو ميان يارمحمد حملو ڪري پاهڙ خان کي شڪست ڏني. ميان غلام شاه بعد ۾ ڄام بجار جوکيي کي زور وٺايو ۽ هو طاقتور ٿيو؛ هن، مَلَڪ پاهڙ خان جي وفات بعد سندس حملاڻي قبيلي سان جنگيون ڪيون ۽ لس ٻيلي جي ڄام عالي جي مدد سان برفتن کي ملير جي اتران بي دخل ڪري نئن بارڻ تائين پوئتي هٽائڻ جي رٿ رٿي. پوءِ جوکين 'بارڻ جي سيري' تي قبضي لاءِ ٽي چار حملا ڪيا پر برفت راڄدارن مقابلا ڪري کين هٽايو. تڏهن ڄام بجار، لس ٻيلي جي ڄام عالي سان وڏو لشڪر وٺي چڙهائي ڪئي. ((ف. 1180ھ/1766ع))
"عالي بجار آئيا جهان جهان ڪري جهام"
'سيري جاگير' عزت خان (بن ملڪ پاهڙ خان) جي هئي، جيڪو اجان نندو هو ۽ قلات جي خان وٽ مدد لاءِ ويل هو، برفت اتحاد ۾ شامل سڀني قبيلن جو لشڪر پوري

تياريءَ سان دريا خان چاڇلي پوٺي جي اڳواڻي هيٺ اونگر پهتو.

”اونگر اوتاران، پرم ڏٺي بارڻ جا“

هي ’بارڻ يا سيري واري جنگ‘ چام بجار حرفت ۽ حيلي سان کٽي. صلح جي جهنڊي ڏيکاري لشڪر پوئتي هٽائي ڇڏيائين. صلح جي سببان برفتن جي راڄدارن جو گهڻو لشڪر هليو ويو ۽ باقي وڃي ڪي اڳواڻ ۽ ٿورو لشڪر رهيو. تڏهن چام بجار جي لشڪر طرفان چاڪر حملو ڪيو، جنهن ۾ برفتن جي طرف جا ستر اڳواڻ، سڪر ۽ چڱا مارجي ويا. انهن ۾ هيٺيان حملاڻي اڳواڻ شامل هئا:

- دريا خان ۽ پاڻس جنگي خان (چاڇلي پوٺا)،
- دريا خان جا پاڻيجا ديگي خان ۽ مرزا يا مزار (ڏٽياڻي).
- حملاڻين سان گڏ سندن ساٿياري براهماڻي ۽ ڪي لهاراڻي هن جنگ ۾ وڙهيا جن مان عارب خان بچيو باقي ٻيا گهڻا مارجي ويا.

ڪلهوڙن کان پوءِ ٽالپورن چپر- ڪوهستان ۾ حملاڻي ملڪن جي عزت عظمت بحال ڪئي ۽ پڻ راڄدارن ۽ سربراهن کي مان ڏنو ۽ اهي چپر-ڪوهستان ۾ پنهنجن پنهنجن ماڳن تي مستحڪم ٿيا. چار ’ٿاڻا‘ مرڪز ٿيا ۽ راڄن راڄدارن جي نالن سان ٻيا ’مڪان‘ محڪم ٿيا.

اهڙي طرح چپر-ڪوهستان راڇن جي رضامندي ۽ طاقت وارو علائقو ٿي ويو، ۽ ٿالپورن پوءِ اتي سنڌ جي طاقت ۽ عظمت جو نشان رني ڪوٽ قلعو قائم ڪيو.

چار ٿاٽا چاليھ مڪان

ان وقت کان وٺي چار ’ٿاٽا‘ ۽ چاليھ کن ’مڪان‘ چپر-ڪوهستان جي سجاٽپ جا نمايان نشان رهيا آهن.

• ٿاٽو احمد خان:

ڪانپو خان حملاٽي جي اولاد مان ملڪ پاهڙ خان ٿيو، جنهن لس بيلي ۽ ان سان لاڳو چپر- ڪوهستان (بارڻ) تي حڪومت ڪئي. ملڪ پاهڙ خان جي وفات بعد سندس گهر واري بيبي چاڳلي حڪومت هلائي. ڳچ وقت بعد ڪنراچ جي چام عالي کيس بي دخل ڪيو ۽ هو پنهنجو پٽ عزت خان جيڪو ننڍو هو تنهن کي ساڻ ڪري سنڌ ڏانهن نڪري آئي ۽ اچي ’ڪَنڊ‘ ۾ رهي. اهو ماڳ اڄان تائين سڏجي ٿي ’چاڳلي جي جهِڪي‘ (چن). پوءِ مير فتح علي خان وڏي مان شان سان سندس واسطي انتظام ڪيو جو اچي ڪوٽڙي ۾ رهي جتي مير فتح علي خان جي دور ۾ سنه 1212ھ (1797ع) ۾ وفات ڪيائين. عزت خان جو فرزند صوبدار خان ٿيو، جنهن کي مير فتح علي خان سپ

انتظامي اختيار ڏيئي صحيح معنيٰ ۾ ’چپر جو مَلڪ‘ ڪيو. پوءِ ڳاگياري ۾ سندس فرزند احمد خان جي نالي سان موجوده’ ٿاڻو احمد خان‘ انتظامي مرڪز ٿيو جنهن کي اڄ تائين اهميت آهي. هن وقت سپني برفت راڄن جو وڏو ملڪ حملاٽي سردار آهي. پاڪستان کان اڳ ۽ پوءِ واري دور ۾ ملڪ سڪندر خان (بن سردار خان بن صوبدار خان بن سردار خان بن صوبدار خان بن احمد خان بن وڏو صوبدار خان) وڏي اثر رسوخ وارو هو، جنهن سان راقم جون رهاڻيون رهيون.. هن وقت (2006ع) سندس فرزند ملڪ اسد خان چپر-ڪوهستان جي گهٽي پاڳي تي شامل نئين ٿاهيل ضلعي جو ناظم آهي.

- **ٿاڻو بولا خان:**

هي ٿاڻو به ٽالپورن جي دور ۾ ساڳئي وقت قائم ٿيو. حمل جي پاءَ پاٻڙي جدا پڳ ٻڌي هئي جنهن جي اولاد مان بولا خان (بن صفر بن دودن بن بهادر بن پاٻڙو) جي نالي سان ٿاڻو قائم ٿيو. بولا خان به ملڪ جي لقب سان پنهنجن اتحادي راڄن جو سردار هو جن ۾ پاٻڙا، پالاري، حماتي، ٿينگيا، تارا، هيلايا، گندرا، ٻبر ۽ بحراڻي بلوچ شامل هئا. ملڪ بولا خان (وڏي) جو پٽ حيدر خان جنهن کي ٻه پٽ ٿيا ملڪ بولا خان (ٻيو) ۽ هارون خان. ملڪ بولا خان

(ٻئي) جي وفات ڪانپوءِ، ٻاٻڙن جي جدا سرداري ختم ٿي ۽ پڳداري حملاڻي ملڪ سڪندر خان تي آئي جنهن جو فرزند ملڪ اسد خان آهي.

هيٺيان ٻه ٿاٽا، جن جو ذڪر جدا طور گهڻو مشهور نه ٿيو چاڪاڻ جو اهي حملاڻي ملڪ سان ئي شامل رهيا. هت انهن جو ذڪر تفصيل سان ڪجي ٿو.

● ٿاٽو شهبيگ: هي ٿاٽو مٿين ٻن ٿاٽن کان پوءِ، حمل جي پٽ چاڳلي جي اولاد مان شهبيگ جي نالي سان سڏيو ويو، جنهن نئن مول جي ڪنڌي سان پنهنجو ڪوٽ ڪڍايو.

اهو ماڳ پوءِ 'مول شهر' ٿي ويو ۽ شهبيگ جو اولاد 'نئن مول' جي ٻئي طرف وڃي ويٺو، جيڪو ڳوٺ سوڀو خان حملاڻي سڏجي. مول وارا چاڳلي پوٽا ٿاٽي احمد خان جي حملاڻي ملڪ جا جنگين جهيڙن ۾ سپه سالار هئا.

دريا خان چاڳلي پوٽو بارڻ واري جنگ ۾ اڳواڻ هو. باوجود ان جي سندن سوٽن سينڌلاڻين کي وڏيڪ سَهه ملندي هئي، جو چيائون ته:

”سيري ويل سينڌلاڻي، مرڻ ويل مول وارا“

ان مان ظاهر آهي ته 'مول' ئي ٿاٽو شهبيگ هو. سندس اولاد مان وڏي سچاڻ ۽ لائق مرحوم رسول بخش (بن موٺڻ خان بن ڪريمداد) ۽ باهمت نوجوان اديب محمد زمان (بن پني لڏو بن جمن خان بن ڪريمداد) سان راقم

جون 2- آڪٽوبر 1985ع تي ۽ 1986ع ۾ سندن ڳوٺ سوپي خان حملاڻي ۾ ڪچهريون ٿيون.

• ٿاٽو عارب خان:

هي ٿاٽو پهرين پن ٿاڻن واري وقت ۾ عارب خان براهماڻي (رند) جي نالي سان قائم ٿيو. مٿي بارڻ- سيري واري جنگ جو ذڪر ٿيو آهي؛ ان جنگ کان پوءِ جڏهن ٽالپور حڪمران ٿيا ته مير فتح علي خان ملڪ ۾ امن امان قائم ڪرڻ خاطر، چام بجار جوکيي تي زور رکيو ته هو پنهنجن پن وڏن پاڙيسري قبيلن يعني برفتن ۽ ڪَلمتين سان صلح ڪري. چام بجار ان ۾ راضي هو پر سندس پٽ چاڪر جيڪو وڏو بهادر هو سو ڏنگو هو ۽ پنهنجي بهادريءَ جي زور تي پئي سيني سان وڙهيو. قدمن واري مقام (ميرپورساڪرو) ۾ ڪلمتين جا ڪانڌي ماري وير وڌايائين، ۽ بارڻ- سيري واري جنگ وقت صلح جي ڳالهين کي ڦٽايائين، ۽ ان جنگ ۾ عارب خان جي پاءُ فتح خان کي ماريائين. پوءِ چام بجار جڏهن صلح لاءِ مَلڪن سان ڳالهايو ته بين ڪونه ڪچيو باقي عارب خان چيو ته آءٌ پلاند ڪندس، صلح پوءِ ٿيندو.

چاڪر چچ ڪري شادي تي ٿي ويو جو عارب خان پنهنجا مڙس ساڻ ڪري وچي راهيجي وارو گس جهليو.

بارڻ واري جنگ ۾ موٽيي لهاراٽي ۽ مول جي اوباهيي برفت جا پاء به مئا هئا؛ اهي ۽ سيدي نالي چورو به اچي عارب خان سان پيڙا ٿيا هئا. عارب خان وٽ بندوق هئي ۽ فير ڪري چاڪر کي چاڻ ڏنائين. بالاخر جڏهن منهن مقابل ٿيا ۽ چاڪر سڌو هليو آيو ته پهريائين سيدي چوري چاڪر کي بندوق هنئي پر چاڪر هليو آيو. پوءِ عارب خان بندوق هنيس جا بت مان نڪري ويس پر چاڪر ڪري وري اٿيو ۽ عارب خان تي هليو آيو جنهن وٽ ٻي بندوق ڪانه هنئي ۽ هڪل ڪئي ته: هاڻي چڏيوس جو ڪريل مڙس هليو ٿو اچي سو پلي اچي مونکي ماري! چاڪر ترار هنئي جنهن جي چوٽي وجي عارب خان جي ڪلهي ۾ لڳي پر چاڪر پوئتي وجي ڪريو.[10]

عارب خان جو وڏو نالو ٿيو ۽ سندس نالي سان ٿاٽو عارب خان مشهور ٿيو.

---

10 وڏيڪ لاءِ ڏسو ڪتاب ’جنگ ناما‘، باب اٺون ’راهيجي واري جنگ‘. راقم به ڪتاب ’ٻيلاين جا ٻول‘ ۽ ’جنگ ناما‘ آڳاٽو لکيا. ان وقت عارب خان بابت صحيح معلومات گهٽ مليا. ڪتاب جنگناما ۾ مون لکيو ته راهيجي وارو مقابلو لهاراٽين برفتن ۽ چاڪر جوکيي جي وچ ۾ ٿيو؛ صحيح ائين ته عارب خان براهماٽي ۽ چاڪر جوکيي جي وچ ۾ ٿيو- نبي بخش

چهه راڄ سنڌس سرداري ۾ ٿيا،

- براهماڻي،
- شهڻا،
- سوٽهيرا،
- هيڙها،
- ڪاسوٽا،
- ڪانڙا،
- پنهور.

برفتن جي ڪٽ ۾، عارب خان حملاڻي ملڪ ڪي وڏو ڪري تسليم ڪيو ۽ ملڪ سان گڏ رهيو.

هن وقت (2006ع) تائين اهو اتحاد قائم آهي. ٿاٽي عارب خان جو موجوده پڳدار محمد صالح خان آهي، جيڪو عارب خان جي پيڙهي مان آهي (محمد صالح بن محمد صادق بن حاجي مير خان بن عارب خان(پيو) بن مير خان بن عارب خان (وڏو) جنهن جو ٿاٽو).

- **محال ڪوهستان جا مڪان.**

انگريزن جڏهن سنڌ تي قبضو ڪيو ته سڄو چير- ڪوهستان سنڌن مخالفت ۽ مزاحمت وارو علائقو بنجي ويو. چارلس نيپيئر خطرو محسوس ڪندي ته متان ڪوهستان جا ملڪ ۽ راڄدار رني ڪوٽ قلعي تي قبضو

ڪن، ڪراچي مان پنهنجي وڏي عملدار ڪليڪٽر پريڊي (Preedy) کي موڪليو ته قلعي جو معائنو ڪري رپوٽ ڏئي. هن قلعي جي تعمير بابت تفصيلي رپوٽ ڏني ۽ ڄاڻايو ته نئن رني جيڪا قلعي وچان لنگهي ٿي، تنهن قلعي جا دروازا لوڙهي ڇڏيا ۽ انهيءَ ڪري هي قلعو محفوظ ناهي ۽ طاقت جو مرڪز نٿو ٿي سگهي. ان ڪانپوءِ انگريزن ڪراچي کان رني ڪوٽ تائين سڄي ڇپر-ڪوهستان تي سختي ڪئي جنهن تي ٿاڻن ۽ مڪانن طرفان مزاحمت ٿي ۽ اتي نوان قانون هلي نه سگهيا. ٿيهن چاليهن سالن کن جي وڏي عرصي کان پوءِ سنڌ جي ڪمشنر محسوس ڪيو ۽ بمبئي جي گورنر کي مڃايو ته ڇپر-ڪوهستان ۾ ٽالپورن جي دور واري راڄن جي رضامندي ۽ ذميداري واري پاليسي تي عمل ڪرڻ سان ئي هتي امن قائم ٿي سگهندو. پوءِ بمبئي ڪائونسل ۾ اهڙي پاليسي بحال ٿي جو ٿاڻن ۽ مڪانن جي سرڪردن کي اندروني طور امن قائم ڪرڻ لاءِ اختيار ڏنا ويا.

ڪوهستان سان لاڳو سيوهڻ تعلقي جي مڪانن (پوکڻ، ڏل، مليري، ٻدرو، راڏڪ، ٻنڌٽي)، ڪوٽڙي تعلقي سان لاڳو مڪانن (سَليو، ٻنڌ ويروه، ليلاڻ، ڪنڌير جيڪي ڪوسن راڄن جا) ۽ ٺٽي تعلقي ۾ جهم پير طرف وارن ڪن مڪانن ڪانسواءِ، باقي سڄي ڇپر-ڪوهستان کي ’محال‘

(تعلقي ڪان ٿورو گهٽ) جو درجو ڏيئي ’محال ڪوهستان‘ جي هيٺين اٺاويهين مڪانن لاءِ اتي جي راڄن جي اڳواڻن کي ساليانې وصولي تي پٽا لکي ڏنائون ۽ اندروني امن لاءِ ذميوار ڪيائون.

مڪان ٿڪو بارڻ، مڪاندار ننگر خان سهتاڻي گبول

مڪان تونگ، مڪاندار ندو خان لُهاراڻي

مڪان پيلي ٿَپ، مڪاندار گل محمد باريجو

مڪان ريڪ، مڪاندار ربُو باريجو

مڪان مول، مڪاندار، موٺڻ خان حملاڻي

مڪان پوکِڙ، مڪاندار عبدالڪريم گبول

مڪان رني ڪوٺ، مڪاندار عبدالرحمٰن گبول

مڪان ڪرچات، مڪاندار بجار (موسو برفت)

مڪان باٺارو ڪرچات، مڪاندار آزاد خان کوسو (۽ ڪجهرند)

مڪان ڪوتراڇ، مڪاندار لال خان رند

مڪان ٻَچانِي، مڪاندار موريو شهڻو

مڪان ڱجوُرِي، مڪاندار کوسو

مڪان واهي عارب خان، مڪاندار حاجي مير خان براهماڻي

مڪان ٿاڻو عارب خان،

مڪاندار = = = ==

مڪان پال، مڪاندار مَلڪ سردار خان حملاڻي
مڪان ڳاڳيارو(ٺاٺو احمد خان)، مڪاندار سردار خان حملاڻي
مڪان لوياچ، مڪاندار خدا بخش لالاڻي برفت
مڪان لوياچ، مڪاندار ملڪ دودا خان
مڪان سَري، مڪاندار انڙ خان پالاري
مڪان ڪاپَٺ، مڪاندار صاحبڏنو پالاري
مڪان ڏيسوهي (ٺاٺو بولا خان)، مڪاندار ملڪ بولا خان
مڪان هَٿَل بُٺ، مڪاندار وريل ڪُڙيرو (برفت)
مڪان ٻپر ٻنڌ، مڪاندار حاجي وليداد جوکيو
مڪان ڪَلَو، مڪاندار ملڪ بولا خان
مڪان اٺ پلاڻ، مڪاندار پيارو پالاري
مڪان ڪنڊي ترائي، مڪاندار ملڪ ابراهيم خان
مڪان ڏماچ، مڪاندار بَيدي خان حملاڻي
مڪان ٽرڪ، مڪاندار دورو خان پالاري

راڄدارن جي ذميواري واري انهيءَ انتظام سان امن قائم رهيو ۽ ڇپر- ڪوهستان ۾ سڀ راڄ پنهنجن ماڳن تي خوشحال رهيا. پاڪستان ٺهڻ ڪان پوءِ جڏهن سنڌ ۾ جاگيرون رد ڪرڻ وارو قانون بحال ٿيو تڏهن ڪنهن کي خيال ۾ آيو ته محال ڪوهستان جي راڄدارن جا اهي 'پٽا'

به جاگيرون آهن ۽ اهي رد ڪيائون. اهڙيءَ طرح ملڪ ۾ امن امان ۽ خوشحالي کان وڌيڪ قانون کي اهميت ڏنائون.

- **چپر-ڪوهستان جي بولي:**

چپر-ڪوهستان جي بولي، اولهه طرف وچي لاسي (لس بيلي جي) سان لڳي ٿي جنهن جو تفصيل ڪتاب ٻيلاين جا ٻول ۾ ڏنل آهي. چپر جي ٻولي ساڳي سنڌي آهي، پر جيئن سنڌ جي ڪن ٻين ڀاڱن ۾، تيئن هتي جي ٻوليءَ جا پڻ ڪي خاص لفظ ۽ اصطلاح آهن جن تي اڃان تائين پوري تحقيق نه ٿي آهي. چڱي خاصي چاڻ بعد محسوس ٿيندو ته چپر جي ٻولي مٺي ٻولي آهي. هن ۾ نون واري گهٽائي ڪانهي؛ خوشامدي بيانن کان خالي آهي؛ سُٻڪ سوٽ ٻولي آهي جنهن ۾ ڏيگهه ڪانهي. مثال خاطر، هيٺ ڪن ٿورن لفظن ۽ محاورن جو ذڪر ڪجي ٿو.

ـــــ ڪُٽو= انجام: هني جو ڪٽو آڳاٿو، يعني هنن جي اچڻ جو انجام آڳاٿو.

هتي جي ٻولي 'آءٌ' بدران 'مان' آهي ۽ 'سون' بدران 'سين' آهي. وَنداسين يعني ويندا‌سين. چندو (چ جي زير سان) معنيٰ ٿيندو، ۽ چَئي ٿو يعني ٿئي ٿو. چا ۽ ڪهڙو لاءِ هتان جو لفظ 'چو' آهي. اچان بدران اچين ڳالهائبو:

اچين تو يعني اچان ٿو. آيو بدران آئو چئبو. پٺائي صاحب به هي لفظ آندو آهي ته ”پاڻي پٺيهل ۾ اڳيون نه آئو.“

ظرف جي معنيٰ وارا به خاص الفاظ آهن. پار يعني پاسي يا طرف: او ٿاڻي پار آهي، يعني اهو ٿاڻي (بولا خان يا احمد خان) طرف آهي. ڪاها= ڪهڙا، ڪاهو= ڪهڙو. ڪاهو چو آ= ڪهڙو ٿيو آ.

تَران= هيٺان، بُڻ مان= منڍ مان، هِيان= هتان، ڪِيان= ڪٿي، پَران= وٽ (”ابا پران آ“ يعني ابا وٽ آءُ).

ڪوٺو= سولو پٽ يا سولو پنڌ، ٻاڪري= سنهي يا هلڪي، پاهي= ٿلهي، پاهو مال= رڍون، ميهو مال= مينهون، هيڪڙي= هڪڙي. ٻيٺا= ويٺا. ٻيٺي ٻيٺي= ويٺي ويٺي. رواڻڻ= روانو ڪرڻ، اچيندو= ايندو. وِسوُڙڻ= وِسهڻ.

ڪي مثيان الفاظ مون واڻ ڪنڊ ۾ موئيدان طرف ٻڌا.

ملڪن جي ٿاڻن طرف واري ٻوليءَ جا ڪي انوکا الفاظ ۽ جملا جيڪي مون ٻڌا سي هيٺ ڏجن ٿا.

ـــ ’چو چئي‘= چا ٿئي، گهرين جي اڳي= گهرن جي اڳيان. حاضر آهين= حاضر آهيان. مان به واڍوڙجي آئو اهيان= مان به ڦٽجي آيو آهيان. اها ئي ڳالهاتائين، يعني اها ئي (ڳالهه) ڳالهايائين. دريا خان ٿو مارين= دريا خان ٿو ماري

ـــ مانکهِ ڳوٺي تماڪ جي ڏي ته چڪي ڏسين= مونکي تماڪ جي ڳوٺي ڏي ته چڪي ڏسان. وناڻ= وڄت، ساز. ساريتا= چڱا مڙس

ڪانڊيرو پالاري پوليس ۾ سپاهي هو. مڙس سچو ۽ همت وارو، پر ڊريس ڪڏهن سولي ڪري ڪانه پاتائين. ان وقت ايوب خان (لس ٻيلي جو) ڪماني هو. انسپيڪشن تي آيو ته ڪانڊيرو به قطار ۾ بيٺل هو. پنهنجي بندوق مٿان صاف به ڪانه ڪئي هئائين. ڪماني چيس ته بندوق صاف رک. ڪانڊيري جواب ڏنو ته: ”اِيءَ جو بندوبست چندو“ (انهيءَ جو بندوبست ٿيندو). پٽڪو به سولو ڪري ڪونه ٻڌو هئائين. ڪماني چيس ته چيائين ته: ”ايءَ جو بندوبست چندو!“ ڪانڊيري ٻيڙي دڪائي هئي پر تڪڙو سڌ ٿيو هو سو وسائي ڪن جي مٿان هنيائين ۽ پريڊ وقت به لڳي پئي هئي. جڏهن ڪماني اشارو ڪري ڏمڪايس ته چيائين ته ”صاب! ايءَ جو به بندوبست چندو!“ پوءِ پڇيائونس ته تو ڪن مان ٻيڙي ڪڍي اڇلي ڇو نه ڇڏي! چيائين ”مان جو مغز جَڙِي ويو.“ يعني ڦري ويو.

● محفلون ۾ مارڪا

اي سڄڻ! محفل مارڪي لاءِ، دَنبورو ۽ سُرندو ڇپر جا وڏا وِناڻ (ساز) آهن ۽ ’مورو‘چڻ ڇپر جو قومي نغمو آهي. ڇپر ۾ انهن سازن وڄائڻ توڙي موري ڳائڻ وارا وڏا مشهور ٿي گذريا. راقم 1945ع ۾ سدا ملوڪ سُرندي وڄائيندڙ عَلڪي (علي محمد) کي ٻڌو، علڪي جو پيءُ فقيرو به وڏو ڪاريگر هو. سندس وقت ۾ ڇپر ۾ ٻيو اهڙو ڪونه هو. گهٽو آڳاٽو ٻيروڪو فقير ويٺل ساندِه (موئيدان کان اولهه، لس ٻيلي جي حد ۾) سرندي جو ملوڪ هو ۽ ڪانئس پوءِ سندس پٽ عوثو (عثمان) ٿيو جنهن جو پٽ فقيرو جنهن جو پٽ هو علي محمد (عَلڪو). تونگ لڳ، عارب جي واهي ۾. ساماٽو فقير سيڪاراٽي سمارپوٺو سرندي جو ڪاريگر هو (1985ع ۾ جيئرو هو، عمر اسي ورهيه). 12- مئي 1960ع تي ٿاٽي بولا خان ۾ وسندمل وٺ ڪيل ڪچهريءَ ۾ اسحاق ماڇي (عمر 55 سال) سرندو وڄايو ۽ مٺو وڄايائين. پر چيائين ته ’هن وقت ساماٽي جهڙو ٻيو ڪونهي؛ ساماٽو علڪي کان گهٽو آهي.‘ ڪراچي داڙون فقير هو جنهن پاڪستان کان پوءِ گذاريو. گيڙو پٽڪو ٻڌل، سرندو ساڻ ڪنيو، ڪراچي ۾ سولجر بازار ۾ ٻين جاين تي پيو هلندو ۽ وڄائيندو هو.

مون داڙون فقير جو فوٽو موسيقي بابت پنهنجي انگريزي ڪتاب مٿان ڇاپيو.
پوئين ويجهي دور ۾،3 فيبروري 1986ع تي مول ۾ ملڪ رسول بخش وٽ ڪچهري ٿي جنهن ۾ يعقوب فقير مڱڻهار سرندو وڏي ميٺاج سان وڄايو.
دنبورو گهٽا ٿا وڄائين. جهنگ- ڪَنڊ ۾، جان محمد احمداڻي رونجهي وٽ ڪيل ڪچهريءَ ۾ بچل انگياڻي دنبورو وڏي لئي سان وڄايو. چيائين ته: ڏنو فقير انگياڻي دنبوري ۾ سپني جو استاد هو. اهڙو پيو ڪونه ٿيو. نڙ ۾ ڪَٿ وڄائڻ جو به ڪاريگر هو. اڳ وڏو بچو فقير انگياڻي، دريجي جو، دنبوري جو ملوڪ هو. راقم ڪنڊُو فقير انگياڻي کي ٻڌو جيڪو 1985ع کان ٿورو اڳ گذاري ويو.مون سان اسان جي ڳوٺ 8- آڪٽوبر 1975ع تي ملڻ آيو؛ ڪچهري ٿي ۽ دنبوري تي واه جا لئي لاتائين. جوڳ تمام مٺي وڄايائين. معذور ڪيائين ۽ چيائين ته جوڳ سان ملي ٿي. چيائين ته: ’انگياڻي‘ فقير، سپ وڏي انگئي جو اولاد آهن، جيڪو انگئي جي ڊوري (ٿڌي رحيم خان جمالي کان پريان) تي ڄائو. چيائين ته آءٌ انگئي جي اٺين پيڙهي ۾ آهيان (ڪندو پٽ لوهيڙو پٽ سچيڏنو پٽ سومار پٽ جاڙو پٽ ٻير پٽ سوچي پٽ انگئي). دوسو چڻو تنهن کان سندس پائيٺيو لونگ جمعو

دنبورو سکيو. 1975ع ۾ ڪندو فقير جو پاٽيو محمد هارون سان گڏ، ٿي، وي ڪراچي تي وڄائيندو هو. عبدالله انگياڙي، مشهور نڙائي شاهو بڪڪ سان گڏ وڄائيندو هو.

مورو

مورو چيبر جو خاص نغمو آهي ۽ مرد توڙي عورتون شوق سان ڳائين. مائي مريم گدي مورن ڳائڻ ۾ مشهور ٿي. ”مُوسل وارو مورو“ (يعني موسي لاسي وارو مورو) وڏي لئي سان ڳايائين.
مشهور موري ڳائيندڙ طالب پالاري سان مون راقم گهڻا مارڪا ڪيا. سندس جوڙ پير بخش خاصخيلي هو جيڪو موري کي ڏاڏر ۽ ڏمڪن سان ڳائيندو هو. طالب جهڙو ميٺاج ۽ ميندين مرڪن سان مورا ڳائيندڙ ٻيو ڪونه ٿيو. آءُ ڪيس ان وقت جي مشرقي پاڪستان ۾ ڍاڪا وٺي ويس ۽ وڏي لئي لاتائين. ’مورو‘ مجازي محبت جو گيت آهي، عاشق جي اندر جي آه ۽ التجا آهي. مول ۾ ڪچهري ڪندي (3 فيبروري 1989ع) ڪنهن چيو ته:
مورن منجهان مجاج ڪي جيڏائي جاڳن ٿا
مورن منجهان مچ ڪي دل ۾ دکن ٿا.

ان ڪچهري ۾ لالُو مگڻهار خوش طبع ۽ چرچائي هو، جنهن کي ملڪ رسول بخش مهرباني ڪري اسان سان تونگ وڄڻ لاءِ سونهون ڪري ڏنو. مون کانئس پڇيو ته هت ڪو ڪافين چوڻ وارو يا پڪي راڳ ڳائڻ وارو به مشهور ٿيو؟ لالو چيو ته: ”سائين، چپر ۾ موري کان سواءِ ٻي ڪا واهه ئي ڪانهي! پل ٻيو ڪهڙو به راڳ هلي، پر مورو ڏٻو ته مڙس اپا ٿي ويندا!“